

na utvisande förändringar i samhällstrukturen hos
folk, som successivt urartar.

Ola Larsmo

(O)mänskligt

Svenska överklasskvinnor.
Typer från olika länder.
Finnbefolkning i Norrbotten och finska typer i
Sverige.
Kupper.
Svenska judar.
Vallonättningar.
Zigenare, tattare och vagabonder etc.

**Forum
för levande
historia**

Innehållsförteckning

Inledning

Kapitel 1 Rasbiologins bakgrund

Utgångspunkter – kolonialism, upplysning, romantik

En demokratisk eller en hierarkisk världsbild?

Befolkningsförändringar

Några viktiga namn: Darwin, Gobineau, Spencer, Mendel

Francis Galton

I Sverige

Kapitel 2 Rasbiologin tar form

Centrala begrepp

Efter det amerikanska inbördeskriget: raslagarna i USA

Demokratin som problem

Rasbiologin blir en internationell kraft

Eugen Fischer

I Storbritannien

Exkurs: degenerationstanken i skönlitteraturen

USA

Charles Davenport och Harry Laughlin

Fallet Carrie Buck

Tyskland – nazismen tar över

Baur-Fischer-Lenz

Propaganda och nätverk

Aktion T4

Kapitel 3 Rasbiologin i Sverige

Svenska sällskapet för rashygien

Degenerationsfaran

Vem var Herman Lundborg?

Alfred Petrén – en centralgestalt

Den första steriliseringsmotionen 1922

Bristen på debatt

Elise Ottesen-Jensen, RFSU och Allan Vougt

”Världens första rasbiologiska institut”?

Institutets verksamhet

Rasdebatten i Riksdagen 1927

Gunnar Dahlberg

Nils von Hofsten

Institutets koppling till nazismen

Kapitel 4 Steriliseringsfrågan; politik och praktik

1934 års lag

Kris i befolkningsfrågan

Befolkningskommissionen och 1941 års lag

Hur många? Vilka drabbades?

Familjen Johansson från Glömminge

Vem var ”sinnesslö”?

Steriliseringsfrågan och de romska grupperna

Jönköpingskravallerna 1948

En ”sociologisk vändning”?

Historien om Ingrid Post

Vart tog de sinnesslöa vägen?

Omförhandling av medborgarbegreppet?

”Välfärdsstatens fel”?

Resultatet av 1990-talets debatt

Kapitel 5 Rasbiologin och personer med intellektuell funktionsnedsättning

Förhistorien – 1800-talet

Den rasbiologiska vändningen

Vipeholm och anstaltsväsendet

Kariesförsöken

Vändpunkter

Grunewalds teori

Kapitel 6 Mot samtiden

Hur ändrar ett helt samhälle sin människosyn?

Vad hände med rasbegreppet?

Vad hände med rasbiologiska institutet?

Hereditofobi – Ärftlighetskräcka

Biomakt – individens eller ”samhällets”?

Bertil Lundman – bro mellan gammal och ny rasbiologi

Pioneer Fund och Mankind Quarterly

The Bell Curve

”Viking-genen”

”Ras” eller ”population”?

Det sociologiska rasbegreppet

Hur förändras våra värderingar?

Litteratur

“Stort tack till de forskare och författare som hjälpt till med läsning och råd, av delar eller hela texten! Tack till Maria Björkman, Karin Bojs, Kristina Engwall, Patrik Lindenfors, Mattias Tydén och Sven Widmalm, samt medarbetare på Forum för levande historia.”

Författarkommentar angående kränkande begrepp: Det är ohjälpligt att en text som handlar om historiskt förtryck och fördomar kommer att tvingas citera begrepp som är uttryck för språkliga metoder att avfärda och kontrollera människor. Många historiker har skrivit om just vilka principer som då bör råda; i citat ur texter och historiska dokument går det inte att ändra formuleringar - då osynliggör vi helt enkelt förtrycket självt. Därför förekommer ord och uttryck i texten som vi idag uppfattar som nedsättande och uttryck för förakt. Ett exempel är begreppet ”sinnesslö” som förekommer på flera platser i texten, se även faktaruta om viktiga begrepp nedan.

I en text som handlar om hur olika människor behandlats utifrån föreställningar om grupptillhörighet så är det också ofrånkomligt att reproducera kategorier som inte nödvändigtvis överensstämmer med människors självidentitet. Det gäller till exempel hur olika minoriteter och hur personer med funktionsnedsättningar önskar och vill benämnas. I lärarhandledningen finns länkar till sidor där du kan hitta stöd kring sådant som rör begreppsanvändning.

FAKTARUTA: Viktiga begrepp

Orden *rasbiologi* och *rashygien* är tyska till sitt ursprung – rashygien myntades av forskaren Alfred Ploetz runt 1895.

Ordet *eugenik* som delvis betyder samma sak myntades av Francis Galton 1883. Det sattes ihop av de grekiska orden för ”väl” och ”född” och betyder alltså samma sak som det gamla svenska ordet ”välboren” – alltså ”med rätt bakgrund”.

Eutanasi betyder kort och gott dödshjälp och kommer från de grekiska orden för ”god” och ”död”.

Degeneration – tanken att arvsanlag hos stora grupper höll på att skadas genom att fel människor skaffade många barn, eller genom att arvsanlag skadades genom droger, industriutsläpp eller helt enkelt genom det moderna livets skadliga inflytande. Den kunde också vara ett resultat av rasblandning.

Sinnesslö är ett knepigt begrepp. Det är som en del andra sådana termer ett inlån från engelskans ”feeble-minded”. Ordet används från 1800-talets mitt, men det är inte samma sak som vi idag menar med utvecklingsstörning eller intellektuell funktionsnedsättning. De som i olika rasbiologiska sammanhang kallas för sinnesslöa delas under tiden fram till 1950-talet i ”bildbara” och ”obildbara” sinnesslöa. Med de senare menas de vi idag menar med dem som har en svår intellektuell funktionsnedsättning. Men gruppen ”bildbara sinnesslöa” är under hela perioden elastisk.

Undermålig är ett ord som ofta förekommer i debatten, till och med i lagtexter. Samtiden uppfattade det som en medicinsk term som betydde att man hade en intelligenskvot, IQ, under 70 på Binet-skalan.

Inledning

1939 kommer den sextonårige Agne Johansson till "åkerbrukskolonin" Hall, en uppfostringsanstalt utanför Södertälje. Han är statarpojke från Glömminge på Öland och en av tio syskon i en familj där mamman dött i cancer och pappan har problem med spriten.

Det är författaren och regissören Kjell Sundstedt som i sin bok *Till Gertrud* (2009) berättar om sin mors statarfamilj. Fem av de yngsta blir under 30- och 40-tal omhändertagna av barnavårdsnämnden, satta på sinnesslöanstalter – och tre av dem steriliserade mot sin vilja. I avsnittet om Agnes tid på Hall dyker det upp ett intressant namn. Sundstedt skriver:

Anstaltsläkaren på Hall antecknar att Agne är 'foglig' och att han 'verkar fullt normal och resonerar förståndigt'. Anstaltens rådgivande psykiater Alfred Petrén diagnosticerar däremot Agne som 'höggradigt imbecill' och anser att Agne på grund av sin 'höggradiga imbecillitet' och sitt hotfulla uppträdande före intagningen inte lämpar sig för ett vanligt arbetshem för sinnesslöa utan istället bör flyttas till Salbohed.

Salbohed utanför Sala var ett av de sinnesslöhem där man knappast blev utskriven med mindre än att man först steriliserats – vilket Agne också utsätts för 1941, som en av de kanske 30 000 svenskar vilka steriliserades mot sin vilja.

I efterhand är det svårt att se att Agne skulle haft det som i dag kallas intellektuell funktionsnedsättning eller utvecklingsstörning. Han och hans syskon levde längst ned i det svenska samhället. När deras mor Annie dog halkade de efter i skolan och det blev sämre med kläder och ordentligt kosthåll hemma. Det räckte för att de - efter att ha genomgått tidens obligatoriska men trubbiga intelligenstest - skulle betraktas som sinnesslöa. Agne hade fått sluta skolan redan efter fjärde klass och sedan varit inackorderad hos olika bönder, ibland har han kommit överens med värdfolket, ibland har det varit konflikter. Han beskrivs som tvär.

Men den läkare Agne möter är inte vem som helst. Alfred Petrén (1867–1964) verkar finnas överallt i svenskt 1900-tal där det handlar om rasbiologi och om byggandet av sinnesslöanstalter. I hans livsverk, som spänner över första halvan av 1900-talet, får man syn på mycket av det mörkaste i svensk samtidshistoria – samtidigt som han i sin samtid framstod som en förkämpe för de svagastes intressen. Det är Petrén som, på ett socialdemokratiskt mandat, tillsammans med bland andra bondeförbundaren Nils Wohlin 1920 motionerar i riksdagen om bildandet av ett svenskt rasbiologiskt institut. Det är Petrén och Wohlin som tillsammans med en grupp liberala och socialdemokratiska riksdagsmän motionerar om en allmän steriliseringslag 1922. Den gången blir det ingen lag, då utredarna inte accepterar att steriliseringsingrepp också skulle kunna vara ofrivilliga. Nästa gång, 1933, är det Petrén ensam som på nytt motionerar om en steriliseringslag – och den här gången får han som han vill. Den antas med bred politisk majoritet 1934. När det blir dags för en skärpning av lagen 1941 har Petrén lämnat riksdagen.

Det stannar inte där. Petrén har som psykiater och överinspektör stort inflytande över psykiatri i Sverige. Han är helt enkelt överallt där det handlar om alkoholistvård, mentalsjukvård och, inte minst, vad samhället ska göra med kategorin sinnesslöa. Som överinspektör för sinnesslövården har han verkat för upprättandet av de stora, slutna anstalterna. Kronan på verket blir Vipeholm utanför Lund, där det vid fyrtiotalets mitt finns mer än tusen intagna. Som ensam expert utreder Petrén till sist 1941 Åtgärder för bekämpandet av homosexualitetens samhällsfarliga yttringar (SOU 1941:3).

Det finns ett antal frågor man kan ställa sig om varför det gick som det gick för Agne och hans syskon. Hade de verkligen några funktionsnedsättningar – eller handlade det om vanvård, om undernäring, vilka förväntningar de möttes av i skolan? Var det fattigdomen de hade emot sig?

Men man kan ställa liknade frågor om Petrén – varför han kom att bli den han blev och verka som han gjorde i 1900-talets Sverige. Petrén studerar medicin i Lund vid samma tid som den moderna genetiken i Mendels efterföljd får sitt genombrott. Det är samtidigt och i samma kretsar som idéerna om rasbiologi börjar få fäste bland medicinare. Det är också i de miljöerna som det nätverk tar form som ska bli Svenska sällskapet för rashygien, vilket bildas 1909 och börjar propagera för ett rasbiologiskt institut och steriliseringslagar.

Men Petrén söker sig först till nykterhetsrörelsen, där han snabbt blir ett framstående namn. I boken *Nykterhetsrörelsens banérförare* (1903) säger han att det är rollen som psykiater som har gjort honom till nykterist, ty: "Alkoholisternas barn födas ofta till världen med ett försvagadt närvsystem eller rent af psykiskt abnorma [...] Idiotti och imbecillitet äro ofta en följd av fädernas alkoholmissbruk."

Detta är tankar som Petrén utvecklar i boken *Alkoholen och samhället* (1912) där han tillsammans med flera andra experter skriver om "alkoholens rasfördärfvande inflytande" med hänvisning till kända rasbiologer som brittiske Francis Galton och amerikanen Richard Dugdale, namn vi ska återkomma till. Och Agnes far var mycket riktigt alkoholist.

Det är Petréns engagemang i nykterhetsrörelsen som för honom in i politiken, först som liberal och sedan som socialdemokrat. Som saken sammanfattas i Svenskt biografiskt lexikon¹ verkar han inte "ha deltagit i det inre politiska partiarbetet, vare sig i det liberala eller det socialdemokratiska partiet". Men han är en viktig knutpunkt i andra nätverk. Som det kring sällskapet för rashygien vilket granskats av idéhistorikern Maria Björkman. Som hon visar är nätverket en stark aktör för att få till stånd ett rasbiologiskt institut och därmed en plattform för Sveriges ledande rasbiolog Herman Lundborg, och lagstiftning för att kunna sterilisera de sinnesslöa och andra undermåliga². Nätverket var mycket tvärpolitiskt – här finns representer för såväl liberaler som Nils von Hofsten, senare central för de steriliseringsbeslut som fattades av Socialstyrelsen, över socialdemokrater och bondeförbundare till högerextremister som växtgenetikern Herman Nilsson-Ehle och Herman Lundborg själv. De anser att man bör framställa rasbiologin och steriliseringsfrågorna som höjda över partipolitiken – som rent vetenskapliga. Men man söker framför allt en väg att föra in saken i riksdagen.

Mycket tyder på att motionen om ett rasbiologiskt institut 1920 var skriven av Herman Lundborg själv – och att uppdraget att lägga fram den i riksdagen gick mellan olika händer innan det stannade hos Petrén. Riksdagsbeslutet tas utan votering; den politiska enigheten är näst intill total. Lika stor var den när Petréns andra motion om en steriliseringslag verkligen går igenom 1933.

I Petréns båda motioner om en steriliseringslag, 1922 och 1933, ser man en tydlig linje. Hans tänkande är format av den rasbiologiska världsbilden, så som den tagit form hos den brittiske pionjären Francis Galton, hos amerikanska och tyska rasbiologer och som återfinns hos svenske Herman Lundborg: samhället har under seklernas gång ordnats så att de sämsta anlagen finns längst ned – hos de allra fattigaste. Vad som föresvävar Petrén, Lundborg och andra anhängare av rasbiologin är en stor tanke – att avlägsna de "degenererade" ur samhällskroppen, både deras anlag och deras beteende. Bara så kan hela folket framstå som ett moraliskt vuxet, politiskt subjekt, redo att ta demokratiskt ansvar.

Statarpojken Agne hade helt enkelt inte en chans där han stod inför den akademiskt bildade anstaltspsykiatern Petrén.

Det är liknande idéer som man hittar i Petréns utredning om *Bekämpandet av homosexualitetens samhälls-farliga yttringar* (SOU 1941:3). Här för han ett flerledat och ganska motsägelsefullt resonemang:

1 <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=7165>

2 Maria Björkman: Den anfrätta stammen: Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909-1963. Avhandling i idéhistoria, Arkiv förlag 2011. "Undermålig" förstås i sådana texter som en närmast medicinsk term för att beskriva människor med en "intelligenskvot" under 70.

han påpekar att de homosexuella ofta är välanpassade människor i alla samhällsklasser. Deras sexualitet behöver inte leda till någon samhällsfara. Enligt Petrén är homosexualiteten en genetisk defekt och således ingenting att göra åt. Den bör bara i undantagsfall vara straffbelagd, till exempel om det rör sig om övergrepp eller umgänge med minderåriga. Han vill alltså egentligen avkriminalisera den – men samtidigt patologisera den, i det att han menar att homosexuella som upprepade gånger grips för sitt ”förargelseväckande beteende” som regel bör genomgå en rättspsykiatrisk utredning för att sedan kunna sättas på sinnessjukhus. Lyckligtvis lämnar riksdagen den delen av hans utredning helt därhän när man 1944 röstar i frågan – och beslutar att avkriminalisera homosexualitet mellan vuxna.

Men det var inte bestämt från första början vilken väg en sådan som Petrén skulle slå in på, vare sig vetenskapligt eller politiskt. Det motsägelsefulla intryck jag får medan jag läser igenom alla de småtryck och upplysningsskrifter Petrén lämnat efter sig är att han tidigt i sin karriär visade en stark omsorg om utsatta människor. Så fastnar jag länge i ett särtryck där han skildrar sina år som överläkare på Uppsala hospital vid 1900-talets början.³ Mycket levande beskriver Petrén unga hemmafruar som tas in med symtom på utmattning och depression och som får den tidstypiska diagnosen hysteri – som han inte vill acceptera. Han söker upp deras makar, granskar deras hemförhållanden och kommer ofta fram till att de hade skäl att vara just utmattade och deprimerade – inte minst när maken var frånvarande, hotfull, våldsam eller otrogen. Petrén anför detta som bevis på att det sjuka hos den sjuke kan sitta utanför den egna personen – i en miljö eller deformerande omständigheter. Det är rätt gripande läsning. Men det är insikter som han helt gör sig av med när han börjar arbeta med de så kallade sinnesslöa. Plötsligt är perspektivet det rakt motsatta: det sjuka är den sjukes arvsanlag och ingenting annat, och därför omöjligt att kureras.

Intressant nog möter vi precis samma utveckling hos en annan av centralgestalterna inom svensk rasbiologi – Herman Lundborg. Också han var praktiserande läkare på samma anstalt som Alfred Petrén, Uppsala hospital, senare Ulleråkers mentalsjukhus, under samma år som Petrén. De kände helt säkert varandra redan på den tiden. Och deras syn på sina patienter är vid den tidpunkten ganska lika. I sin biografi över Herman Lundborg skriver Maja Hagerman om hur Lundborg såg på sina kvinnliga patienter på Hospitalet, under just dessa år:

Det finns unga lärarinnor bland de intagna och han frågar sig om det kan vara deras yrkesval, och inte bara deras arvsanlag, som gjort att de har blivit dömda till sinnessjukdom. Flera av dem verkar vara begåvade och självständiga [...] Men de har drabbats av nervös överansträngning, berättar han i studien 'Om sinnessjuka lärarinnor jämte en kort öfverblick öfver småskolelärarinnornas ställning i Sverige'. Lundborg drar slutsatsen att ansvaret är samhällets.

4

Det märkliga är att två av rasbiologins centralgestalter, Alfred Petrén och Herman Lundborg, bägge tänker likadant vid 1900-talets början – och sedan samtidigt byter perspektiv radikalt. Då anser de att deras patienter kan lida av sina psykiska problem på grund av omvärldens tryck, på grund av miljö och samhällets krav. De skriver båda inکännande om hur inte minst kvinnor drabbades av stress på grund av orimliga krav vilket leder till nervsammanbrott. De är som yngre läkare bågge engagerade i att vilja reformera vården.

Sedan händer något. Åren före första världskriget tänker de båda om. Problemen handlar inte längre om omvärldens deformerande inverkan utan om individens arvsanlag och medfödda förutsättningar. Och 1909 bildas så det Svenska sällskapet för rashygien som kommer att få ett stort inflytande över synen på vetenskapliga frågor som har att göra med ärftlighet, vård och hur samhället ska hantera de sinnesslöa – som nu alltmer framstår som ett hot mot samhället självt. Det är Agne Johansson de menar.

Den som skrivit mest utförligt om Petrén, som annars är mycket av en skuggfigur i svensk historia, är

3 Alfred Petrén: Minnen från Ulleråkers sjukhus. Särtryck ur tidskriften Humanitet 1932-34

4 Maja Hagerman: Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta. Norstedts 2015, ss. 29-30. Hela texten finns i Hygiea - Medicinsk och farmaceutisk månadsskrift utgiven av Svenska läkaresällskapet 1902, "Om sinnessjuka lärarinnor", utgivet som särtryck.

Kerstin Färm som i sin avhandling försökt teckna en helfigur av honom som politiker och tjänsteman. Hon stannar upp vid om omsvängningen i vården av de sinnesslöa vid denna tid:

Vid sekelskiftet började dock snart nya tongångar höras i debatten. Framgångarna blev inte de förväntade när de idiotiska barnen växte upp och blev vuxna. Optimismen och framtidstron byttes ut mot pessimism. [...] Snart kom de filantropiska och optimistiska tongångarna att ersättas av andra. Fokus flyttades från pedagogiska, förebyggande insatser riktade mot barn till repressiva, medicinska insatser riktade mot vuxna. Medicinska problem, framför allt ärftlighetsfrågor, får ett ökat inflytande i debatten och idioti eller sinnesslöhet som det snart kommer att kallas, ses inte längre som i första hand ett pedagogiskt projekt utan som ett socialt, medicinskt och moraliskt problem.⁵

Tiden ömsar skinn och man kan fråga sig hur många som ser det ske. Varken Petrén eller Lundborg verkar lägga märke till sin kursändring, de nämner iallafall inget om saken i sina skrifter.

Fyrtio år senare, vid 1950-talets mitt, kommer tiden åter att ändra riktning och andra perspektiv bryter fram, vilket blir början till stängningen de stora, slutna institutionerna. De sinnesslöa är med ens inte längre ett hot mot rasen. Ingen talar längre om degeneration. Men dit är det ännu långt.

Petrén är från dess start 1909 medlem av Svenska sällskapet för rashygien tillsammans med en rad ledande svenska forskare, som den världsberömda växtgenetikern Herman Nilsson-Ehle, ett tungt namn och en person som spelar en stor roll i denna historia. Herman Lundborg är även han medlem, men verkar enligt Hagermans biografi en tid ha legat i konflikt med Svenska sällskapet för rashygien, vilket dock snart går över. Under sin tid i riksdagen utvecklar Petrén en stor energi – fastän han inte deltog i det inre partiarbetet – och författar i eget namn inte mindre än 147 motioner. Att han när han lägger sina steriliseringsmotioner sitter i riksdagen på ett socialdemokratiskt mandat har gjort det möjligt att i debatten kring tvångssteriliseringar framställa dem som en socialdemokratisk fråga. Sanningen är än värre. Att det råder full politisk uppslutning kring steriliseringslagarna – från högern över bondeförbund och liberaler till socialdemokrater. Det är inte ens en stor fråga. Det rör sig inte alls om någon vattendelare, utan tvärtom om en brygga mellan olika politiska riktningar och åskådningar. Politikerna lyssnar på den medicinska sakkunskapen och de ledande forskarna – eller tror i alla fall att de gör just det.

Varför blev då Agne Johansson ett problem och ett hot? Varför tycks vetenskapen göra en gir åren kring första världskriget, så att det såväl internationellt som i de nordiska länderna uppstår en konsensus kring vetenskapligheten och tyngden hos ett rasbiologiskt perspektiv och kring behovet av en steriliseringslagstiftning?

Men det fanns ju verkligen svårt psykiskt sjuka människor i behov av vård? Måste de inte tas om hand? Frågan är förstås retorisk – vi vet att det var och är så. Sent 1800-tal och tidigt 1900-tal är de decennier då en modern mentalvård tar form. Den medicinska vetenskapen provar sig fram, och först vid femtiotalets mitt börjar moderna psykofarmaka spela en viktig roll och spännbälten och kallbad försvinner. Men mitt i det som ska bli en psykiatrisk vård värd namnet finns också andra idéer, som också de under en tid ser ut som ren vetenskap – men som i efterhand visar sig vara nästan uteslutande ideologi och som handlar om behovet av att sortera människor i bättre och sämre sorter. Det är vad som gör rasbiologin, rashygien och steriliseringslagstiftningen viktig att minnas, ned i minsta detalj – det rörde sig om ett vägskäl där såväl vetenskap som politik under en tid slog in på en katastrofal riktning och tusentals människoliv krossades helt godtyckligt. Var går gränsen mellan det vetenskapligt belagda och vårt eget behov av att bekräfta vår egen världsbild?

Hur man än vrider och vänder på den psykologiska gåtan Alfred Petrén – för en sådan är han – blir resultatet att han framstår som en mörkrets reformator. Han är långt ifrån ensam, och ni kommer att möta ett

⁵ Kerstin Färm: Socialt problem eller som andra i gemenskap med andra. Föreställningar om människor med utvecklingsstörning, s. 126. Avhandling från tema Kommunikation, Linköpings universitet 1999.

helt galleri av dem. Men en sådan här historia handlar mer om varför ett helt samhälle ändrar åsikt, om hur värderingar kan förskjutas på några år och hur stora resurser plötsligt kan användas till vad den amerikanske författaren Edwin Black, som skrivit den amerikanska rasbiologins historia, kallat ”War against the Weak” – ett krig mot de svaga. Vi måste ge oss ned i förhistorien för att begripa. När byter vi alla människosyn – och märker vi ens när det ske?

Kapitel 1 Rasbiologins bakgrund

Sammanfattning: *Idéer om det egna folkets renhet växer fram under den epok vi kallar romantiken, sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, sammanflätat med idéer som de om nationalstaten och folksjälén. Det är under samma tid som idéerna om demokratin börjar ta form. Men vem ska få del av den nya demokratin, och vilka tillhör egentligen folket?*

Under 1800-talet händer mycket med Europas befolkning. Barnadödligheten sjunker, livslängden ökar, befolkningen blir större. Industrialiseringen skjuter fart och förändrar livsmönstren. För en del dåtida forskare ser detta ut som förfall. När Darwins Om arternas uppkomst ges ut börjar en väldig debatt om utveckling och arvsanlag, en debatt som förstärks av återupptäckten av den tysk-tjeckiske munken Mendels forskning om just arvsanlagen. Men hur ska detta tillämpas på människan? Några viktiga namn är Charles Darwin, Gregor Mendel, Thomas Malthus och Herbert Spencer. Liksom rasbiologins skapare Francis Galton, Darwins syssling.

Utgångspunkter – kolonialism, upplysning, romantik

Det är svårt att riktigt slå fast en startpunkt för idén om mänskliga raser. Främlingsfientlighet och rädsla för de annorlunda kan vi finna så länge det finns en mänsklig historia – men idéerna om ”ras” är ett påfund som vi måste förknippa med 1700-talets intresse för att klassificera och förstå världen genom att ordna och studera också människan. Det finns idag en omfattande och oöverskådlig diskussion om hur framväxten av en modern vetenskap och metodik också är djupt inblandad i klassificeringen av människor i högre och lägre, för omfattande för att referera här. Man kan innan vi ger oss in i rasismens och rasbiologins begrepp bara slå fast att rasismen i det längsta uppfattade sig som vetenskapligt grundad – men att det är lika sant att och viktigt att påminna om att det var just modern vetenskaplig metod och forskning som smulade sönder rasismens världsbilder.

Tanken på raser växer fram i samband med de olika kolonialväldenas framväxt. Sakta sker en övergång från att dela in människor efter deras religiösa tillhörighet – judar, kristna, muslimer och så vidare – till att utgå från deras utseende och geografiska härkomst. Den övergången brukar förknippas med vad vi kallar den tidigmoderna epoken, och en startpunkt kan vara de idéer om blodets renhet som formuleras i Spanien och Portugal under den så kallade reconquistán, återerövringen av territorium från muslimska härskare, som är fullbordad då Granada faller 1492, samma år som Columbus når fram till vad som ska komma att kallas Amerika. Till en början räcker det med att de muslimer och judar som nu åter har kristna regenter omvänder sig till ”rätt tro” och att de som inte ville konvertera fördrevs. Men efter en tid kommer misstankarna att de som stannat och nu kallar sig kristna bara ägnar sig åt en läpparnas bekännelse och att man i hemlighet fortsätter att utöva sin gamla religion. Långsamt går sådana misstankar över till att man ska kunna bevisa att man kommer ur en kristen släkt, med kristna förfäder, för att kunna bevisa att man är av ”rätt blod” – en praktik som fortsatte ända in i 1800-talet. Här sker just en förskjutning från tankar om att det är blodet och inte den rätta tron som skiljer människor åt.

En liknande sorteringsprocess sker när slaveriet tar form i de brittiska kolonier som ska bli USA, närmare bestämt i Virginia 1661–72, där de första lagarna skrivs som slår fast att det är skillnad på förslavade svarta av afrikansk härkomst och indentured servants (kontrakterat tjänstefolk), vita arbetare på slavliknande långtidskontrakt som till exempel fattiga irländare. Det lagstiftades även om att barn födda av en förslavad mor var ägodelar. I Virginia och Maryland skrivs ungefär samtidigt, vid 1600-talets mitt, de första lagarna som förbjöd äktenskap mellan svarta och vita.

Som historikern David Brion Davis visat fanns en väl etablerad slavhandel inom Europa och den muslimska världen på plats innan den transatlantiska handeln med framför allt bortrövade afrikaner tog sin början på

1500- och 1600-talet. Slavhandel bedrevs där av brittiska, portugisiska, spanska och arabiska slavhandlare som köpte och sålde människor från underleverantörer på den afrikanska kontinenten.⁶ Och praktiken av att förklara förslavade som underlägsna, vare sig dessa var svarta eller vita, fanns långt innan de "vetenskapliga" argumenten för en sådan hållning formulerades. Slavhandeln var ett vittförgrenat fenomen. Men då den vetenskapliga och juridiska rasismen fick en viktig plattform i USA, åren efter inbördeskriget 1861–1865, finns det anledning att uppehålla sig vid lagarnas utveckling i just USA.

Det vetenskapliga genombrott som gått till historien som tidsepoken upplysningen försöker under 1700-talet kartlägga olika människotyper, på samma sätt som man kartlägger övriga delar av naturen. Ibland hör man påståendet att svenske Carl von Linné (1707–1778) skulle vara ursprunget till den vetenskapliga rasismen, en sanning med viss modifikation. Som Gunnar Broberg visat placerar Linné i sitt verk *Systema Naturae* människan som en art bland andra primater.⁷ Men Linné är också tydlig med att det bara finns en enda människoart, som han kallar *Homo sapiens*. Varianterna beror i hög grad på miljö och klimat. Detta hindrar inte att han, i *Systema Naturae*s upplaga från 1758 ordnar människorna i fem grupper, med nord-amerikanska urinvånare (virginianer) främst och med afer, afrikanen, näst sist. Européer är nummer två.⁸ Det är dock ingen tvekan om att afrikanen här förses med mest förklenande omdömen: "slug, lat, likgiltig."⁹ Som genetikern Ulf Pettersson konstaterat begår Linné här ett allvarligt ontologiskt misstag – då han som senare tiders frenologer och rasbiologer drog slutsatsen att en människas yttre säger något om mentala egenskaper och personlighet – och att man kunde generalisera om hela grupper.¹⁰

Linné var knappast först med denna sorts indelningar, vilket Gunnar Broberg går igenom i sin avhandling.¹¹ Ett annat spår när det gäller uppkomsten av den rasindelning av mänskligheten som sedan blir grundläggande inom rasbiologin leder till universitetet i Göttingen och den gruppering av forskare som under sent 1700-tal försökte modernisera historieforskningen, bland dem Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840) och Christoph Meiners (1747–1810). Det är Blumenbach som ger vita benämningen kaukasier, ett begrepp som ännu används inom amerikansk lagstiftning, och delade in resten av mänskligheten i grupperna mongoler, malajer, etiopier (afrikaner) och amerikaner. Blumenbach och hans kollegor i den tidiga antropologin utgick just från skullmätning och klassificerade människor efter huvudformen. På universitetet i Göttingen fanns en sådan samling mänskliga kranier från olika delar av världen. Blumenbach avvisade dock tanken att människor var olika raser – han förklarade olika utseende med miljöpåverkan – och han vägrade också att gå med på den nedlåtande syn på afrikaner som andra forskare spred. Han hamnade i konflikt med sin kollega Meiners, som tvärtom menade att olika raser uppstått oberoende av varandra i olika delar av världen – den så kallade polygenesteorin, som fick stor betydelse för den rasistiska idébildningen – och att dessa raser också var över- och underlägsna varandra i fattningsförmåga.

Det är ingen tvekan om att många av de tidiga upplysningstänkarna ordnar världen så: en upplyst kärna, som i stort sammanfaller med Europas bildade skikt; som man avgränsade mot en mörk utmark, befolkad av "vildar". Samtidigt riktar samma tänkare hårda angrepp på irrationella hierarkier och sätt att ordna människor i "högre och lägre". Hos en sådan central upplysningsfilosof som Immanuel Kant (1724–1804) finns en tydlig ambivalens i hans syn på "vilden" å ena sidan och på alla människors jämlikhet å den andra. Just

6 David Brion Davis, *Inhuman Bondage: the Rise and Fall of Slavery in the New World*. Oxford university press 2006. Särskilt s. 131-132.

The 1619 Project: A New Origin Story. Red. Hannah-Jones, Roper, Silverman och Silverstein. Random House 2021.

7 Gunnar Broberg: *Homo Sapiens L*. Almqvist & Wiksell 1975 (särskilt s. 222); Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné. Natur och Kultur 2019. (Särskilt kapitlet "Homo Sapiens").

8 Sist kommer "Homo monstrosus" som en sorts uppsamling av de människogrupper som själva förändrat sitt utseende, såväl genom kastration som genom hårda snörliv, där det sistnämnda syftar just på kvinnligt europeiskt mode i Linnés samtid.

9 Carl von Linné, *Systema Naturae*, 1758, citerad ur Gunnar Broberg, 1975.

10 Människoraser, finns dom? I Rasen och vetenskapen, red. Müssener & Jegebäck, Uppsala universitet 2009.

11 *Homo Sapiens L*, s. 220-222

denna paradox inom upplysningstänkandet hör till det som blivit hett debatterat inom idéhistorien under senare decennier.

En annan utgångspunkt för en diskussion om rasbiologin är den tyska, romantiska filosofins idéer kring den då framväxande nationalismen och tanken på nationalstaten. Under 1800-talets första hälft fick filosofer som Johann Gottfried Herder (1744–1803), Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) och Ernst Moritz Arndt (1769–1860) stort gehör för tankar om folksjälén. Romantiken inspireras av nyplatoniska idéer och ur ett sådant perspektiv sågs folket – det egna och andra – som andliga enheter avgränsade från varandra, och ofta med särskilda folkegenskaper.

Mellan de olika filosoferna finns stora skillnader: Herder går i långa stycken att se som en tidig demokrat som också försvarade Europas judiska minoritet, medan Arndt framstår som en utpräglad antisemit vars idéer plockades upp av 1930- och 1940-talets tyska naziregim. Men gemensamt för dem är idén om en sorts folks essens, nationalkaraktern, där Herder tycks mena att den satt i klimatet och språket snarare än i biologin. För Herder ingår alla i das Volk, från kung till torpare och de är alla mer eller mindre jämlika – men, och det är viktigt i sammanhanget: dit hör inte patrasket.

Detta är den framväxande jämlikhetstänkens skuggsida: när man vill framhålla vanliga människors förmåga att ta politiskt ansvar sker det inte sällan genom att man avgränsar det verkliga folket från vad man uppfattar som de hopplösa längst ned. Så gör också Karl Marx och Friedrich Engels i *Kommunistiska manifestet* från 1848, där de inte tror att trasproletariatet, som de kallar ”denna passiva förruttnelse av de understa lagren i det gamla samhället” hör till Folket.¹²

En demokratisk eller en hierarkisk världsbild?

Mycket av rasbiologins historia låter sig förstås som ett svar på den utmaning som den långsamt framväxande demokratin representerar. Människorna blir ju fler. Folket, majoriteten, den breda massan tar plats på den politiska scenen – men vem ska då räknas dit?

Som vi ska se används ofta biologins senaste rön här för att försvara denna hierarkiska världsordning, där man skiljer mellan bättre och sämre människor. Det verkar som om idén om de vetenskapligt fastlagda arvslagarna får ett sådant grepp om tanken att varken vetenskapare eller politiker förmår tänka utanför de ramar som rasbegreppet sätter under delar av 1800-talet och en bra bit in på 1900-talet. Den ideologiska strid som utbryter handlar om hur vetenskapens rön ska tolkas, inte minst de medicinska – och omsättas i samhällsreformer. För samhällen förändras nu snabbt, vilket utlöser många slags oro.

Det tidiga 1800-talets idéer om raser och om folksjälén får under århundradets senare del mer och mer av vad som ser ut som ett vetenskapligt stöd. Och detta folk behövde tydligen trimmas en aning för att mot svara den idealbild man skapat.

Befolkningsförändringar

Under 1800-talet hade Europas befolkning nämligen nästan tredubblats. Det som kallas ”den demografiska transitionen” förändrade samhället i grunden; den hängde samman med sådant som fallande spädbarnsdödlighet och rudimentär utbildning för de många, det som biskop Tegnér 1833 beskrev som ”freden, vaccinet, potäterna”. I ett sådant sammanhang blev de stora grupper av människor som inte längre rymdes i det traditionella bondesamhället i somligas ögon ett hot: folket kom också att kallas massan eller pöbeln. Faran av ett befolkningsöverskott tycks besannas av den stora hungersnöden på Irland under åren 1846–1849, vilken

12 Kommunistiska manifestet finns i många olika utgåvor på svenska. Översättningen är förmodligen av Bertil Wagner och finns tillgänglig bl. a. här: <https://www.marxists.org/svenska/marx/1848/04-d037.htm>

i sin tur startar den stora europeiska utvandringstågen till USA.

En med tiden inflytelserik ekonom som engelsmannen Thomas Malthus (1766–1834) kunde i sin *An Essay on the Principle of Population*, 1798, beskriva hur ett samhälle präglad av ändliga resurser alltid skulle lida av överbefolkning. Detta i sin tur leder enligt honom till att de fattigare klassernas villkor egentligen inte går att förbättra, då högre löner för de sämst betalda bara leder till att de skaffar fler barn. Det enda svaret är en statlig befolkningskontroll. Nödhjälpen motverkar sitt syfte.

Man måste påminna sig att dessa idéer tar form i ett samhälle präglad av en utbredd fattigdom.

Några viktiga namn: Darwin, Gobineau, Spencer, Mendel

När Charles Darwins *On the Origin of Species* ges ut 1859 förstärks insikten om att också människan var indragen i en biologisk utveckling. Darwin själv förhöll sig ganska sval till de idéer om rasbiologi som hann växa fram under hans livstid.

Men det är vid samma tid som fransmannen Arthur de Gobineau (1816–1882) publicerar sin inflytelserika *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Om människors rasers ojämlikhet, 1853–1855), den moderna rasismens bibel. Där hävdar han att drivkraften bakom kulturernas utveckling alltid är rasen, att kulturer och raser präglas av oöverbryggbara skillnader och att rasblandning leder till förfall. Gobineau hör till dem som skrämdes av den politiska oron efter revolutionsåret 1848 och skriver öppet om faran av att samhällsordningen ruckas så att människor ur samhällets lägre skikt får politiskt inflytande. Han är som en del tidiga rasbiologer såväl rasist när det gäller skillnaden mellan raser, varav den nordiska ställs högst – som inom raser, där det alltid finns ett elitskikt och ett underklassskikt och där klasstillhörigheten avspeglar arvsanlag snarare än yttre omständigheter. Klasssamhället är enligt honom och hans efterföljare en bild av naturens egen ordning, som inte får rubbas. Det är också värt att notera att Gobineaus bok översattes till engelska och spreds i stora upplagor i slavstaterna i amerikanska södern under åren före USA:s inbördeskrig, där den ofta användes som vetenskapligt argument för att svarta var intellektuellt underlägsna vita.¹³

Det är i samma tankeklimat som den liberala brittiske filosofen Herbert Spencer (1820–1903) formulerar tanken om "the survival of the fittest" vilket han gör i sin bok *Principles of Biology*, vars första del utgavs 1864. Han skriver: "Naturens främsta strävan är att göra sig av med de undermåliga och skapa utrymme för de bättre rustade."¹⁴ "Survival of the fittest" är ett uttryck som ofta tillskrivs Darwin, men som har sitt ursprung hos Spencer, som inte var biolog men gärna skrev om biologi. Spencer är idag inte längre lika känd, men var under 1800-talets andra hälft nästan osannolikt inflytelserik långt utanför Storbritannien. *Principles of Biology* och *Principles of Sociology* (tredje bandet 1896) översattes till svenska och många andra språk.¹⁵ Han såg den kamp mellan arterna han läst sig till hos Darwin som en modell med stort förklaringsvärde för hur naturens principer gjorde sig gällande också i det moderna samhället. Spencer ses av många historiker som centralgestalten för vad vi kallar socialdarwinismen – tanken att Darwins principer om det naturliga urvalet också lät sig tillämpas på inre samhällsförhållanden, på att samhällslivet i stort och ekonomin i sig var en kamp mellan starka och svaga där de senare skulle slå ut. Man skulle, när det gällde samhällets utveckling, inte lägga sig i det naturliga urvalet. Humanitära impulser måste motarbetas om inte

13 Intressant nog var Gobineau länge vän med den äldre Alexis de Tocqueville, som 1834 gav ut "Om demokratin i Amerika" där han ser just demokratiseringen som ofrånkomlig. Tocqueville avvisade bestämt Gobineaus alla försök att övertyga honom om sina rasteorier, vilket ledde till ett spånt förhållande mellan dem. (Se t. ex. Melvin Richters essä om detta i tidskriften *Commentary*, februari-numret 1958.)

14 Förf.s översättning. I original: "The whole effort of nature is to get rid of the 'unfit' and make room for the better. The whole effort of nature is to get rid of the 'unfit' and make room for the better."

15 Spencer såg alla sina verk som delar av en sammanhängande världsförklaring som ingick i jätteverket "Synthetic philosophy" som han arbetade med under trettio år. Han böcker utgavs på svenska med en topp under 1880-talet, och fick genomslag också i den svenska debatten.

naturens lagar, som också var ekonomins, skulle sättas ur spel. Darwins analys av arters förändringar visar att sådant sker i naturen under mycket långa tidsperioder – men socialdarwinister som Spencer lånar helt enkelt hans modell och tillämpar den på betydligt snabbare samhällsförändringar. Det ser ut som vetenskap, men är framför allt ett lån av bildspråk.

Spencer var också kritisk mot delar av kolonialväldets värsta sidor – att utrota människogrupper som sågs som ”lägre stående” var också att ”lägga sig i det naturliga urvalet”. Det skulle sköta sig självt, utan inblandning från staters sida. Men när det gällde hur det moderna samhället skulle fungera för att utvecklas var han mycket tydlig: ”De överlägsna ska avnjuta frukterna av sin överlägsenhet, medan de underlägsna skall drabbas av sin underlägsenhets inneboende ondska.”¹⁶ Han kan tala om dessa underlägsna som ”the undeserving poor” – de fattiga som inte förtjänar någon misskund: ”Du hävdar att dessa fattiga är arbetslösa. Men det är snarare så att de vägrar att arbeta eller ser till så att de snarast möjligt åter står utan anställning.”¹⁷

Spencer hävdade också att utvecklingen från den lägre stående vilden till den moderna människan gick att urskilja i hur barn växer till:

*Under sin tidiga barndom genomgår varje civiliserad människa de karaktärsfaser vi känner igen hos den barbariska rasen härstammar från. Barnets utseende – platt näsa, näsborrar som öppnar sig framåt, stora läppar, ögon långt från varandra, utvecklade bihålor, etc – allt detta liknar dragen hos vilden och det gör också barnets instinkter. Därav följer den benägenhet till grymhet, tjuvnad och lögnaktighet som vi finner hos så många barn.*¹⁸

Spencers tankevärld återfinns så gott som intakt hos senare rasbiologer. Det är viktigt att påminna sig det stora genomslag han fick i sin samtid, och hur han hela tiden hävdade sig stå på vetenskaplig grund – medan det i efterhand är lättare att se hur han lånade termer och modeller från sin tids vetenskap för att göra ideologi. Hans betydelse som populär tänkare och public intellectual i det sena 1800-talet kan knappast överskattas, hur marginaliserad han än är idag.¹⁹

Ännu en viktig pusselbit för att förstå rasbiologins framväxt är återupptäckten av de mendelska genetiska lagarna som ägde rum runt år 1900. Den österrikiske klosterabboten Gregor Mendel (1822–1884) hade, när han försökte odla fram större ärtor, lagt märke till vissa lagar som styrde hur arvsanlagen fördelades i nästa generation. Därigenom kunde han skilja mellan recessiva och dominanta anlag, liksom hur olika egenskaper kunde tyckas hoppa över en generation. Det är viktigt att understryka att Mendels iakttagelser var i stort sett helt korrekta och har spelat en stor och viktig roll för hela den moderna genetikens framväxt. Mendel publicerade också sina rön redan 1866, men hans insikter förblev vilande fram till sekelskiftet, då de uppmärksammades av moderna biologer. En nyckelperson i det sammanhanget var vetenskapsteoretikern Francis Galton (1822–1911).

Francis Galton

Galton var släkt med Charles Darwin och i grunden statistiker: han försökte med den som verktyg tidigt försöka finna medicinska samband, inte minst för hur sjukdomar spreds inom familjer. Hans motto var ”räkna allt!”, han lämnade bestående bidrag bland annat till den moderna meteorologins utveckling och

16 Principles of Biology band II, s. 533

17 Förf:s översättning. Text i original: They have no work, you say. Say rather that they either refuse work or quickly turn themselves out of it”, ur Man vs. The State, s. 82

18 Förf:s översättning. I original: ”During early childhood every civilized man passes through that phase of character exhibited by the barbarous race from which he is descended. As the child’s features – flat nose, forward-opening nostrils, large lips, wide apart eyes, absent frontal sinus, etc. – resemble those of the savage, so too, do his instincts. Hence the tendency to cruelty, to thieving, to lying, so general among children.”

19 För en saklig översikt av Spencers roll för socialdarwinismen, se Mike Hawkins bok Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945, Cambridge university press 1997.

var också en av fingeravtryckens upptäckare. Men efter att ha läst sin sysslings *On the Origin of Species* ville han föra den evolutionära tanken vidare till att omfatta människan, något Darwin själv först var ganska ointresserad av. I Darwins senare skrift *The Descent of Man* (1871) - som retade så många genom att han där argumenterar för släktskapen mellan människor och större primater - diskuterar denne i ett kapitel tanken om människors olika utseende i olika delar av världen vore grund för att dela in dem i raser, ett synsätt han avvisar, inte minst då människor av olika utseende och från olika delar av världen kan få frisk avkomma. Just det sista påståendet skulle bli viktigt för senare rasbiologer att avvisa – rasblandning sågs då som orsak till degeneration.

Galton ville för sin del mäta och räkna på den mänskliga formen – det normala huvudomfånget, den normala längden etcetera, på det sätt som vi förknippar med senare rasbiologer. Där kommer han också nära de svenska antropologerna far och son Retzius. Men han var också intresserad av att mäta hur talanger spreds och hur begåvning kunde gå i arv – och hur den dog ut. I boken *Hereditary Genius*, 1869, upprättade han långa listor över kända män och deras släktingar, och menade sig där finna statistiska samband för hur begåvade människor fick begåvade ättlingar. Och han menade sig även visa hur begränsningar i tankeförmågan spred sig till senare generationer.

När Francis Galton 1883 myntade ordet "eugenics" (eugenik) föreslog han också en mänsklig urvalsavel: *"It has now become a serious necessity to better the breed of the human race. The average citizen is too base for the everyday work of modern civilization."* ("Det har blivit helt nödvändigt att förbättra aveln av den mänskliga rasen. Den genomsnittlige medborgaren är alltför lågt stående för att kunna utföra det dagliga arbete som civilisationen fordrar." *Inquiries into Human Faculty and its Development*, 1883)

Varför det just då blivit nödvändigt att oroa sig för hur människor förde sina anlag vidare är inte helt klart hos Galton. Han oroas också över den plötsliga befolkningsökningen, liksom för att det är fel människor som får flest barn. Men Galton är framför allt det som kallas positiv eugeniker – sådana som vill uppmuntra rätt sorts människor att skaffa fler ättlingar. Och de rätta var de som klättrat högt upp i samhällspyramiden. Det tydligaste tecknet på begåvning och duglighet för Galton och andra forskare i hans närhet var att man tagit sig upp i överklassen eller övre medelklassen. Han ville ge alla människor i England betyg eller ett slags personnummer, sifferkoder som skulle tala om hur väl de passade för att få avkomma tillsammans. Han drömde till och med om en eugenisk religion som skulle förändra människors värderingar, för han förstod att hans tänkande skulle stöta på motstånd. Galton var mycket väletablerad i sin samtid och efter hans död inrättades en särskild professur i hans namn vid Londons universitet.

Allt verkade vid 1800-talets slut växa samman: Galtons statistiska rön, Mendels lagar, rädslan för överbefolkning och att fel människor förökade sig, Spencers idéer om sambandet mellan samhällsekonomi och darwinism. Banan låg sopad för en ny sorts vetenskap, som skulle ta itu med samtidens faror med hjälp av vetenskapliga och mätbara metoder. Men om Galton var tveksam till tvångsmetoder så var hans efterföljare desto mer inne på sådana tankespor, vilket vi ska återkomma till.

I Sverige

Svenska forskare låg redan på 1700-talet långt framme när det gällde botanik och zoologi. I traditionen efter Linné arbetade 1800-talsforskare inom medicin och antropologi som Anders Retzius (1796–1860) och hans son Gustaf (1842–1919) med att kartlägga människans form och spridning. De uppfann begreppen långskalliga och kortskalliga för att klassificera människan vetenskapligt. Här var Sverige helt i takt med omvärlden. Men det svenska tankespåret har sitt eget ursprung, som löper samman med det internationella – den tidigt framgångsrika svenska naturalieforskningen eller botaniken, med Linné som klarast lysande stjärna. I spåren av Linnés försök att klassificera människan (eller *Homo sapiens* som han 1758 döpte oss till) i olika varieteter, utarbetade Anders Retzius (1796–1860) ett sofistikerat skallindex som utgick från formen hos det mänskliga kraniet. Huvudskålen rymmer ju det organ som är själens säte, och alltså har

skallformen något att säga om våra mentala och andliga egenskaper – ungefär så gick resonemanget. Anders Retzius var professor i anatomi och tidigt knuten till Karolinska Institutet. Han ville dela in mänskligheten och inte minst den svenska befolkningen i två huvudtyper: de "brakycefala" (korts kalliga) och de "dolikocefala" (långskalliga). Han försökte se sådana skillnader i huvudform som förklaring till en sorts underliggande konflikt mellan två olika människoraser i Sverige: långskallarna, som var nordeuropéer (företagsamma, krigiska) mot slaver och människor med östeuropeiskt ursprung, korts kallarna (letargiska, passiva, konservativa).

Anders Retzius arbeten är talande för hur en på ytan exakt vetenskap (mätningar) utan problem infogas i vad som måste beskrivas som samtidens myter om sig själv. I ett sådant sammanhang – där man delar upp de människor som bor på samma plats i två olika grupper med olika egenskaper, varav den ena gruppens egenskaper ses som önskvärda och den andras som negativa – blir vetenskapen det främsta instrumentet för att rätta till saker och ting.

Sådana idéer sprider sig nu i rask takt inom folkbildning och populärvetenskap. Som i läkaren och folkbildaren Anton Nyströms (1842–1931) *Allmän kulturhistoria* (första bandet 1885), där han hävdar att de fattiga på landsbygden står närmare "negrer och barbarer".

Galtons och Retzius vetenskapliga rön blir stommen i den vetenskap som under 1800-talets slut får namnet fysisk antropologi och vill studera just skillnaderna mellan människor. Här ser man åter hur de vetenskapliga rönen, i sig möjliga att kontrollera, innefattas i överordnade berättelser som saknar vetenskaplig grund.

Anders Retzius son Gustaf Retzius (1842–1919) tar över faderns titel som professor vid Karolinska Institutet och även dennes vetenskapliga metoder. Han intresserar sig för skillnaderna mellan finnar och svenskar och utger framför allt det stora verket *Anthropologia Suecica* 1902. Det bygger på noggranna mätningar av 45 000 värnpliktiga män. Med sina mätningar som grund menade sig Retzius kunna avgöra olika rasdrag i olika delar av landet.

I bakgrunden fanns hela tiden tanken på en särskild nordeuropeisk, nordisk ras, som skulle utgöra den högsta rangens människa. Det är ett antagande som sällan underbyggs, utan mer tas för givet – ytterligare ett fascinerande exempel på hur myt, antaganden och chauvinism i rasbiologin smälter samman med noggranna mätresultat och hård vetenskap. Gustaf Retzius är också intressant på ett annat sätt: denne grundare av svensk rasbiologi var inte politiskt konservativ. Tvärtom var han tydligt liberal och medverkade gärna i det då radikala Aftonbladet, som han också ägde under en tid.

Med far och son Retzius är grunden så lagd för rasbiologin som vetenskap också i Sverige. Den kallades ännu inte så, utan fysisk antropologi. Men Gustaf Retzius får småningom brev från en yngre medicinare och psykiatriker som ber om hans råd och stöd i den fortsatta karriären, en ung man vid namn Herman Lundborg. Som Maja Hagerman berättar i sin bok om Lundborg betraktar denne tidigt Gustaf Retzius som sin store mentor. En annan sådan viktig tillskyndare för att Lundborg 1922 ska få bli förste ledare för Statens institut för rasbiologi var Herman Nilsson-Ehle. Till skillnad från Gustaf Retzius rör sig de bägge yngre forskarna med tiden allt längre ut på högerkanten tills de öppet sympatiserar med Nazityskland. Men dit är det ännu några decennier.

FAKTARUTA: SVERIGES 1800-TAL

Vid 1800-talets mitt uppgick Sveriges befolkning till ungefär 4 miljoner. Under de senaste hundra åren hade befolkningen mer än fördubblats. Den sista stora hungersnöden i Sverige inföll i slutet av 1860-talet och den sista stora koleraepidemin 1834, men helt borta var sjukdomen inte förrän på 1870-talet. Efter nödåren sköt emigrationen fart. Under perioden 1840–1930 utvandrade ungefär en miljon svenskar till USA och Kanada. Detta till trots fortsatte befolkningen att växa, för att runt år 1900 vara uppe i drygt 5 miljoner. Vid 1800-talets mitt hade spädbarnsdödligheten legat på dryga 22 procent, men drastiskt minskat.

Läskunnigheten hade alltid varit hög i Sverige. Men 1842 införs folkskolestadgan som säger att alla barn i Sverige ska gå i skolan och lära sig läsa, skriva och räkna. När det står klart att en liten grupp är obildbara myntas uttrycket sinnesslö. År 1867 får Sverige också en modern tvåkammarriksdag. Järnvägen börjar byggas runt 1850 och omgestaltar landet. Och en modern press börjar växa fram: år 1830 grundas Aftonbladet och 1864 Dagens Nyheter.

Böcker som använts till detta avsnitt:

Edwin Black: *War against the weak. Four walls, eight windows* 2003.

Gunnar Broberg: *Statlig rasforskning* Lunds universitet 1995.

Homo Sapiens L. (Avhandling i idéhistoria) Almqvist & Wiksell 1975.

Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné. Natur och Kultur 2019.

Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet.* Gidlunds 1991.

David Brion Davis: *Inhuman Bondage: the Rise and Fall of Slavery in the New World.* Oxford university press 2006.

Mike Hawkins: *Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945.* Cambridge university press 1997.

Stefan Kühl: *The Nazi Connection* Oxford University Press 1994.

Bosse Lindqvist: *Förädlade svenskar* Alfabeta 1997.

Encyclopaedia Britannica, Stanford Encyclopaedia of Philosophy (elektronisk resurs).

Kapitel 2 Rasbiologin tar form

Sammanfattning: *Det vi idag kallar rasbiologi är ett ämnesområde som växer ihop från olika håll, ur delvis olika traditioner. En viktig gren kommer från USA och arbetet att (åter)införa skarpa skiljelinjer mellan svarta och vita efter inbördeskrigets och rekonstruktionens – den period då landet skulle enas på nytt och svarta få medborgerliga rättigheter - avslutning 1877. En annan är den idébildning som växer fram ur Francis Galtons och Herbert Spencers inflytelserika författarskap. En tredje, som blir den med tiden dominerande, är den tyska, som sedan går över i nazismens folkmordspraktik. De olika traditionerna överlappar varandra, och under 1900-talets första decennier sker ett rikligt idéutbyte mellan inte minst USA och Tyskland – och nordiska länder som Sverige. En person som är central i det sammanhanget är den tyske rasbiologen Alfred Ploetz (1860–1940). Men ursprunget i olika språkområden och vetenskapstraditioner gör att det lätt uppstår begreppsförvirring.*

Centrala begrepp

Orden rasbiologi, rashygien och eugenik används i facklitteraturen litet omväxlande, nästan som om de var synonymer. Men de betyder inte riktigt samma sak. Rasbiologi, till att börja med, ville vara en vetenskap, besläktad med antropologin, men spetsad med genetikens nya mendelska rön. Rasbiologin ville tolka det mesta i samhället utifrån ärftlighetslära.

Rashygien är däremot rasbiologins praktiska sida. Den handlade om vilket politiskt och medicinskt program som skulle användas för att ta itu med de problem rasbiologin urskiljer. Ordet är tyskt till sitt ursprung, Rassenhygiene, och skapades av Alfred Ploetz runt 1895, då han gav ut sin inflytelserika bok *Grundlinien einer Rassen-Hygiene* (ung. Rashygienens grundlinjer, ej översatt till svenska) där han hämtat många intryck och fakta från sin vistelse i USA några år tidigare.

Ordet rashygien används ibland på samma vis som det engelska ordet eugenik, skapat av Francis Galton 1883 med den ungefärliga betydelsen välboren, välfödd. Litet av begreppsförvirringen kommer sig av att eugenik kan betyda både vetenskapen om ärftlighet och den teknik och de reformer man skulle tillämpa, politiskt och medicinskt, för att komma till rätta med skadliga arvsanlag.

Man talade också om positiv och negativ eugenik. Med positiv förstods folkupplysning om genetik och ärftlighetslära, reformer som gynnade dem som hade goda arvsanlag. Negativ eugenik handlade om hur man skulle skapa olika hinder för de dåliga att föröka sig – som steriliseringar, inspärrande eller bara preventivmedel – men också genom eutanasi, (ordagrant god död) alltså dödshjälp för svårt sjuka, nyfödda med missbildningar eller funktionsnedsättning. Vi ska komma ihåg att engelska vänsterliberaler vid 1900-talets början sällan menade samma sak när man talade om eugenik/rasbiologi eller ens termen ras som 1930- och 1940-talets nazidoktorer. Skalan är hela tiden glidande. I Sverige talade man länge om just rasbiologi och rashygien snarare än om eugenik – vilket hade att göra med att Sverige rent vetenskapshistoriskt varit mer orienterat mot Tyskland och tyska universitet än mot engelska.

Den amerikanske historikern Daniel Kevles har också föreslagit att man kan dela upp de forskare och de praktiker man förknippar med eugeniken i två olika riktningar, mainline och reform eugenics.²⁰ Mainline betyder här helt enkelt den äldre typ av eugenik som var tydligt rasistisk och såg olika folkgrupper som behäftade med olika, genetiskt bundna egenskaper, men som också menade att samhället måste skyddas mot ”den inre fienden”, de svagas sämre arvsanlag. Som Kevles beskriver skillnaden kännetecknas mainline

---

20 Daniel Kevles: *In the Name of Eugenics*. Alfred A. Knopf, 1985.

eugenics av att man fäster stor tilltro till begreppet ras – att man tror att sådana finns och att de går att ordna hierarkiskt, i bättre och sämre. Likaså tror man, i Galtons efterföljd, att samhället av evolutionen ordnats så att de bättre anlagen återfinns i de högre samhällsklasserna medan de sämre med naturnödvändighet hamnat längst ned. Reform eugenics var i stället den riktning som efter trettioalet fick störst inflytande i Sverige, och som samtidigt är svårare att få grepp om. Företrädare för reformeugeniken avvisar rasbegreppet, är ofta övertygade demokrater, oftast antinazister – men man håller samtidigt kvar bilden av att en grupp människor har så dåliga anlag, genetiska eller sociala, att samhället måste skyddas från dem. Som historikern Maria Björkman uttryckt saken kunde reformeugeniker fortfarande anse att sterilisering är ett verktyg samhället kan och bör tillgripa – inte för folkstammens skull utan därför att vissa individer inte klarar av att få barn och ta hand om dem eller riskerar att föra ett dysfunktionellt socialt arv vidare.²¹ På senare år har uppdelningen kritiserats av andra vetenskapshistoriker. Men under 30- och 40-talen fanns som vi ska se en allt hårdare motsättning mellan mainline och reform.

Ytterligare ett begrepp som bör redas ut är degeneration eller degenerering. Både före Darwins *On the Origin of Species* och efter utgivningen fördes en vetenskaplig diskussion om hur arter i naturen dog ut och varför. Själva begreppet degeneration fick sitt genomslag genom psykiatrikern Bénédict Morels (1809-1873) bok *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales* (ung. Den mänskliga degenerationens fysiska, intellektuella och moraliska särdrag, 1857; ej översatt till svenska) som utkom två år före Darwins *On the Origins of Species* och där han lanserar teorin om hur ett ärftligt förfall går att spåra hos personer med psykiska sjukdomar, både i fysiska och psykiska egenheter, och hur detta kan förstärkas från generation till generation. Morel menade att detta hade ett förklaringsvärde för stigande kriminalitet och utslagning i Frankrike och degenerationsbegreppet fick ett starkt inflytande både på psykiatri och i kulturdebatten. Med Darwin och Mendel tyckte man sig få belägg för att urartning eller degenerering berodde på att svaga anlag bredde ut sig på de starkas bekostnad – när det gällde människor inte minst på grund av det moderna samhällets skadliga inflytande och bondesamhällets upplösning. Man tyckte sig till exempel se hur de bästa emigrerade och lämnade kvar de svaga. För centrala mainline-rasbiologer som Alfred Ploetz, Eugen Fischer eller Herman Lundborg var också degeneration en följd av rasblandning – där den underlägsna rasens anlag förstörde den högre ras de blandades med. Det omoraliska levernet i storstäderna, dryckenskap och kriminalitet kunde förklaras genom sådan degeneration av såväl yttre som inre slag. Man rörde sig också med teorier om att arvsanlag kunde skadas av alkohol eller av gifter som släpptes ut av de framväxande industrierna. Slutresultatet blev i alla fall en bild av ett samhälle som långsamt riskerade att lösas upp i kaos – om inte vetenskapen ingrep. Det var vad som kallades ”degenerationsfaran”.

Efter det amerikanska inbördeskriget: raslagarna i USA

När Abraham Lincolns Emancipationsproklamation trädde i kraft den 1 januari 1863, mitt under inbördeskriget, upphävdes slaveriet formellt i hela USA, något som blev verklighet efter krigsslutet 1865. Åren fram till 1877 brukar i amerikansk historieskrivning kallas ”The Reconstruction” och präglades till en början av radikala reformer för att slå fast svarta amerikaners medborgerliga rättigheter; i snabb takt följde de trettonde, fjortonde och femtonde tilläggen till konstitutionen som förbjöd slaveri och inskränkningar av medborgarskap på grund av hudfärg och slog fast rösträtten för svarta män. Motdraget från sydstaternas sida blev ”black codes”, lagar som tvingade före detta slavar till tvångsarbete och inskränkte deras rörelsefrihet, något som utlöste hårda strider. Våldsdåden för att hindra svarta från att utnyttja sin rösträtt blev vardag; ändå fick USA under några år viktiga svarta politiker både lokalt och i senat och representanthus.

Den utvecklingen rullades tillbaka när rekonstruktionen formellt avslutats 1877. Delstat efter delstat antog då lagar som syftade till att begränsa de svartas rättigheter och skapa segregerade samhällen. Man talar om Jim Crow-lagar, som stiftades under 1880- och 1890-talen och en bra bit in på 1900-talet – och som medborgarrättsrörelsen angrep på bred front efter andra världskriget.

21 Maria Björkman: Den anfrätta stammen, s. 130-131. Arkiv förlag 2011.

Ett syfte med dessa lagar var att förbjuda vad man kallade "miscegenation" – ett svåröversatt ord som med tiden blir centralt för rasbiologerna och som närmast betyder rasblandning. Ordet myntades under Lincolns omvalskampanj 1863, i propagandan där hans motståndare påstod att han ville åstadkomma ett rasblandat USA, vilket Lincoln häftigt förnekade. Men ända fram till utslaget i Högsta domstolen i målet Loving v. Virginia 1967 var sådana lagar i kraft i som mest i trettio delstater, också i norr. I vissa delstater gällde förbudet även äktenskap mellan vita och ursprungsamerikaner.

Just åtskiljandet av vita och alla andra var syftet med dessa lagar, liksom att inskränka de svartas politiska inflytande. Under slaverieepoken hade lagar stiftats om vem som var svart och vit, där "en droppe blod" var nog för att man skulle betraktas som svart.

Svarta aktivister som journalisten Ida B. Wells gjorde 1883, vid den tidpunkt då lagarna mot svarta ännu tog form, en poäng av att resa i järnvägsbussar avsedda bara för vita och när hon blev avkastad från tåget stämde hon järnvägsföretaget för diskriminering - men förlorade i rätten. Högsta domstolen gav sitt slutliga godkännande av sådana lagar i fallet *Plessy v. Ferguson* 1896, och segregationen var därmed laglig fram till dess att Rosa Parks upprepade saken sextio år senare och lät sig arresteras för att ha suttit på de vitas plats i bussen. Högsta domstolen kom då, 1956, tvärtom fram till att sådan segregation stred mot konstitutionens 14:e tillägg – antaget under rekonstruktionstiden.

Men under hela denna period skapas system av lagar på delstatsnivå för att hålla isär svarta och vita. Samtidigt begås allt fler lynchningar på svarta – där de mördade oftast anklagades för att ha gjort sexuella närmanden mot eller våldtagit en vit kvinna. Miscegenation är det värsta som kan ske: raserna får inte blandas. Och snart växer det fram en vetenskaplig förklaringsgrund till varför rasblandning är förkastlig och leder till degeneration. En av de forskare som starkast varnar för detta är Harvardprofessorn Charles B. Davenport (1866–1944), som 1904 blir chef för Cold Spring Harbor Laboratory, en framstående biologisk forskningsanstalt på Long Island, som under hans ledning bygger upp avdelningen Eugenics Records Office (ERO), ännu en av dessa instanser för mätning av olika folkgruppers kroppar och som ägnade sig åt statistiska försök att beräkna sinnesslöhetens utbredning. En av hans elever under hans tid som universitetsslärare i Chicago var den tidigare nämnde tyske Alfred Ploetz, som i sina senare skrifter hela tiden refererar till USA:s raslagar som föredömliga.²² Det är värt att notera att Ploetz längsta vistelse i USA, 1890–1894, sammanfaller med den period efter rekonstruktionens avslutande då de nya raslagarna i landet tagit verklig form. Som den kanadensiske medicinhistorikern Frank Stahnisch konstaterar intresserade sig Ploetz just för rasdebatten i USA efter rekonstruktionstidens slut. Mellan Davenport och Ploetz, Fritz Lenz och flera andra tyska rasbiologer uppstår tidigt starka band och ett rikt utbyte av skrifter och idéer. Vi kommer att möta dem igen.

Demokratin som problem

Under det sena 1800-talet och sekelskiftet 1900 formulerar allt fler konservativa skribenter och makthavare en rädsla för massan - som inte var detsamma som folket. Massan var lätttrörd och primitiv och lät sig manipuleras – det var ett argument mot demokratin som politiskt system, så som det till exempel fördes fram av den populära franske socialpsykologen Gustave Le Bon (1841-1931) i dennes bok *Psychologie des Foules* (Massans psykologi, 1895). Le Bon ansåg sig också verka i Darwins anda då han hävdade att samhällets maktbalans inte kan förändras i grunden, alltså demokratiseras, då detta är ett brott med de erfarenheter som arvmässigt förts vidare hos rasen från dess förfäder. Han hävdade att massan tillbakabildar människors medvetande till tidigare utvecklingsstadier, nämligen till de barbariska. I sin bok *Tre revolutioner* (2005) skriver Stefan Jonsson om just denna skräck för den okontrollerade massan, så den uttrycktes av Le Bon i dennes senare verk *La Psychologie du Socialisme* (ung. Socialismens psykologi, 1896, ej översatt till svenska)

22 Se Frank W Stahnischs essä The Early Eugenics Movement and Emerging Professional Psychiatry: Conceptual Transfers and Personal Relationships between Germany and North America, 1880s to 1930s i Canadian Bulletin of Medical History 30 (2014), eller Edwin Black: War against the Weak s. 261-262.

där Le Bon avvisar kraven på allmän och lika rösträtt med orden: ”Vi får inte glömma att dekadensen slutgiltigt satte in i det romerska imperiet exakt vid den tidpunkt då Rom utsträckte medborgerliga rättigheter till barbarerna.”²³

Vi kan jämföra Le Bons formuleringar om demokratin som samhällsfara med den svenske rasbiologen Herman Lundborgs bok *Degenerationsfaran*, (1922) som Maja Hagerman diskuterar i sin biografi om Lundborg:

*En starkare rasblandning, d.v.s. ett virrvarr i genernas kombination, förekommer i stort sett i långt högre grad i de lägre och fattigare samhällslagren än hos medelklassen.[...] Den starka ökningen av bottenskikten utgör det allra mest betänkliga i hela denna process, ty kroppslig och andlig undermålighet är just ett utmärkande drag i dess struktur. Det uppstår med andra ord en hel här av mer eller mindre undermåliga individer, och dessa göra snart sin vilja gällande i synnerhet under orostider eller arbetslöshetsperioder. Går det ej med godo tillgripa de revolutionära eller anarkistiska metoder och göra processen kort med alla som stå dem emot, d.v.s. de högre klasserna få sitta emellan. Det blir skräckregemente. Allt kommer i oordning. Kulturen sjunker.*²⁴

Det rör sig om en gemensam tankevärld hos konservativa tänkare. Samma tankefigurer om förfall och hur samhället dras ned till de lägsta nivå ekar nu från flera olika håll.

Även de som vid denna tid bejaktar demokratin kan argumentera för att folket är något annat än massan – och att folket kan ses som politiskt moget först sedan man avgränsat sig från de hopplösa och asociala. Det pågår en dragkamp om enligt vilken princip samhället ska organiseras. Å ena sidan den nya idén om alla människors lika värde, och att dessa idéer måste få genomslag i samhällsordningen i form av rösträtt och mer jämlik tillgång till samhällets resurser. Å den andra sidan tanken att samhället skapat en naturlig hierarki och måste präglas av över- och underordning för att inte kollapsa.

Rasbiologin verkar skänka vetenskaplig tyngd åt tanken på att över- och underordningen i ett samhälle är något naturligt som det är förenat med stora faror att rucka på. Hos dess företrädare möter man ideligen samma underliga och glidande sammansmältning av klassintressen, ideologi och hård vetenskap. För att åter ge ordet till Herman Lundborg själv:

*Det inställer sig på så sätt överallt i världen en naturlig lagring. De individer, som uppkommit under gynnsamma arvscombinationer, sträva att höja sig, de åter som ha ogynnsamma sådana, sjunka djupare ner. De lägsta proletärerna ha att uppvisa en mycket dålig och ej väl avpassad konstitution [...] Det talrikaste lagret blir med tiden arbetarlagren jämte en sig ökande bottensats, den mänskliga slaggen.*²⁵

Rasbiologin blir en internationell kraft

Sammanfattning: *Rasbiologin som vetenskap växer fram genom att små grupper av vetenskapsmän och opinionsbildare knyter kontakter med andra likasinnade, särskilt efter det stora genombrott som skett då Mendels arvs lagar återupptäckts. Så gick det till i Tyskland där namn som Alfred Ploetz, Fritz Lenz och Hans F.K. Günther 1905 samlades kring föreningen ”Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene”. De gav också impulser till Svenska Sällskapet för rashygien som bildades 1909.*

Rasbiologin hade under sitt andra namn eugenik först uppstått i England. Efter Francis Galtons död 1911 är det statistikern Karl Pearson som blir centralgestalten. Den största eugenikkonferensen hålls just i London 1921. Men detta till trots får England aldrig några steriliseringslagar och eugeniken utsätts där

23 Gustave Le Bon, *La Psychologie du Socialisme*, 1896. (Här citerad ur Stefan Jonsson, *Tre revolutioner*, Norstedts 2005, s. 99.)

24 *Degenerationsfaran* och riktlinjer för dess förebyggande. Svenska sällskapet för rashygien skriftserie, Norstedts 1922. (Här citerad ur Maja Hagerman, *Käraste Herman*, Norstedts 2015, s. 207 f.)

25 Herman Lundborg, *Rasbiologi och rashygien : nutida kultur- och rasfrågor i etisk belysning*, Norstedts 1922.

Historien om den moderna rasbiologins framväxt blir begripligare om man, som många idéhistoriker, betraktar den ur ett nätverksperspektiv snarare än ur partipolitisk synvinkel. Det är ofta samma namn som kommer igen. Också internationellt rör det sig om en relativt liten grupp uppburna forskare.

I Tyskland är det kanske viktigaste namnet den allestädes närvarande läkaren och biologen Alfred Ploetz, som 1895 ger ut *Grundlinien einer Rassenhygiene* (ung. Rashygienens grundlinjer, ej översatt till svenska). När man läser boken förstår man att den kunde ge intryck av att vara en saklig framställning av nya rön inom ärftlighetsforskningen. Den är på knappa 250 sidor och skriven på ett populärvetenskapligt tillgängligt vis, även om Ploetz presenterar många nya termer och specialbegrepp. Framställningen går från förklaringar av grundläggande genetik, sådan som lärs ut i dagens skolor – enkla illustrationer av ärftlighet, varför barn ibland ärver fler egenskaper från den ena föräldern än den andra och hur recessiva och domineranta arvsanlag fungerar. Här finns ganska lite att invända mot. Sedan går framställningen helt sömlöst över till att tala om hur framför allt tyskar, men även nordbor, har större hjärnkapacitet än till exempel malajer eller afrikaner och att diskutera vilka urraserna var. ”Västarierna”, som identifieras som ”den nordiska rasen” har stått för all kulturell utveckling där de spridit sig över världen. För att sedan varna för rasblandning och vad den riskerar ställa till med i USA, som Ploetz ofta anför som exempel, liksom varför rashygien måste till för att stävja de dåliga anlagens utbredning också inom den egna rasen. Boken är en pedagogisk sammanfattning av alla rasbiologins centrala påståenden, kryddad med korn av saklig genetik, komplett med tabeller och diagram som ger ett starkt intryck av trovärdig vetenskaplighet – vare sig vi talar om utbredningen av blont respektive brunt hår eller skillnaden i hur stor hjärna ett kranium rymmer.

Sedan han återvänt från USA hade Ploetz varit mycket aktiv. 1905 bildar han tillsammans med sin sväger, den schweiziske psykiatrikern Ernst Rüdin, *Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene* (Tyska sällskapet för rashygien). Ploetz och Rüdin kommer att bli centralgestalter i den tyska grenen av rasbiologin och spelar senare viktiga roller för den nazistiska folkmordspolitiken. Tills vidare sysselsätter de sig med sitt sällskap och en tidskrift, *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*. Ploetz har idén att hans sällskap ska sprida sig över världen, och skriver stadgar som har nästintill sektliknande drag; medlemmarna ska till exempel redovisa sin egen familjebakgrund. Rüdin reser sedan runt i de nordiska länderna för att försöka knyta forskare och specialister till organisationen, då man ju har idéer om att den nordiska rasen är genetiskt särskilt värdefull. Han lyckas väl i Danmark och Norge, där han får kontakt med den ledande växtgenetikern Wilhelm Johansen från Danmark och kemisten Jon Alfred Mjøen, som kommer att bli den mest framträdande rasbiologen i Norge. Men som Maja Hagerman berättar i sin bok om Herman Lundborg är Gustaf Retzius avvisande till Rüdins propåer och finner sällskapets stadgar konstiga. Rüdin återvänder tomhant från Sverige och knyts till *Deutsche Forschungsanstalt für Psychiatrie* i München, som snart är det viktigaste centret för psykiatrisk genetik – intressant nog finansierat av Rockefeller Foundation, som bekostar delar av uppbygganden av motsvarande institutioner, som ERO i USA.

Det är nu någonting svänger och en annan tendens inom psykiatrins tänkande kring psykiska sjukdomars orsaker blir synlig – kanske bottenar det i det förnyade intresset för Mendels rön, som börjar bli allmänt kända efter att ha legat bortglömda i flera decennier. Som Maja Hagerman berättar börjar svenske Herman Lundborg ungefär nu ge luft åt annorlunda tongångar – han ser till skillnad från några år tidigare nu psykiska sjukdomars ursprung i degenerationen, vilket han tillkännager i ett föredrag i Uppsala 1904. Hagerman menar att influenserna kan ha kommit från Ploetz tyska tidskrift.²⁶

---

26 Maja Hagerman: Käraste Herman, s. 32-34.

För Ploetz, liksom för många av hans samtida, var det självklart att det rådde en hierarki både mellan raser och inom dem. Den nordiska, ariska rasen stod högst och den svarta lägst. Till en början var Ploetz inte antisemit, utan såg judarna som en ras nästan jämbördig med den nordiska. Under intryck av det nazistiska maktövertagandet, som han välkomnade, omprövade han sedan stegvis den teorin.

Ploetz sällskap växte med tiden och fick stöd av allt fler kända tyskar, som zoologen Ernst Haeckel. Ploetz propagerade för både positiv och negativ eugenik: folkupplysning om genetik och ärftlighetslära, kanske ekonomiska bidrag till dem som hade goda arvsanlag – men också att det borde införas hinder för de dåliga att föröka sig. Bland de medel som skulle användas fanns naturligtvis sterilisering, med tvång om så skulle behövas.

En av Ploetz elever var Fritz Lenz (1887–1976) som också han kom att få ett stort inflytande på nazisternas rashygien. Han tog över redaktörskapet för den rashygieniska tidskriften och blev 1923 professor i eugenik i München. Lenz kartlade de olika rasernas värde i förhållande till varandra. Även Lenz placerade till en början judarna högt i sitt index. Ännu en intressant person i detta tyska sammanhang är Hans F.K. Günther (1891–1968), som kallades ”Rassen-Günther” även av sina vänner (Ras-Günther). Han saknade examina i medicin, men gjorde småningom stor lycka med sin bok *Rassenkunde des deutschen Volkes* (ung. Raskunskap om tyska folket, 1929, ej översatt till svenska), vilken gav honom rykte som nazismens ledande rasteoretiker; han gick med i nazistpartiet redan 1932. Boken gavs ut i 400 000 exemplar bara på tyska.

Idén om att också Europas befolkning består av flera olika raser har en tid varit i svang i olika skrifter, men det är förmodligen via Ploetz Tyska sällskap för rashygien som en viss systematik får brett genomslag i hela den vetenskapliga debatten. Man räknade här med en sammansättning av tre större europeiska raser: arier i norr, medelhavseuropeer i söder samt den alpiska rasen med inslag av turkar och österifrån kommande folkslag – en indelning som tidigare slagits fast av fransmannen Georges Vacher de Lapouge (1854–1936) i dennes *L'Aryen et son rôle social* (ung. Ariern och hans sociala roll, ej översatt till svenska) från 1899. Denna indelning blir märkligt seglivad och spelar stor roll också i svensk rasbiologi – inte minst i tanken på att blandrasen sällan blev av god kvalitet. Lapouges raser motsvarade i hög grad också Retzius svenska skall-index över långskalliga och kortskaalliga. Samma indelning användes också av den amerikanske ekonomen och antropologen Willam Z. Ripley i dennes *Races of Europe* som kom samma år, 1899.

Ploetz gav inte upp sin ambition att bilda liknande sällskap i andra delar av världen, och 1909 var det dags för Svenska sällskapet för rashygien att grundas. Samma år som Storstrejken, en fyra månader lång konflikt mellan LO och arbetsgivarsidan som skakade om svensk politik och de politiska motsättningarna skärptes i landet. Det var alltså det andra försöket att knyta svenska forskare till det internationella nätverket, och här ingick nu många av de namn som på 20-talet kom att spela en stor roll för såväl grundandet av Statens institut för rasbiologi som för lobbyarbetet som ledde fram till steriliseringslagarna – Nils von Hofsten, Alfred Petré och Herman Nilsson-Ehle.

Ploetz planer var hela tiden storartat internationella, och hans tyska nätverk höll kontakten med sina motsvarigheter i USA genom Ploetz gamla lärare Charles Davenport, som från 1904 blivit chef för det inflytelserika forskningsinstitutet Cold Spring Harbor Laboratory i New York.

Eugen Fischer

Tyskland var ganska sent med att kasta sig in i kolonisationen av andra delar av världen, men vid Berlinkongressen 1884 fick man godkänt av de andra stora kolonialmakterna att annektera det som idag är Namibia, under namnet Tyska Sydvästafrika. När de lokala herero- och nama-grupperna 1904 gjorde uppror mot den tyska kolonialmakten ledde det till ett väldokumenterat folkdöd. Efter att stora delar av hererogruppen be-segrats vid slaget om Waterberg drevs de ut i öknen med syftet att svälta dem till döds. Den tyska kolonial-

makten upprättade också ett fångläger på Hajön utanför Lüderitz där överlevande män, kvinnor och barn tvingades till slavarbete. Man räknar med att mellan 3 000 och 7 000 civila gick under där under åren 1904 och 1907. I lägret gjordes också dokumenterade medicinska experiment på levande människor och lägret levererade också en stor mängd kranier till europeiska rasforskningsinstitut.²⁷ Idag är Hajön en campingplats och alla spår av dödslägret har städats bort.

Det är mot den bakgrunden som den tyske forskaren Eugen Fischer (1874–1967) 1906 kommer till Tyska Sydvästra Afrika för att forska om rasblandning. Hans bok *Die Rehobother Bastards und das Bastardierungsproblem beim Menschen* (ung. ”Rehoboth-bastarderna och bastardproblemet hos människor” 1913, ej översatt till svenska) blir en av den framväxande rasbiologins centrala verk och ett av de vetenskapliga ”bevisen” för att rasblandning leder till degeneration. Senare granskningar har visat hur mycket av Fischers rön som bygger på missförstånd och rena falskriker. Men Fischers tes blev inflytelserik: rasblandning mellan vita och ”hottentotter” (som namafolket kallades av de tyska kolonialherrarna) ledde till degeneration.

Fischer hade först planer på att undersöka rasblandning i den amerikanska Södern och korresponderade om detta med den amerikanske rasbiologen Charles Davenport²⁸. Men det var innan han hittade samhället Rehoboth i Tyska Sydvästra Afrika, befolkat av en folkgrupp som själva kallade sig ”baster” och som räknade sin härkomst från holländska och skotska kolonister och det lokala nama-folket. Rehoboth var ett väl fungerande samhälle, präglat av stark religiositet, och somliga av stadens invånare hade först invändningar mot att undersökas av Fischer av just sedlighetsskäl. Men han fick igenom sina typiska rasbiologiska undersökningar – mätning och fotografering av 310 ”bastarders” kroppar.

Som Erichsen och Olusoga berättar var Fischers mätningar ibland absurda: han mätte basterna med kläderna på då de vägrade klä av sig, han hade ingen referensgrupp för ”renrasiga” svarta eller vita. (Åtta svarta ur nama-folket var de enda han kunde övertyga.) Lokalbefolkningen blev upprörd då han ville gräva upp gravar och ta med sig skelettdelar, och sammanlagt tillbringade han som mest tre månader i trakten. Hans slutsatser var helt i linje med andra rasbiologers: det afrikanska arvet hos blandfolket basters förstärktes för varje generation och fördärvade det arv de bar från sina europeiska förfäder:” [...]varje europeiskt folk som hade tagit upp blod från underlägsna raser – och bara galningar skulle förneka att negrer, namaer och många andra är underlägsna – utan undantag har fått sona för upptagandet av dessa lägre stående element genom mentalt och kulturellt förfall.”²⁹

Fischers tre månader i Afrika räckte för att åstadkomma ett av rasbiologins standardverk och göra honom till en erkänd vetenskaplig auktoritet, vilket då nazisterna kom till makten skulle föra honom till posten som rektor för Berlins anrika Humboldt-universitet. Fischer kom också, som vi ska se, att spela en stor roll för Statens institut för rasbiologi i Uppsala.

I Storbritannien

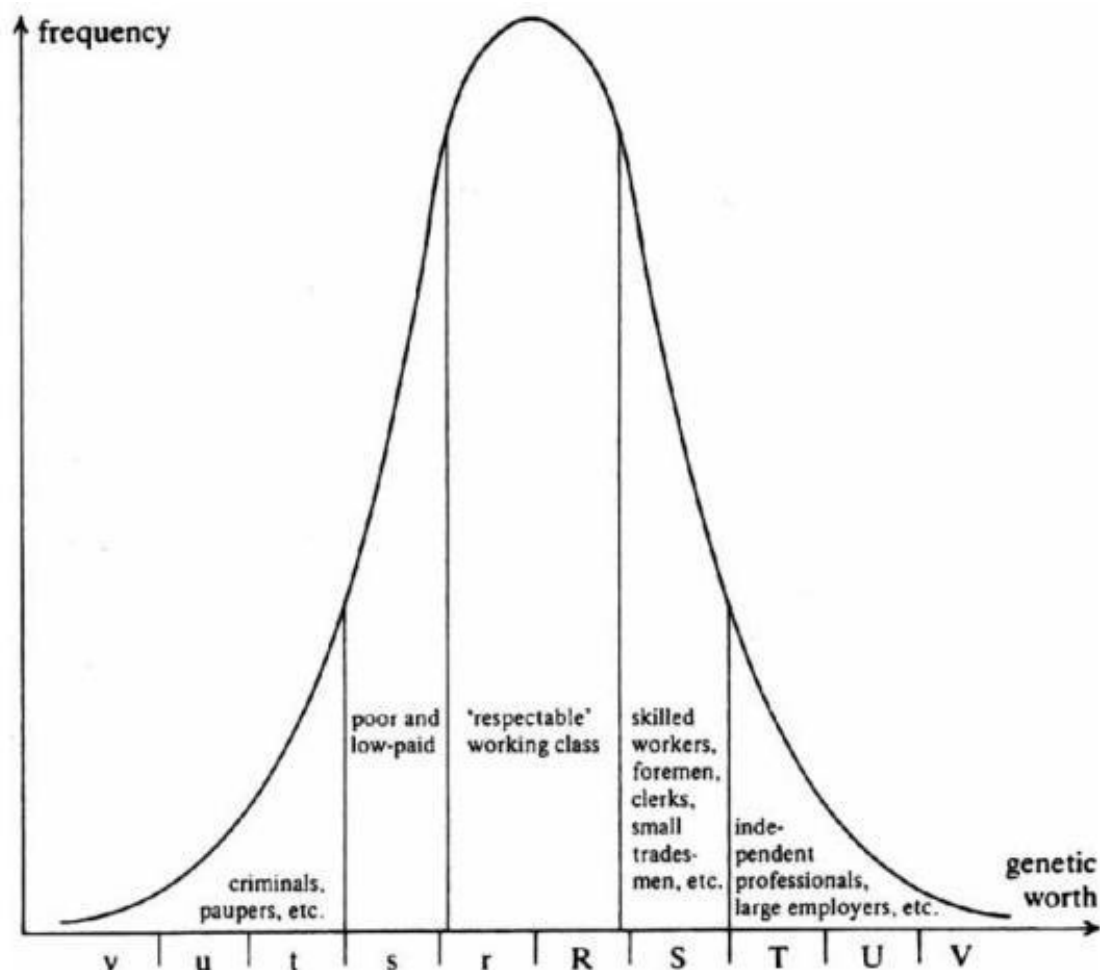
Trots att begreppet eugenik först myntats i Storbritannien genom ledande namn som Francis Galton slog tankerörelsen inte igenom där på lika bred front som i Tyskland eller USA. En anledning kan vara att eugenik tidigare fick en partipolitisk laddning här – och redan från början möttes av kritik för att vara ett ”krig mot de svaga”. I debatten, bland annat i brittiska parlamentet, kom eugeniken att beskrivas för ett klasskrig. Kanske var felet också Francis Galtons eget. När han höll Herbert Spencer-föreläsningarna i Oxford 1907 visade han upp detta diagram:³⁰

27 Se t.ex. Erichsen & Olusogas bok *Kejsarens Förintelse: Tysklands bortglömda folkmord*. Leopard förlag 2014.

28 Se Black, *War against the weak*, s. 262-263.

29 Eugen Fischer: *Die Rehoboter Bastards...* Fischer Verlag 1913, s. 507. Här citerad efter Erichsen/Olusoga: *Kejsarens Förintelse*, s. 410.)

30 Ur Lars Grues och Arvid Heibergs artikel *Notes on the History of Normality - Reflections on the Work of Quetelet and Galton*. *Scandinavian Journal of Disability Research*, Vol. 8, No. 4, 232-246, 2006. Bilden av diagrammet ursprungligen ur Donald McKenzies *Statistics in Britain 1865-1930*, s. 17.

Bildtext: Galtons diagram över fördelningen av genetiskt värde i befolkningen, som han lade fram beräkningarna i sin bok från 1909, *Essays in eugenics*.

Bildkälla: Donald McKenzies *Statistics in Britain 1865-1930. The social construction of scientific knowledge*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1981, s. 17.

Här blir tanken på att de fattiga är mindre värda tydligare än någonsin. Likaså blir eugenikens politiska agenda fullt synlig. Det ledde också till kritik av ett annat slag än i Tyskland.

Galton grundade 1907 *English Eugenics Education Society* för att sprida sina idéer, och fick till en början stöd från en del kända intellektuella – bland dem författare som H.G. Wells och G.B. Shaw på vänsterkanten, men också från en konservativ politiker som Winston Churchill. En av de brittiska författare som däremot propagerade hårt mot eugeniken var den katolske skriftställaren G.K. Chesterton (1874–1936) som 1922 gav ut boken *Eugenics and Other Evils*.

Det kan tänkas att det var på grund av en politisk kritik av eugeniken som klassprojekt som England heller aldrig antog några steriliseringslagar, även om en proposition lades fram i parlamentet 1931 och röstades ned. Men den första internationella eugenik-konferensen hölls i just London 1912, där man bland annat diskuterade de amerikanska tvångssteriliseringslagar som redan införts i vissa delstater (se nedan).

Sedan Galton dött 1911 var eugenikens främste brittiske företrädare Karl Pearson (1857–1936). Pearson har gått till vetenskapshistorien som framstående statistiker, men var också en hårdhudad rashygieniker som kunde uttrycka sig på det här viset: "Ingen degenererad och sinnesslö grupp kommer någonsin att

kunna förvandlas till hälsosamma och starka genom utbildning, goda lagar och hälsosamma omgivning-
ar.”³¹ Pearson kunde också tala om historien som ”ett krig mellan raserna”. Samtidigt var han paradoxalt nog
även varm anhängare av kvinnlig rösträtt.

Att den första stora internationella konferensen för eugenik 1912 hölls i London var ganska naturligt, då
England dittills varit ett av eugenikens hemländer. Bland deltagarna fanns en rad representanter från USA,
England och Tyskland, bland dem Alfred Ploetz. Ingen svensk representant verkar ha funnits på plats. Däre-
mot kom större grupper från Belgien, Italien och Frankrike. Ploetz uttalade i en intervju att det utan tvekan
var USA som var det stora föregångslandet och att hans eget Tyskland riskerade att hamna på efterkälken,
både när det gällde rashygien och steriliseringslagstiftning. Han fick också finna sig i att den första Inter-
nationella kommissionen för rashygieniskt samarbete, *Permanent International Commission of Eugenics*,
inte blev en underavdelning till hans eget rashygieniska sällskap utan i stället kom att domineras av
amerikanska och brittiska forskare.³²

Den andra stora internationella konferensen 1921 hölls i New York (svenskarna stannade hemma även
denna gång, även om Herman Lundborg representerades av ett porträtt bland Världens rasforskare) – då
under ledning av bland andra författaren och zoologen Madison Grant (1865–1937), som också gått till
historien som en av den moderna rasismens tyngsta namn genom sin bok *The Passing of the Great Race*,
1916, där just den nordiska rasen anges som källa till alla civilisatoriska framsteg över huvud. Det var en bok
som tillsammans med Hans FK Günthers böcker kom att betyda mycket för Adolf Hitler och kretsen kring
honom.³³ Kongressens överordnade budskap var att eugeniken var vad man kan kalla en ny meta-vetenskap
– som i sig upptog medicin och biologi – men också historieforskning, antropologi, sociologi, geologi - och
till och med teologi, något som uttrycktes i den plansch man spred.

Första världskriget satte under några år stopp för det personliga tankeutbytet mellan tyska och anglosaxiska
rasbiologer. Men 1925 kunde de ändå samlas i den gemensamma organisationen International Federation
of Eugenic Organizations (IFEEO) som vuxit fram ur kongresserna – först under ledning av Ploetz före detta
lärare, amerikanen Charles Davenport, senare (1932) av Ploetz sväger Rüdin. Det är ett tätt nätverk av namn
som hela tiden återkommer.

En tredje och sista internationell kongress hölls 1932, även den i New York. Men vid den tidpunkten hade
rasbiologin och eugeniken börjat ifrågasättas som vetenskaper – utanför Tyskland. Där blev den några år
senare tvärtom statsideologi.

Exkurs: degenerationstanken i skönlitteraturen

Tankarna på degenerationen, förfallet av släkter och hela samhällen, var ingenting som bara fanns i huvudet
på ett litet nätverk av forskare. De hade nog inte fått det genomslag de fick om inte deras vetenskapliga auk-
toritet samverkat med en bredare oro för olika former av upplösning, som 1800-talets snabba förändrings-
takt skapat. Just tanken på hur familjer och släktträd faller isär på grund av en röta som med någon sorts
nödvändighet tycks verka inifrån personerna själva, är ett återkommande tema i det sena 1800-talets littera-
tur. Bénédicte Morals degenerationsteori fick också ett starkt genomslag i kulturdebatten på 1860–70-talet.

Längst driver kanske naturalisten Émile Zola tanken i sitt jätteverk *Familjen Rougon-Macquart* i hela tjugo
band, som publiceras 1871–1893. Zola skildrar en från början framgångsrik släkts sönderfall inifrån, något
han vill beskriva som ”en serie olyckshändelser vilka hänger samman med nerverna och blodet”. (Zola
använder också ordet ras, men då bara för att beskriva just den enskilda släkt som går under.) I en av de

31 Ur Pearson bok *The Grammar of Science* (1892).

32 Se Stefan Kühl: *The Nazi Connection*, kapitel 2, ”German-American Relations”, ss 13-26.

33 Se t.ex. Timothy Ryback *Hitler's private library*, s. 110 ff.

mest kända romanerna i serien, *Nana* (1880), lever den kvinnliga huvudpersonen först ett omsusat liv som lyxprostituerad och scenartist innan förfallet sätter in och hon dör i misär, ensam och bortglömd. Sådana iakttagelser om hur individer, familjer, släkter och kanske hela nationer kan vara dömda till undergång på grund av inre, arvsbetingade förfallsprocesser de inte själva kan överblicka är ett motiv som flera kända verk kretsar kring. Vi finner liknande berättelser hos danske Herman Bang i hans klassiska roman *Släkten utan hopp* (1884), i pjäser som Ibsens *Gengångare* (1881) och Strindbergs *Fröken Julie* (1889).

Man kan förundras över av att en humanist som H G Wells under en tid intresserade sig för eugeniken, men det är inte svårt att se hur sådana idéer rör sig under ytan på några av hans mest klassiska SF-romaner. I *Världarnas krig* (1898) är den ironiska slutsatsen klart evolutionistisk: människan riskerar att utrotas av de överlägsna marsianerna – om det inte varit för ”våra minsta allierade”, de bakterinfektioner utomjordingarna inte tål. Men den av hans romaner som är tydligast influerad av eugeniska begrepp är *Tidsmaskinen* (1895). Den namnlöse uppfinnaren har färdats 800 000 år in i framtiden till en tid då människan verkligen delats upp i två raser; bådas tankeförmåga är nu underlägsna människans tidigare nivå. Eloiterna är förfinade ariska varelser som lever en sorts obekymrade lyxliv – dock hotade av de mörka och primitiva morlockerna som bor under jord och mellan varven hemsöker dem, men ändå sköter det stora maskineri som gör eloiternas behagliga liv möjligt. Tidsresenärens insikt blir att klassamhället helt enkelt drivit isär mänskligheten i två hälften som utvecklats till egna raser – som sådan är det en socialistisk skräckvision av ett samhälle fullkomligt förstört av klassförtryck, men också en realiserad karikatyr av hur eugenikerna tänkte sig samhället – de förfinade varelserna längst till höger på Galtons kurva har blivit inavlade till förvekligade drönare, medan de till vänster på kurvan deformerats till mörka slavnaturer som hatar och nattetid förföljer dem som de tjänar om dagen. *Tidsmaskinen* är en science fiction-klassiker som filmats gång på gång. Men sätter man den bokstavligen i sitt kronologiska sammanhang ser man hur den också tar sig an sin egen samtids mörkaste drömmar – så som litteraturen alltid gör.

USA

Sammanfattning: I USA kretsar mycket av rasbiologin kring forskningsinstitutet Cold Spring Harbor och dess ledande gestalt Charles Davenport och hans medarbetare Harry Laughlin, som arbetade hårt för att införa och skärpa steriliseringslagar i de olika delstaterna. Det var i USA som de första steriliseringslagarna stiftades. Fallet Carrie Buck gick 1927 ända upp till Högsta domstolen och blev avgörande. Efter det var det fritt fram för sterilisering av så kallade sinnesslöa i USA. Fram till 1970-talet räknar man med att minst 60 000 människor tvångssteriliserades, det största antalet i Kalifornien. Men i USA växte också fram en stark kritik av eugenikens idéer.

Åren före första världskriget var USA det land där den eugeniska rörelsen fick det starkaste fästet och störst inverkan på samhällsdebatten. Här stiftades också de första lagarna om tvångssterilisering av sinnesslöa. Anledningen till att USA kom att bli förebild inte minst för tyska rasbiologer var till att börja med den särslagstiftning som skulle hindra svarta och vita att ”blandas” – som var motreaktionen mot rekonstruktionens oavslutade reformer för att ge svarta amerikaner fulla medborgerliga rättigheter. Man pekade på att det inte bara fanns lagar i trettio två delstater som förbjöd äktenskap eller ens sexuella relationer över rasgränsen utan berömde även att man nu också börjat införa lagstiftning för att kunna sterilisera sinnesslöa (feeble-minded).

Som historikern Stefan Kühl beskrivit i sin uppmärksammade kartläggning av kontakterna mellan amerikanska och tyska rasbiologer, *The Nazi Connection* (1994), pågick ett intensivt tankeutbyte mellan de medicinare och antropologer i länderna som börjat odla ett eugeniskt perspektiv. Vid den första internationella kongressen för eugenik i London 1912 återkom de närvarande tyska forskarna till att de såg utvecklingen i

USA som ett föredöme.

Året efter kongressen utkom en bok i Tyskland som fick starkt genomslag, Géza von Hoffmans *Die Rassenhygiene in den Vereinigten Staaten von Nordamerika* (ung. Rasygien i Nordamerikas förenade stater, 1913, ej översatt till svenska) där denne gick igenom lagstiftningen och pekade på det genomslag eugenikens perspektiv fått i USA: båda presidenterna Theodore Roosevelt och Woodrow Wilson hade uttalat sig positivt om den nya vetenskapens betydelse och Roosevelt använde själv rasbiologernas term ras-själv-mord – vilket syftade på risken för att rasblandning skulle leda till de högre rasernas undergång. Året därpå refererade von Hoffman i en artikel till ett uttalande av The American Genetic Association, som leddes av rasbiologen Harry Laughlin (1880–1943), där de slog fast att minst tio procent av USA:s befolkning borde steriliseras för att ”utrota” de ”underlägsna”. von Hoffman uppfattade tanken som rimlig men trodde inte att den kunde vinna politiskt stöd.³⁴

De hårda raslagarna i flertalet stater var en tänkbar grund till de andra nya lagar som nu skulle skilja ut även andra befolkningsgrupper. Olika amerikanska delstater var mycket tidigt ute när det gäller att stifta lagar om internering och/eller sterilisering av feeble-minded. Bland de grupper som skulle komma i fråga fanns människor med blindhet, psykiska sjukdomar, epilepsi, medfödda missbildningar och – även om det inte stiftades sådana lagar – svarta kvinnor, ursprungsamerikaner och så kallade ”white trash”. Redan 1897 lades ett lagförslag i delstaten Michigan om tvångssteriliseringar, en lag som aldrig röstades igenom. År 1905 antog Pennsylvania en sådan lag, men den blockerades av guvernörens veto. Den första lag som trädde i kraft var den i Indiana 1907, följd av lagar i Washington och Kalifornien. Antalet steriliseringar var länge lågt – högst låg de hela tiden i Kalifornien.

En strid ström av böcker publicerades runt sekelskiftet 1800/1900, här som i Europa under inflytande av den återupptäckta mendelska genetiken. Man kan rentav tala om en särskild litterär genre som uppstår kring degenerationsfaran, en genre som rymmer flera omtalade bestsellers. Det främsta exemplet är den amerikanske psykologen och eugenikern Henry Goddards (1866–1957) *The Kallikak Family – a Study in the Heredity of Feeble-Mindedness* från 1912, som gick ut i minst tolv upplagor (och gavs ut på tyska 1934). Här berättas historien om krigshjälten med det påhittade namnet Martin Kallikak som på 1700-talet skulle ha fått ett utomäktenskapligt barn med en sinnesslös flicka och senare ett antal barn med sin lagvigda fru. Genom att undersöka de båda familjernas släktträd menade sig Goddard kunna visa hur de sinnesslöa anlagen under årens lopp trängde ut de intelligenta – som en bild av hur degenereringen långsamt påverkade hela samhället, inte minst genom att de sinnesslöa fick fler barn. Goddard utgick från en sinnesslös flicka på den anstalt han själv förestod i Vineland i New Jersey, Emma Wolverton i boken kallad Deborah Kallikak, som enligt honom uppvisade tecken på efterblivenhet. Deborahs gren av släkten präglades enligt Goddards bok av tjuvar, suputer och andra asociala. Den andra släktgrenen var däremot full av akademiker och politiker. Men då sinnesslöheten var ett recessivt anlag spred det sig lömskt – Goddards uppfattning var att de sinnesslöa måste hindras från att föröka sig, gärna genom internering på anstalter av det slag han själv förestod.

Boken om familjen Kalikak blev central för den eugeniska rörelsen, då den bekräftade precis den degenerationsfara man menade sig ha lösningen på; den anfördes också som vetenskapligt dokument i det rättsfall, *Bell v. Buck*, som öppnade slussarna för tvångssteriliseringar av sinnesslöa i USA. Men sentida kritiker som granskat Goddards skildring har avslöjat den som ett falsarium. Den kände evolutionsbiologen Stephen Jay Gould gick igenom Goddards rön i *Den felmätta människan* (1981) och visade på missuppfattningar i hur recessiva anslag sprids. Han noterade även att flera av fotografierna i boken retuscherats för att den sinnesslöa grenen av familjen skulle se mer groteska ut. Men det verkliga söndersmulandet av Goddards text kom först 2012 i boken *Good blood, bad blood* av historikern J. David Smith och pedagogen Michael L. Wehmeyer, vilka med hjälp av släktforskare gick igenom de olika Kalikak/Wolverton-grenarna av familjen – och fann att ingenting stämde.³⁵

34 Kühl, *The Nazi Connection*, Oxford University Press 1994, s. 18.

35 J. David Smith och Michael Wehmeyer: *Good blood, bad blood : Science, nature, and the myth of the Kallikaks*. American Association on Intellectual and Developmental Disabilities, 2012. Se även Smiths egen artikel ”Who was Deborah Kalikak?” på US National Library of Medicine: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3987907/>

Den ursprunglige krigshjälten Kalikaks förste son var inte utomäktenskaplig. Den sinnesslöa grenen av familjen rymde många framgångsrika egenföretagare och lärare. Allt tydde på att Deborah/Emmas mor var den första släktmedlemmen med sociala problem. Och Deborah/Emma själv hade visserligen inlärningsvårigheter, men blev duktig sköterska och lärde sig läsa och skriva. Hon blev hela livet kvar vid på institutionen, *Vineland Training School* i New Jersey och dog 1978, 89 år gammal.

Alltsammans var ett hopkok. Goddard menade sig ha belägg för Deborah/Emmas låga intelligens, som han menade berodde på ärftlig feeble-mindedness. Binets IQ-test, som ursprungligen tagits fram just för att visa vilka som var sinnesslöa, var något Goddard själv infört i USA och ville marknadsföra som användbart för att sortera bort feeble-mindedness³⁶. Enligt Goddards undersökningar av Deborah/Emma med hjälp Binets intelligenstag skulle hon aldrig ha nått längre än till en nioårings nivå, vilket fick Goddard att dra slutsatsen:

”Frågan är hur vi förklarar förekomsten av den här sortens individer? Svaret är ‘arvsanlag’ – dåligt ursprung. Vi måste erkänna att den mänskliga familjen rymmer olika varianter och grenar som är lika olika och som sprider sin egenart med lika stor säkerhet som vad vi kan finna i växtriket.”³⁷

Detta är eugenikernas credo: människor kan inte förändras, människor är av olika kvalitet, vi kan inte ändra på det. Sådana försök gör bara saker och ting värre. Det hade lika gärna kunnat sägas av Herman Lundborg eller Alfred Ploetz.

Goddard visste väl att han ljög? Han och hans medarbetare måste väl själva ha insett vad de gjorde när de fuskade ihop en hel släkthistoria för att underbygga en slutsats de inte hade fog för? Precis som Eugen Fischer måste ha vetat att han skarvade ihop sina rön om ”Rehoboth-bastarderna”? Det går inte att veta. Kanske trodde de att de hjälpte en ovälkommen sanning på traven, att ändamålet helgade medlen? Men av detta blev hard science, vetenskapliga fakta som politik och samhälle hade att förhålla sig till.

Boken om Kallikaks ingick i genren om belastade familjer där den första var *The Jukes: A Study in Crime, Pauperism, Disease and Heredity* från 1877 av sociologen Richard Dugdale. Men där Dugdale intresserade sig för miljöns inverkan var Goddards resonemang nu spetsat med missförstådd mendelsk ärftlighetslära. Goddards bok blev den mest kända, men ingick i en vida spridd och populär genre som menade sig popularisera vetenskapliga rön för en intresserad allmänhet. Andra viktiga böcker som såldes i stora upplagor var den ovan nämnda eugenikern och antropologen Madison Grants (1865–1937) *The Passing of the Great Race* (1916), där Grant med kartor och förment vetenskapliga metoder beskrev hur den ariska rasen trängdes undan i Europa. Grant delade upp den vita rasen i tre olika undergrupper: den nordiska, den alpiska och medelhavsrasen. Den vita rasen, och dess mest värdefulla gren nordborna/arierna, var nu på väg att trängas tillbaka av underlägsna raser, vilket skulle kasta ned världen i kaos. Grants bok såldes i mer än en och en halv miljon exemplar.

Men eugeniken hade redan tidigare blivit ett hett samtalsämne i USA och nått ut till bredare kretsar än vad som ännu var fallet i Europa. Så fördes en livlig debatt om barnläkaren Harry Haiselden i Chicago, som 1907 valde att låta svaga spädbarn dö – eller hjälpte dem på traven. Han stod för sin eutanasi och det blev stora rubriker i tidningarna. Diskussionen kring Haiseldens agerande fick honom i vissa kretsar att framstå som en hjälte. Det gjordes till och med en stumfilm, *The Black Stork* 1916–1917, senare distribuerad på nytt som *Are you fit to marry?* där Haiselden spelade den kloke läkarens roll. Att låta svaga barn leva framställdes här som inhumant och något som bara ledde till svårt lidande.³⁸

36 Goddard använde sitt Binet-test också för att visa på ”rasskillnader” i intelligens, efter att ha testat soldater vid första världskrigets utbrott. Han menade också att 80% av alla immigranter till USA var sinnesslöa, särskilt judar och de från sydöstra Europa, och ville införa obligatoriska intelligenstag på immigrantstationen Ellis Island.

37 Henry H. Goddard: *The Kallikak Family: A Study in the Heredity of Feeble-Mindedness*, s. 13. MacMillan and Company 1912. Här citerat efter J David Smiths artikel.

38 Se t.ex. Edwin Black, *War against the weak*, s. 252 ff.

Charles Davenport och Harry Laughlin

Det är framför allt två namn som återkommer i historien om eugeniken i USA: Charles B. Davenport och Harry Laughlin. Davenport var, som flera andra eugeniker, zoolog i grunden och fascinerades även han av den nyupptäckta mendelska genetiken. Davenport var också mycket duktig på att skaffa privata finansierare till sin forskning och fick stöd från stora fonder som Rockefeller (vilka senare även finansierade eugenisk forskning i Tyskland) och Carnegie Trust, järnvägsälskan Mrs. Mary Harriman och en av bröderna Kellogg (Corn flakes-kungarna) till det genetiska forskningscentret Cold Spring Harbor Laboratory. År 1910 utökades det med det ovan nämnda ERO – ett arkiv som syftade till att kartlägga alla amerikaners släktförhållanden och genetiska bakgrund. ERO skickade ut volontärer till fängelser, sinnessjukhus och sinnesslöanstalter för att kartlägga bakgrunden till de mindervärdiga anlagens spridning.

Chef för ERO blev Harry Laughlin. Där Davenport var den akademiska forskaren som höll kontakt med andra eugeniska forskningsinstitut och nätverket kring de eugeniska världskonferenserna (bland annat Kaiser Wilhelm-institutet i Berlin och Statens institut för rasbiologi i Uppsala) var Laughlin å sin sida ansvarig för opinionsbildning och lobbyverksamhet i USA. När 1924 års Immigration Act skulle läggas fram var det Laughlin som vittnade inför kongressen om det faktum att ärftlig sinnessjukdom var vanligare bland immigranter från södra och östra Europa.

Det går här att dra klara paralleller till motsvarande debatt i Sveriges riksdag 1927, då den svenska utlänningslagen skulle slås fast. Också här hade de rasbiologiska perspektiven gjort sitt intåg i immigrationsdebatten. I propositionen till riksdagen om ny lag skriver justitieminister Johan Thyrén (lib):

Under senaste tiden har ytterligare en synpunkt vunnit allt större beaktande i åtskilliga länder, nämligen rassynpunkten. De stora svårigheter, som länder med blandade folkelement hava att bekämpa, hava i hög grad aktualiserat detta spörsmål. Värde av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras kan knappast överskattas. Det är därför av betydelse att kontrollera en invandring av folkslag, som ej till bättnad för oss låta sig sammanmätas med vår befolkning.³⁹

Thyrén var också en av de akademiker som var med och bildade det Svenska sällskapet för rashygien vid starten 1909. Han hade också doktorerat på Herbert Spencers idévärld.

Fallet Carrie Buck

Men Harry Laughlins främsta och viktigaste uppgift var lobbyverksamhet för de steriliseringslagar som infördes i delstat efter delstat. Där var Cold Spring Harbor Laboratory den främsta remissinstansen. Laughlin skrev en mall för hur sådana lagar skulle se ut och verkade för att de skulle skärpas hårdare i delstater som redan antagit dem. Denna mall blev viktig långt utanför USA. Laughlins största seger var förmodligen fallet Carrie Buck (1906–1983). Hon var en fattig flicka från Virginia, vars mor tvångsomhändertogs för sinnesslöhet sedan hon blivit gravid med Carrie. När också Carrie blev gravid, förmodligen efter en våldtäkt, såg hennes fosterföräldrar till att hon tvångsomhändertogs vid den anstalt där hennes mor redan satt. Barnet som hon födde tog de själva hand om. Tanken var att Carrie skulle tvångssteriliseras, men hennes advokat sa ifrån. Det fanns inga tecken på sinnesslöhet, menade han, då Carrie klarat sig bra i skolan. Fallet drevs hela vägen upp till Högsta domstolen av Laughlin och hans ombud – så fick man också Carries dotter Vivian förklarad som sinnesslö fastän hon bara var ett par månader gammal. Man ville ha ett pilotfall på ärftlig sinnesslöhet. Fallet avgjordes i maj 1927 av den legendariske domaren i Högsta domstolen Oliver Wendell Holmes (1841–1935). Holmes skrev:

Det är bättre för hela världen om vi, istället för att avrätta degenererad avkomma för brottslighet eller låta dem

39 Proposition 1927:198, Förslag till lag om utlännings rätt att här i riket vistas, s. 32.

svälta ihjäl av ren idioti, kan låta samhället sätta stopp för dem som är uppenbart olämpliga att föröka sig. Samma princip som fordrar obligatoriska vaccinerings kan tillämpas också när det gäller att kapa äggstockar. Tre generationer imbeciller räcker.⁴⁰

Holmes dom satte tonen. Carrie Buck tvingades till operationsbordet några veckor senare. Så skulle argumentationen kring de tvångssteriliserade gå världen över, också i Sverige. Under de följande åren steg antalet tvångssteriliseringar i USA kraftigt.

Det ska tilläggas att Carrie Buck och hennes dotter Vivian i efterhand visade sig vara normalbegåvade – det var den utomäktenskapliga graviditeten som föranlett interneringen. Vivian dog bara åtta år gammal i mässling.

Som Edwin Black skriver i sin bok *War against the Weak* var det fallet Buck och Holmes dom som öppnade slussportarna för tvångssteriliseringar i USA. Och om lagarna i Sverige aldrig uttryckligen använde ordet tvång, handlade det i USA om "compulsory sterilization". Det är i USA mycket svårt att sammanställa korrekt statistik i efterhand och sortera fram graden av tvång – inte minst därför att den tidens tjänstemän inte tänkte i de banorna. Frivilligheten var helt enkelt inte en variabel. Vi ska komma ihåg de stora osäkerhetsfaktorerna, som kan rymma avsevärda mörkertal, inte minst då regler och lagar kunde skilja sig mycket mellan olika delstater. Men efter domen 1927 stiger antalet steriliserade brant. Där man tidigare talat om några enstaka fall per år och stat – i något fall ett hundratal – stiger ingreppen i samtliga delstater med eugeniska steriliseringslagar till 1 000 – 1 500 per år. Längre var det i vissa delstater också tillåtet att sterilisera brottslingar – en praktik som fallet Skinner v. Oklahoma satte stopp för 1942, då Högsta domstolen slog fast att det inte var förenligt med konstitutionen ("Cruel and unusual punishment"). Men det hindrade inte delstaterna från att sterilisera sinnesslöa på anstalter.

Davenport och Laughlins forskning kom med tiden att bli tämligen hårt kritiserad. Så är till exempel den svenske eugenikern Nils von Hofsten tidigt kritisk mot Davenport och menar att denne övertolkar ärftlighet och underskattar miljö. Eftersom Cold Spring Harbor Laboratory var och är privatfinansierat var det de olika finansiärerna, som Carnegiestiftelsen, som småningom drog sig ur verksamheten. ERO, som haft ambitionen att kartlägga alla undermåliga i hela USA, stängdes slutligen 1939. Men då hade Harry Laughlins förslag till steriliseringslag redan antagits i de flesta delstater.

De olika steriliseringslagarna var i kraft i USA in på 1970-talet, men tillämpades precis som i Europa ju längre fram i tiden vi kommer alltmer sällan och med avtagande rasistiska eller eugeniska skäl. Enligt Edwin Blacks beräkningar stannar antalet tvångssteriliserade i USA vid runt 60 000 personer, de allra flesta i Kalifornien, de allra flesta kvinnor (ca 90 procent). Som historikern Mattias Tydén påpekar gäller dessa 60 000 främst otvetydigt tvång och personer intagna på olika anstalter. Vid sidan av dessa finns hundratusentals personer som fram till 1972 steriliserats "frivilligt" – där graden av tvång går längs en glidande skala. Vissa beräkningar tyder också på att åtminstone under de första decennierna en grupp övervägde – svarta, gravida kvinnor som steriliserades i samband med förlossning eller abort.⁴¹

En av de som öppet kunde vittna om detta var medborgarrättsaktivisten Fannie Lou Hamer, (1917–1967) från Mississippi. När hon skulle genomgå en rutinmässig bukoperation avlägsnade den vite läkaren samtidigt hennes livmoder – vilket var ett så vanligt ingrepp på fattiga svarta kvinnor i delstaten att det kallades för "Mississippi-blindtarm". Det skedde så sent som 1961. Hamer blev, kanske som en följd av övergreppet, alltmer aktiv i politiken och känd för hela USA när hon och grupp andra medborgarrättsaktivister miss-handlades för att ha gått in på fel restaurang. Hon var aktiv under rösträttskampanjen "Freedom summer" 1964 och sågs av hela USA på TV när hon vid demokraternas partikonvent senare samma år skällde ut

40 Citerat från Edwin Black: *War against the Weak*, s. 121.

41 Mattias Tydén: *Från politik till praktik*, andra utvidgade upplagan, Acta Universitatis Stockholmiensis 2002, s. 50-51.

presidentkandidaten Hubert Humphrey för att denne i hennes ögon inte var tillräckligt engagerad mot rasismen som samhällsfara.

Tyskland – nazismen tar över

Sammanfattning: *Den tyska rasbiologiska rörelsen går rakt upp i den nazistiska statens utrottningsprogram. Samma personer som föreläst vid olika rasbiologiska konferenser och möten i Storbritannien, USA – och Sverige – återfinns senare inom ramen för det så kallade T4-programmet som före och under andra världskriget mördade cirka 200 000–250 000 personer med psykisk sjukdom, olika funktionsnedsättningar och ärftliga sjukdomar. Efter kriget får personer som Fritz Lenz och Hans FK Günther ändå fortsätta sina vetenskapliga karriärer.*

Tyskland är ett extremfall. Det var här rasbiologin tillämpades som en statsideologi i en diktatur. Och utvecklingen i Tyskland gjorde att rasbiologin som vetenskap diskrediterades i länder som USA och Sverige.

Linjen från den eugeniska rörelsen och över i nazisternas folkmord är rak, klar och tydlig. I förlängningen finns Aktion T4 och det tyska begreppet Gnadentod (nådedöd, barmhärtighetsmord). Ur ett tyskt perspektiv ansåg man sig hela tiden verka i ett internationellt sammanhang och tillämpa en ny, solid vetenskap under framväxt. Representanter för den internationella eugeniska rörelsen som Charles Davenport, svenske Herman Lundborg eller norske Alfred Mjøen höll också kontakten med sina kollegor i Tyskland långt efter det att de blivit en del av den nazistiska diktaturens maskineri. Den tyska, nu statsunderstödda rasbiologin förstod i det längsta att utnyttja sina internationella kontakter och pekade gärna på USA:s immigrationslagar och det svenska Rasbiologiska institutet som föredömen. Man framställde sig också som pionjärer i en rörelse som var under utveckling över hela världen. På en propagandaaffisch från 1936 går det till exempel att läsa: ”Vi står inte ensamma. Lag för prevention av ärftligt sjuk avkomma”⁴² Bilden gör reklam för den lag som införts redan i samband med det nazistiska maktövertagandet 1933. På bilden finns flaggor till som avbildar de länder som redan anses ha infört sådan lagstiftning – USA, Danmark, Norge, Sverige och Finland och de andra länder som är på väg att göra det: Ungern, England, Schweiz, Polen, Japan, Lettland och Litauen.

Den nazistiska lagstiftningen tog tydligt fäste i den internationella eugeniska rörelsen. Lagen som åsyftas, Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses (ung. Lag för förhindrande av ärftliga sjukdomars spridning) var i långa stycken kopierad på Harry Laughlins förslag till steriliseringslag, som införts i flera amerikanska delstater. Underlaget för själva lagen hade också tagits fram av bland andra den från början schweiziske psykiatrikern Ernst Rüdin, Ploetz svåger, som tillsammans med denne 1907 grundat Tyska sällskapet för rashygien. Rüdin och hans grupp studerade särskilt steriliseringslagen i Kalifornien och korresponderade om dess detaljer med den amerikanske eugenikern Paul B. Popenoe (1888–1979) som försåg dem med underlag.⁴³ Lagen omfattade människor med olika psykiska sjukdomar som schizofreni och vad vi idag kallar bipolaritet, men även personer med epilepsi, blind- och dövhet och de som fötts med olika kroppsliga missbildningar. Också personer med missbruksproblem skulle kunna komma i fråga. Systemet beskrevs som rättssäkert då alla skulle få sin sak prövad i en särskild arvsanlagsdomstol innan man fördes till operationsbordet. Återigen står vi inför problemet med beräkning av antal, men en siffra som återkommer i litteraturen är 300 000–360 000 personer. Ungefär 5 000 kvinnor dog av komplikationer efter de rutinmässigt utförda operationerna.

I vissa tyska delstater som Thüringen hade människor med psykiska sjukdomar kunnat steriliseras redan från 1923 – i teorin frivilligt, men då det gällde omyndiga personer ofta efter beslut av läkare eller målsman.

42 Förf.s översättning.

43 Kühl, The Nazi Connection ss 42-44

Det lades också under Weimarrepublikens dagar fram förslag i tyska förbundsriksdagen om en lag om sterilisering av återfallsförbrytare, som dock aldrig röstades igenom.

Baur-Fischer-Lenz

Redan 1921–23 hade de tre rasforskarna Erwin Baur, Eugen Fischer och Fritz Lenz gett ut vad som skulle bli standardverket för tysk raspolitik – en tvåbands-tegelsten med titeln *Grundriß der menschlichen Erblichkeitslehre und Rassenhygiene I & II* (Grunddrag i den mänskliga ärftlighetsläran och rashygienen), som publicerades av rasbiologernas favoritförlag Lehmann i München. Två år senare kom den i förkortad utgåva på svenska. I sitt hemland utgavs den sedan i ständigt nya, utökade upplagor. Att tugga sig igenom den ger samma intryck som att läsa Ploetz skrifter – en inledning som tragglar vad som än idag är etablerad om än mycket grundläggande genetik, ungefär som den lärs ut i gymnasiet – och sedan sker en steglös övergång till uppdelningen i olika människoraser, deras yttre kännetecken och inre egenskaper. Det är den där svävningen som är fascinerande – när tas steget över från en solid faktagrund till de egna, ideologiskt färgade fantasierna? Det går inte att avgöra. För samtida läsare presenterades det som fastslagna rön, grundade på empiri och många års studier. Det ser ut som vetenskap, med tabeller och allt.

Fischer och Lenz har i efterhand kunnat beslås med vad som idag kallas forskningsfusk, medan Erwin Baur stod på en solid vetenskaplig grund – vad gällde växtgenetik. Inte däggdjur eller människor. Han är ett parallellfall till den svenske växtgenetikern Herman Nilsson-Ehle som verkligen bidragit med att ta fram nya sorters vete med större avkastning och gjorde en insats på sin forskningsstation Svalöv utanför Lund – men som därifrån gick till att vara drivande bakom grundandet av Svenska sällskapet för rashygien, lobbade för att Herman Lundborg skulle få sitt Institut i Uppsala och 1938 blev förste ordförande i nazivänliga Riksföreningen Sverige-Tyskland. Han var dessutom en av de internationellt kända svenskar som uppvaktade Hitler på dennes 50-årsdag 1939.

När Baur 1932, året före sin död, besöker Sverige för att hålla föredrag om ”Kulturfolkens undergång i rasbiologisk belysning” vid Herman Lundborgs rasbiologiska institut framhåller han Nilsson-Ehles Svalöv som en föregångare för den rashygieniska forskningen – som han alltså inte skiljer ut från den rent växtgenetiska.⁴⁴

Alfred Ploetz och Fritz Lenz kvarstår efter det nazistiska maktövertagandet som den rasbiologiska rörelsens huvudmän i Tyskland, Ploetz nu som professor i München. Lenz blev 1933 chef för *Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik* i Berlin, grundat 1927 och av tyskarna jämfört med Uppsala-institutet under Lundborg. Flera representanter för den tyska eugeniska rörelsen såg nazismen just som biologi omsatt i politik. Fritz Lenz skrev i en recension av Hitlers *Mein Kampf*: ”Att nationalsocialismen ärligen eftersträvar en sund ras kan man inte betvivla. [Hitler är] den första politiker med verkligt inflytande som ser rashygien som en central uppgift för all politik och som också kommer att kraftfullt verka för den saken.”⁴⁵

Propaganda och nätverk

Ploetz och Lenz blev bägge medlemmar i nazistpartiet, och 1933 tillsatte den nazistiske inrikesministern Wilhelm Frick en expertgrupp för befolknings- och raspolitik, under ledning av Ernst Rüdin, Ploetz sväger, en grupp bestående av främst Ploetz, Lenz och Hans F.K. Günther. Gruppen hade ansvar för utformningen

44 ”Rashygien är politik för Sverige”. Dagens Nyheter den 9/2 1932. Baur beklagar också i intervjun att rasbiologi blivit ”politiserad” i Sverige och att ”vänstern” här är så negativt inställd.

45 ”Daß der Nationalsozialismus ehrlich eine Gesundung der Rasse angestrebt, ist nicht zu bezweifeln. [Hitler sei] der erste Politiker von wirklich großem Einfluß, der die Rassenhygiene als eine zentrale Aufgabe aller Politik erkannt hat und der sich tatkräftig dafür einsetzen will.“ Fritz Lenz, Die Stellung des Nationalsozialismus zur Rassenhygiene; i Ploetz tidskrift Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie (ARGB), 25/1931.

av nazisternas lagstiftning på ras-området. Från 1933 inleddes en bred propagandakampanj för att få den tyska befolkningen att acceptera rashygieniska ingrepp i det personliga livet. Filmer som *Erbkrank* (Arvs-sjuk, 1936) eller *Opfer der Vergangenheit* (Offer för det förflutna, 1937) visades på tusentals biografer. Och man införde belöningar för barnrika familjer och Mutterkreuz-medaljer för kvinnor som fött många friska barn.

Banden mellan den tyska och den amerikanska eugenikrörelsen bestod under den nya regimen. År 1935 utsågs Davenport till hedersdoktor i eugenik vid universitetet i Heidelberg, utnämnd av samme Carl Schneider som senare blev ledare för T4-programmet (se nedan). Året efter mottog den då pensionerade svenske Herman Lundborg samma hedersbetygelse. Och så sent som 1939 blev Fritz Lenz hedersmedlem i American Eugenics Society.

Det är också värt att understryka hur flera av de tyska experter som medverkade vid T4-programmets tillkomst vid någon tidpunkt besökt och föreläst vid Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Hans F.K. Günther var en återkommande föreläsare och lärare under några år vid 1920-talets början, och var under en tid bosatt i Sverige. År 1925 är det Fritz Lenz som är gästföreläsare. Andra centralgestalter inom nazitysk eugenik som passerar Uppsala är Eugen Fischer, som ger en serie välbesökta föreläsningar redan 1922 om sina "Rehoboth-bastarder". Strax efter maktövertagandet 1933 utser nazisterna Fischer till rektor för Berlins universitet.

Det var ändå bara början på den nazistiska praktiken. År 1935 infördes de så kallade Nürnberglagarna (egentligen "lag om skydd av det tyska blodet") som förbjöd äktenskap mellan arier och icke-ariar - främst judar, men även romer och tyska medborgare med afrikansk bakgrund.

Aktion T4

Från 1939 inleddes vad man kallade Kinder-Euthanasie (dödshjälp för barn) där "icke livsdugliga" barn mer eller mindre i hemlighet skulle dödas på särskilda anstalter: dödsorsaken angavs ofta som lunginflammation. De som kom i fråga var barn med Downs syndrom, mikrocefaler eller hydrocefaler (dvs. barn med avvikelser i huvudomfång) och barn med missbildningar eller förlamning.

Det var den så kallade Aktion T4, nazisternas "slutgiltiga lösning" på problemet med så kallade sinnesslöa, människor med psykisk sjukdom och med andra, som man trodde, ärftliga sjukdomar som epilepsi och manodepressivitet. T4 kallades programmet efter adressen Tiergartenstrasse 4 i Berlin, där kontoret låg för den myndighet som skötte operationen. Gradvis utvidgades programmet till att omfatta alla med utvecklingsstörning, psykiska sjukdomar och även dem som hade vissa ärftliga sjukdomar. Till en början dödades patienter vid mentalsjukhus i bussar, där avgaserna leddes in i passagerarutrymmet där fönstren målats över. Så småningom gick man över till regelrätta gaskamrar där man använde sig av kolmonoxid. Patienterna trodde att de skulle duschas. Därefter kremerades kropparna för att dölja alla spår. Anhöriga fick brev om att deras släktingar avlidit i lunginflammation.

T4 byggde ett antal olika utrotningscenter i Tyskland och Österrike för att tömma alla anstalter. Dessa låg i orterna Grafeneck (Baden-Württemberg), Brandenburg, Hartheim (Österrike) Sonnenstein och Bernburg (Sachsen) och Hadamar (Hessen) – ofta, precis som Schloss Hartheim, slott som redan tidigare omvandlats till vårdanstalter i avskild och naturskön miljö.

Man beräknar att T4 under sin första fas mördade ca 70 000 människor. Efter 1941 upplöstes programmet i teorin, men fortsatte i hemlighet: de folkliga protesterna hade blivit alltför starka, då allt fler tyskar hade släktingar som försvunnit i programmet. Men i hemlighet fortsatte mördandet för att mot krigsslutet ha nått slutsumman 200 000–250 000 döda. Siffran är förstås svår att slå fast. Bland de svårutredda frågor som många slitit med är hur det kunde uppstå en tysk opinion mot den sortens utrotningsaktioner men inte mot de tyska judar och romer som mördades på liknande sätt. T4 var också en förövning till Förintelsen –

här utprovades fraktsystem och tekniker för att döda människor i industriell skala.

Det är anmärkningsvärt att varken Fritz Lenz, Eugen Fischer eller Hans F.K. Günther efter kriget dömdes för några förbrytelser. Ploetz avled redan 1940. Lenz tilläts fortsätta att verka som professor i genetik vid universitetet i Göttingen fram till 1955, då han gick i pension. Günther släpptes efter en tids internering och fortsatte att skriva böcker som propagerade för sterilisering och familjeplanering, fram till sin död 1968. Fischer gick i pension 1942, skrev sina memoarer och dog 1967. De hade ju aldrig dödat någon; bara lagt den vetenskapliga grunden för ett folkmord.

FAKTARUTA: Schloss Hartheim – ett exempel

Slottet Hartheim ligger några mil utanför Linz i Österrike. Det är ett vackert renässansslott, som vid sekel-skiftet 1800/1900 gjordes om till idiotanstalt. I mars 1940 utsågs Hartheim till en av sex eutanasianstalter inom ramen för T4-programmet. Gaskamrar inrättades och en krematorieugn byggdes på innergården. När T4 officiellt lades ned 1941 hade cirka 200 000 personer med intellektuell funktionsnedsättning eller psykisk sjukdom mördats i slottet. Kropparna kremerades och askan tömdes i floden Donau. Under 1944 och fram till den sovjetiska ockupationen i krigets slutskede mördades i Hartheim också mellan 5 000 och 10 000 fångar från de närbelägna koncentrationslägren Mauthausen och Gusen. Sammanlagt dog här alltså ca 30 000 människor. Idag är Hartheim ett museum och minnesmärke över T4-programmets offer.

Böcker som använts till detta avsnitt:

Edwin Black: *War against the Weak*. Dialog Press 2003

Maria Björkman: *Den anfrätta stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Arkiv förlag 2011.

Gunnar Broberg: *Statlig rasforskning*. Lunds universitet 1995.

Statens institut för rasbiologi – tillkomståren. Artikel i *Kunskapens trädgårdar*, red. Broberg/Eriksson/Johannison, Atlantis 1988.

Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet*. Gidlunds 1991.

Maja Hagerman: *Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta*. Norstedts 2015.

Stefan Jonsson: *Tre revolutioner. En kort historia om folket: 1789, 1889, 1989*. Norstedts 2005.

Stefan Kühl: *The Nazi Connection*. Oxford University Press 1994.

Die Internationale der Rassisten: Aufstieg und Niedergang der internationalen Bewegung für Eugenik und Rassenhygiene im 20. Jahrhundert Frankfurt Campus Verlag 1996.

Nancy Ordovery: *American Eugenics*. University of Minnesota Press 2003.

Martin S. Pernick: *The Black Stork: Eugenics and the Death of "Defective" Babies in American Medicine and Motion Pictures since 1915*. Oxford University Press 1996.

William Zebina Ripley: *The Races of Europe – A Sociological Study*. Appleton & co, New York, 1899.

Kapitel 3 Rasbiologin i Sverige

Sammanfattning: 1909 bildas Svenska sällskapet för rashygien, som bedriver ett starkt lobbyarbete för att rashygieniska perspektiv ska få inflytande över samhällsutvecklingen. Bakom opinionsbildningen står ett tvärpolitiskt nätverk av forskare och politiker som vill åstadkomma främst två saker: grunda ett rasbiologiskt, vetenskapligt institut åt landets ledande rasbiolog Herman Lundborg och dessutom införa steriliseringslagar i Sverige. Det lyckas man också göra, institutet 1922 och den första lagen 1934. Herman Lundborg själv tillbringar mycket tid med att undersöka samebefolkningen utifrån rasistiska perspektiv och hamnar också alltmer vid sidan av forskarsamhället - efter några inledande energiska år går luften ur Statens institut för rasbiologi. Och i takt med nazismens genomslag i Tyskland förlorar också rasbiologin i anseende som vetenskap i Sverige liksom i andra länder. Steriliseringslagarna fortsätter dock att gälla. Två av de viktigaste namnen bakom denna utveckling var riksdagsmannen och läkaren Alfred Petrén, som lade de viktigaste motionerna i riksdagen – och Nils von Hofsten, zoolog och länge Socialstyrelsens expert i steriliseringsfrågor.

Svenska sällskapet för rashygien

Vi vet inte exakt hur det gick till; men på hösten 1909 sammanträdde ett antal allvarliga män och några kvinnor runt ett bord på Hotel Kronprinsen i Stockholm.⁴⁶ Kanske var det lite högtidligt, med stora ord och raspande stålpenor som nedtecknade stadgar. Så ser i alla fall de efterlämnade dokumenten på Riksarkivet ut: präglade av gravallvar.

Det är vid det bordet som Svenska sällskapet för rashygien bildas. Årtalet kan nog vara en slump, men man kan påminna sig att det är samma år som Storstrejken och i en tid när rösträttsaktivismen är på väg mot sin kulmen. Det svenska sällskapet är redan från början knutet till Alfred Ploetz modersällskap i Tyskland; Ploetz hoppas vid denna tid ännu kunna bygga en eugenikernas International.

Men som idéhistorikern Maria Björkman visar i sin avhandling *Den anfrätta stammen* (2011) är det, snarare än att bara fokusera på en enskild förening, betydligt mer klargörande att försöka kartlägga olika vetenskapliga och politiska nätverks betydelse. Kring Svenska sällskapet för rashygien uppstår ett sådant nätverk, som sedan ingår i olika konstellationer i arbetet med att grunda ett svenskt institut för rasbiologi. Medlemmar i detta nätverk sitter sedan i institutets styrelse eller verkar i riksdagen för en lag för eugeniska steriliseringar – om de inte som renomméerade forskare blir sakkunniga eller remissinstanser för sådana lagförslag.

Det finns flera sådana och överlappande nätverk – som det kring det Mendelska sällskapet i Lund, grundat 1910, som dels intresserade sig mycket för den nya rasbiologin, men också lyfter fram vad vi idag skulle kalla seriös genetisk forskning - så hade de som gästföreläsare både den forskare som en gång myntade själva begreppet genetik, William Bateson (1861–1926), som den ovan nämnde Erwin Baur – som lyckas transmogrifera sig själv från seriös växtgenetiker till rashygienist. Den sammanhållande länken mellan de båda sällskapen var Herman Nilsson-Ehle (1873–1949), med en fot i vardera och som visar hur de nya, mendelska principerna ska tillämpas i praktiken. I sin avhandling, samma år som det rashygieniska sällskapet bildas, visar han vilka stora möjligheter den nya genetiken har på växtförädlingsområdet. Nilsson-Ehle kommer också att spela en stor roll för det rasbiologiska institutet.

Där fanns även den liberalt dominerade föreningen Centralförbundet för socialt arbete (CSA) som bildats 1903, med dess olika försök att ingripa i samhällsnöden med hjälp av ny forskning och nya metoder – en

---

⁴⁶ Se Gunnar Broberg: Statlig rasforskning, s. 8. Ugglan nr 4, Lunds universitet 1995.

grupp som också kommer att spela en roll inte minst för diskussionen om sterilisering som ett medel för samhällsförbättring.

Som Björkman visar rör det sig om en ganska liten grupp av människor, där samma namn återkommer, namn som Herman Nilsson-Ehle, Nils Wohlin, Alfred Petrén, Nils von Hofsten, Herman Lundborg, Elis Essen-Möller, Johan Thyrén. Men politiskt var nätverket sammansatt av människor av högst olika ideologisk tillhörighet. Där Nilsson-Ehle och Lundborg var eller blev högerextrema var Nils von Hofsten liberal, medan exempelvis Alfred Petrén först tillhörde liberalerna och sedan bytte partitillhörighet till socialdemokraterna. Det de hade gemensamt var sin vetenskapliga kompetens.⁴⁷ Det är också intressant att notera att två personer ur nätverket blev rektorer för landets två då existerande universitet – Johan Thyrén, senare även liberal justitieminister, hade den rollen i Lund 1916–1926 och Nils von Hofsten var rektor i Uppsala 1943–1947. De betraktas helt enkelt som spetskompetens.

Den 8 mars 1919 upptas nästan en helsida i Dagens Nyheter av en ny stor utställning som snart ska öppna för allmänheten i Konstakademiens lokaler i Stockholm. Rubriken lyder "FOLKTYPsutställningen ÖPPNAR HÄR PÅ LÖRDAGEN. ETT STORSTILAT FÖRETAG". Artikeln pryds av ett grynigt foto på en man och en kvinna med bildtexten "Ung svensk hustru från Runö och en finsk-svensk typ". DN:s utsände tas emot av "den som är chefen och själen i det hela, docenten H. Lundborg", som berättar att "utställningens mål liksom syftet med den propaganda genom skrifter och föreläsningar som bedrivs i närmaste anslutning härtill vore i stort sett att lära det svenska folket att känna sig självt såsom folk, såsom rasbiologisk grupp."

Utställningen, som snart ska på turné i Sverige, är nätverket kring det rashygieniska sällskapets största satsning och har byggts upp efter amerikanska och tyska förebilder. Den skulle vara så multimedial som tidens teknik tillät, med gipsbyster, fotografier av olika "folktyper" och man fick själv medverka som besökare vid olika stationer. Den blir en mycket stor framgång och visas för minst 40 000 besökare i Uppsala, Gävle, Visby och Göteborg. Man ser det som att man ägnar sig åt folkbildning.

Utställningen blev naturligtvis mycket omskriven, men möttes av mycket litet kritik. Gotlänningar och ölänningar var arga, då de inte var representerade, men det skulle ordnas, lovade Lundborg. Mycket få invändningar finns annars i pressklippen. Devisen var "KÄNN DIG SJÄLV, DITT LAND OCH DITT FOLK". Det är en blandning av folkbildning, geografielektion, hembygdsromantik och en allmän tro på medicin och vetenskap som presenteras. Att så mycket av den rasbiologiska ansatsen vann acceptans handlade nog i hög grad om att det paketerades som upplysning och att det handlade om folkhälsan. På utställningen kunde man gå en kort kurs i släktforskning.

När en plansch hette "svenska judar" uppfattades det inte som uppenbart nedsättande – och flera av porträtten hade donerats av personerna själva. Men de mörka inslagen finns på plats, i utkanten av bilden, om man ser efter. I DN-artikeln räknar man upp "typer från olika landskap, finnbefolkning från Norrbotten, över huvud finska typer i Sverige, lappar, svenska judar, vallonättlingar, zigenare, tattare."

Det Svenska sällskapet för rashygien ägnar sig under dessa år åt ett intensivt lobbyarbete via de politiska, akademiska och mediakanaler de har god tillgång till. Redan den 17 januari 1919 kunde vi läsa, fortfarande i DN, hur docenten Herman Lundborg från Uppsala hållit ett uppskattat framträdande hos "Frisinnade klubben å Grand Hotel" under rubriken "Rasbiologi och reformer", komplett med skioptikonbilder. Det är så deras projekt presenteras: reformer i frisinna and.

---

47 Styrelsen för Svenska sällskapet för rashygien bestod inledningsvis av William Leche (ordförande och professor i zoologi, liberal folkbildare), Olof Kinberg (psykiater), J. V. Hultkrantz (anatom), Otto Rosenberg (botaniker), Svante Arrhenius (kemist), Ivan Bratt (läkare, liberal politiker), Pontus Fahlbeck (konservativ statsvetare), Johan Thyrén (jurist, riksdagsman och småningom justitieminister för liberalerna) Alma Sundqvist (läkare, sexualupplysare) Hjalmar Öhrvall (fysiolog, liberal opinionsbildare), L. Rabenius (jurist), Alice Wallenberg (filantrop).

Den uppmärksamme borde sett skuggorna. Som idéhistorikern Gunnar Broberg skriver:

Å ena sidan förekom anslående poserande foton av det officiella Sveriges företrädare, å den andra förnedrande anstaltsfotografier: någon rimlig jämförelse mellan så olika bilder var knappast möjlig. [...] Svenska folket skulle få lära känna sin egen förträfflighet men även de faror som hotade, medan vetenskapen skulle hösta in material till en första inventering.⁴⁸

Två år senare, 1921, följer tidningen Stockholms Dagblad upp utställningen och ordnar en skönhetstävling med Lundborg som domare för att få fram en representant för den nordiska rastypen – och vinnaren Gustav Åberg, ”den stilige cykelreparatören från Skövde”, får åka på turné i Sverige. Utställningen fick ett slags upprepning på Stockholmsutställningen 1930, där Lundborgs då inrättade rasbiologiska institut fick en vägg i Svea Rike-paviljongen där man kunde visa upp sådana svenska folktyper igen, nu med fokus på en framgångsrik Dalasläkt (”Stor-mor i Dalom”). Återigen gnäller Lundborg i pressen om hur lite plats man får för sitt viktiga ämne.

Vad sällskapet nu arbetade med var i första hand två saker: att publicera en skriftserie som skulle sprida kunskap om den nya vetenskapen och att aktivt verka för att ett rasbiologiskt institut bildades (Man vill också lägga grunden för en steriliseringslag, men innan man kommit så långt dröjer det ännu några år). För institutets del fanns olika planer: först som ett Nobelinstitut knutet till Karolinska Institutet i Stockholm – kalkerat på styrelsemedlemmen Svante Arrhenius eget Nobelinstitut. Senare överväger man att det ska bli en del av Uppsala universitet.

År 1919 inledde Svenska sällskapet för rashygien publiceringen av sin skriftserie, alla författade av välrenommerade forskare. Det intressanta med dessa skrifter är att de blir just ett i efterhand närmast pedagogiskt exempel på rasbiologins inneboende glidning mellan vetenskap och ideologi. Den kände forskaren Martin P:son Nilsson, professor i klassisk fornkunskap och antikens historia i Lund, skriver till exempel en pamflett om *Rasblandningarnas omfång och betydelse i det romerska riket*, där han förklarar att en alltför snabb rasblandning ledde till Roms undergång. Andra böcker, som Nils von Hofstens *Modern ärftlighetslära* från 1920 är en i långa stycken helt korrekt lärobok i mendelsk genetik, och användes länge som sådan. Men plötsligt kommer i von Hofstens text en släng om mindervärdiga som ”ej bör tillåtas fortplanta sig”. Det är bland det märkligaste i dessa texter – hur solid vetenskap plötsligt blandas med vad som måste beskrivas som ett djupt förakt för de svaga i samhället.

Degenerationsfaran

Herman Lundborg, det rasbiologiska institutets kommande chef, författar en egen skrift i serien, betitlad *Degenerationsfaran* som ges ut 1922, samma år som institutet bildas. Lundborg framstår utifrån sin avhandling som Sveriges ledande expert just på hotet om degenerering. Lundborg lägger i sin bok fram ett tydligt scenario för det hot som vilar över landet:

Det gives två slag av fiender, som i mer eller mindre hög grad hota varje folk. Det är dels yttre, dels inre sådana. [...] De inre däremot, som äro minst lika betydelsefulla, sammanhånga på det allra närmaste med frågor rörande orsakerna till ett folks urartning (degeneration). Härmed menas en ärftligt betingad undermålighet, som medför rasfördärv. [...] Bland fackmännen ute i världen framstår det numera som en ofrånkomlig sanning, att ett folkmaterial av god rasbeskaffenhet utgör ett folks allra dyrbaraste egendom. Ingen har rätt att skjuta dessa problem åt sidan, ty folkets framtid beror på, hur vi handla eller t.o.m. på vad vi underlåter att göra. Det gives många allvarliga symtom, som tyda på sjukdomar hos hela folk och förebåda deras urartning, ja, död – det gäller såväl i forntid som i nutid.

48 Gunnar Broberg menar att denna utställning hade inspirerats av liknande utställningar i Tyskland, och Edwin Black berättar att sådana var mycket vanliga även i USA efter sekelskiftet 18/1900. I Tyskland hade en stor rashygienutställning ordnats av ingen mindre än Alfred Ploetz, men det förekom också så kallade ”Völkerschau” där man just ställde ut levande människor, gärna ”exotiska” sådana som samer och ursprungssamerikaner.

Lundborg listar sedan de problem som hotar Sverige: storstädernas snabba tillväxt, sjunkande nativitet ("tomrummen, som uppstå, fyllas genom invandring, varvid ogynnsamma rasblandningar mellan olikvärdiga folk uppstå"), skarpa klasskillnader, att allt fler överlever på grund av nya medicinska rön, även de med "kroniska och degenerativa sjukdomar", drogmissbruk (som troddes försämra arvsanlagen), låg moral, fler självmord samt att:

Den falska humanitet, som nu för tiden besjälur mången, påskyndar otvivelaktigt den för utvecklingen så ogynnsamma process, som fått namn av kontraselektion (urval i dålig riktning). Godhjärtade män och kvinnor hjälpa icke sällan urskillningslöst fram fysiskt och psykiskt svagt utrustade personer, som sedan fortplanta sig och ge sina mindervärdiga anlag i arv åt nya släkten, vilka i sin tur falla samhället till last.

Det är i sanning en mörk bild. Och texten blir i sig ett tydligt exempel på hur Lundborgs vetenskap också är ett uttryck för en konservativ samhällssyn.

Lundborgs resonemang ekar i skriften *Sterilisationsfrågan* från samma år, författad av gynekologiprofessorn Elis Essen-Möller (1870–1956), senare även ledamot i det rasbiologiska institutets styrelse:

Läkaren nödgas nämligen, kanske oftare än andra samhällsmedlemmar, bevittna hurusom undermåliga individer, idioter, fallandesjuka o.s.v. giva livet åt barn, som tyvärr ofta ärvt föräldrarnas sjukdom eller lyte, och som sedan i sin ordning bli samhället en börda i mer än ett avseende. Det är ju klart, att om samhället i större utsträckning rekryteras av sådana, mindre värdefulla individer, detta i längden skall göra sig märkbart på ett sätt, som kan bli ödesdigert för samhället självt och för folkets bestånd. Tyvärr har erfarenheten också redan konstaterat, att sådana undermåliga individer fortplanta sig i betydligt starkare proportion än samhällets högre stående element, och man har velat göra gällande den stora roll, som den härigenom uppkomna försämringen av folket spelat för det gamla romarrikets undergång.

Elis Essen-Möller berättar själv öppet i skriften att han redan flera gånger steriliserat "imbecilla" kvinnor utan att ha stöd för det i lagen: "Vi blevo överens om, att ehuru en sådan åtgärd oss veterligt icke förut tillgripits i vårt land, det vore icke endast en rättighet utan även en plikt att i detta fall förebygga ytterligare havandeskap." (om 26-årig "imbecill" flicka med "abnormt stark könsdrift")
Han fortsätter:

Enligt uppgift av Lundborg ha vi i vårt land, lågt räknat, 18,000 sinnessjuka, 14,000 idioter, 20,000 imbecilla och 7,000 fallandesjuka. Hur vill man bereda plats till alla dessa, bland vilka ändå icke är medräknade en massa andra sjukdoms- och brottslingsfall, som också kunde behöva interneras?

Essen-Möllers häfte innehåller också en intressant efterskrift:

Sedan denna uppsats nedskrivits, har doktor Alfred Petrén i riksdagen väckt motion om lagbestämmelser, som i vissa fall medgiva sterilisering av sinnesslöa, sinnessjuka och fallandesjuka, eventuellt sedlighetsförbrytare. Frågan har därmed blivit ännu mera aktuell än förut.

Vem var Herman Lundborg?

När Maja Hagerman gav ut sin stora biografi *Käraste Herman* (2015) gav hon den undertiteln "Rasbiologen Herman Lundborgs gåta". Det är lätt att förstå varför. Under hela sitt liv är denne den svenska rasbiologins centralgestalt en mycket undflyende person. Lundborg (1868–1943) framstår i alla skildringar och i sin egen korrespondens som helt humorlös, narcissistisk och gnällig. Han har höga tankar om sig själv, blir sällan riktigt klar med något, har samarbetssvårigheter med nästan alla och tycks se sig själv som inkarnationen av det missförstådda geniet, i ständig kamp mot dumhet och oförstånd.

Men vi har också redan mött honom som engagerad ung läkare vid Uppsala Asyl, där han arbetade av och till mellan 1901 och 1908, med ett mer humanistiskt synsätt på sina patienter - innan något vänder riktning inom honom och i tiden själv.⁴⁹

1901 hade han lagt fram den första versionen av sin doktorsavhandling, som med rätta fick viss uppmärksamhet, då han genom en kombination av medicinsk forskning och släktforskning kartlagt en svårartad form av ärftlig epilepsi och dess spridning hos en släkt på Listerlandet i Blekinge. Det var en typ av forskning som fick förnyad kraft av de nya mendelska redskapen för ärftlighetsforskning, och Lundborg återvände till ämnet i den 1913 omarbetade och betydligt tjockare versionen av avhandlingen, *Medizinisch-biologische Familienforschungen innerhalb eines 2 232 köpfigen Bauerngeschlechtes in Schweden (Provinz Blekinge)* (ung. Medicinsk-biologisk familjeundersökning av en bondesläkt med 2232 medlemmar i Blekinge län, ej översatt till svenska), en avhandling som klockade in på fyra kilo i tryckt skick. Redan här ser man Lundborgs problem; han kan inte avgränsa sig, allt flyter ut utan att avslutas ordentligt. Avhandlingen, som utan tvekan tillhör samma genre som de tidigare nämnda amerikanska bästsäljarna om Jukes och Kallikaks, väckte uppmärksamhet. Den tillämpade den nya mendelska genetiken – och gav samtidigt syn för sägen bet. Så långt kan det se ut som om han har något viktigt att tillföra kampen för folkhälsan och mot ärftliga sjukdomar. Han backas helhjärtat upp av Herman Nilsson-Ehle, som snart får sitt eget växtforskningsinstitut, och kemisten Svante Arrhenius som bildat ett särskilt nobelinstitut för fysikalisk kemi. Kanske man skulle kunna tänka sig ett liknande institut för den sorts forskning Lundborg vill bedriva?

Något annat har också tillstött. Som Maja Hagerman berättar i sin biografi har Lundborg redan runt 1904–05 fått upp ögonen för den tidskrift Alfred Ploetz ger ut tillsammans med svågern Rüdin, *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*.⁵⁰ Lundborg blir medlem i Svenska sällskapet för rashygien, som i sin tur samarbetar med Ploetz internationella organisation, även om Lundborg tidigt råkade i konflikt med en av dess grundare, kollegan från Uppsala Hospital psykiatrikern Olof Kinberg. Men den stridsyxan grävs snart ned och Kinberg kommer att sitta i styrelsen för Lundborgs kommande institut.

När Folktypsutställningen går av stapeln och börjar sitt segertåg genom Sverige är Lundborg sedan 1915 ”bara” docent i det nya ämnet ”Rasbiologi med ärftlighetsforskning”, en liten institution under Uppsala universitet. Men han och hans tillskyndare tycker den stugan känns trång.

Alfred Petrén – en centralgestalt

År 1922 uppnår nätverket bakom Svenska sällskapet för rashygien ett av sina stora mål: man har fått riksdagens godkännande att öppna Statens institut för rasbiologi i Uppsala, ett institut skraddarsytt för Herman Lundborg. Bakom motionen till riksdagen två år tidigare stod socialdemokraten och läkaren Alfred Petrén tillsammans med bondeförbundaren Nils Wohlin.⁵¹ Samma år som institutet blev verklighet lade Petrén även fram en första motion om steriliseringslag, ett av det rashygieniska sällskapets andra stora mål. Denna första motion ledde dock ingen vart.

Petrén var av prästsläkt, från Lund, där han också studerade till läkare. Småningom blev han överläkare i psykiatri i Uppsala. Efter ett första politiskt engagemang hos liberalerna (frisinnad kandidat till riksdagen 1902) satt han i Första kammaren för Socialdemokraterna 1908–1911 och 1912–1935. Innan dess hade han som nämnts tjänstgjort vid Uppsala Asyl, samtidigt med Herman Lundborg och Olof Kinberg. Den rörelse han var starkast engagerad i var inte ett politiskt parti utan nykterhetsrörelsen – han fick till exempel ett

49 Svensk biografiskt lexikon, Riksarkivets digitala version, <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Mobil/Artikel/9781>

50 Käraste Herman, s. 32-33

51 Motion FK 1920:7. Samtliga namn är Alfred Petrén (s), Nils Wohlin (bf), Mauritz Hellberg, (lib., framtida partiledare), K. A. Andersson, (lib., framtida partiledare), Knut A. Tengdahl (s). I första kammaren undertecknades den av partiledarna Arvid Lindman (AVE, alltså Högern) och Hjalmar Branting (s), Wilhelm Björck (s), Raoul Hamilton (lib), Knut Kjellberg (lib, ordf i CSA, centralkommittén för socialt arbete) och Jakob Pettersson (lib, senare socialminister).

eget kapitel i hyllningsskriften *Nykterhetsrörelsens banérförare* (1903–1906).

Det är också värt att notera att han 1905 erhöll stipendium för en studieresa till München och Tyskland⁵², samma år som Ploetz och Rüdin bildar Tyska sällskapet för rashygien i just den staden. Året därpå besöker Herman Lundborg München för den stora psykiatrikongressen där- han är också på plats ”där det händer”.⁵³

I Kerstin Färms avhandling, som skildrar hur människor med utvecklingsstörning betraktats under historiens gång, Socialt problem, finns Petréns CV och meritförteckning och den är armslång. Under åren 1908–1940 har han minst 40 förtroendeuppdrag från riksdagsledamot till överinspektör för sinnesslövärderna till ensamutredare av ”homosexualitetens samhällsfarliga yttringar”.⁵⁴ Han är helt enkelt överallt där något sker när det gäller anstaltsvård, sinnesslövärd och steriliseringslagstiftning. Men också hos honom finner man samma märkliga omsvängning, som när Svenskt Biografiskt Lexikon beskriver den första delen av hans yrkesgärning som psykiatriker:

Arbetet bärs av en anda av humanitet och optimism som annars var sällsynt inom tidens hospitalspsykiatri, och samma synsätt kom att prägla P:s hela psykiatriska verksamhet. Ännu på 1930-talet betonade han vikten av tidig utskrivning från hospital som ett medel att understödja en pågående läkeprocess hos patienter som i annat fall lätt kunde bli kroniker.

Stegvis byter han linje och förespråkar det motsatta. Petrén framstår nämligen som den drivande kraften bakom byggandet av de stora slutna sinnesslöanstalterna, där människor spärrades in på livstid eller ofta släpptes ut först sedan de steriliserats. Tidigare var hans hållning alltså en helt annan. Men under 1900-talets första decennier blir han en av de främsta experterna på sinnesslövärd, och var tidigt mycket bekymrad över de ”sinnesslöas inverkan på sexualmoralen”. En tidig motion av hans hand i Riksdagen, 1916, handlade om samhällsproblemet med att sinnesslöa kvinnor medverkade till att ”försämra släktet”. Han är den vetenskapliga expert som hela tiden kallas in för att bedöma frågor om det avvikande. Varm nykterist förblev han hela sitt liv.

För Petrén är de sinnesslöas sexualitet ett stort problem. Inte bara, tycks det, därför att det handlar om reproduktion och därmed ärflighet av vad man ännu betraktar som anlag för sinnesslöhet. Den leder till oreda i samhället, kanske rentav till en upplösning av den allmänna moralen. Den är helt enkelt osnygg:

*I själva verket förhåller det sig nämligen så, att många av de relativt högre stående kvinnliga sinnesslöa, vilka böra vara omhändertagna å slutan anstalt, enär deras sexualdrift är så otyglad, att de eljest föra ett sedeslöst levnadssätt och därvid även själva taga initiativet till otukt. [...] Sinnesslöa äro nämligen i allmänhet mycket lättleda och kunna därför av mindre nogräknade personer lätteligen förledas till otukt, även om de själva icke visa några tendenser i sådan riktning.*⁵⁵

1932–1938 tjänstgör Petrén sedan som överinspektör för sinnesslövärderna i hela landet och var en drivande kraft bakom bildandet av många så kallade sinnesslöanstalter som inhystes i de militära fastigheter vilka stod tomma efter 1925 års nedskärningar inom militären. Under Petréns år som sakkunnig i stort sett överallt på sinnesslövärdens område växer det svenska anstaltsväsendet med 300%, bland dem genom anstalterna Västra Ny, Vipeholm, Källshagen, Västra Mark och Salberga.

Petrén följer utvecklingen i Danmark, där man under 1910-talet börjat anlägga sinnesslöanstalter på öar, för män i Limfjorden och för kvinnor mitt i Stora Bält – helt enkelt för att man inte ska kunna ta sig därifrån. Drivande i Danmark är läkaren Christian Keller (1858–1934), som hämtat Kalikak-författaren Goddards

52 W. Skarstedt: *Nykterhetsrörelsens banérförare*, Schedins förlag 1903 [-1906], s. 510-513.

53 Maja Hagerman: *Käraste Herman*, s. 32.

54 Färm s. 163-64

55 Ur motionen till förslag om ny steriliseringslag 1933, FK 1933:188.

användning av Binet-Simons intelligenskvotstest från anstalten Vineland i New Jersey för att avgöra vem som var feeble-minded – en definition Petrén gör till sin. Keller stod i ständig dialog med sina kollegor i USA och lånar därifrån såväl idéer om kastration av manliga förbrytare som inspiration till de steriliseringslagar som redan införts i flera delstater och som Davenport och Laughlin ivrigt propagerar för. 1929 får Danmark också som första nordiska land en lag om ofrivillig sterilisering. Sverige får sin lag 1934, Norge 1934. Föga förvånande hade Petrén också företagit flera längre studieresor till Kellers mönsteranstalter i Danmark.⁵⁶

Den första steriliseringsmotionen 1922

När Petrén 1922 tillsammans med Wohlin lägger fram sin första motion om en steriliseringslag, främst av sinnesslöa, är det alltså i ett läge där sådana redan utförs. Elis Essen-Möller har ju själv flera gånger vidgått att han utfört dem och hävdat att de är nödvändiga ur både medicinsk och social synpunkt: Petrén vill legalisera och utvidga en praktik som redan äger rum. Men själva lagförslaget, där Essen-Möller sedan ingår i utredningsgruppen, dras i långbänk och ligger inte klart förrän 1929. Motionen 1922 undertecknas av Nils Wohlin, liksom av sju socialdemokrater och tre liberaler.⁵⁷ Lagen antas dock aldrig – då dess tillskyndare, bland dem Petrén själv, kritiserar att utredningen kommit fram till att man inte skulle tillåta tvångsmetoder. Kerstin Färm kan i sin avhandling berätta vad det var som gjorde att lagförslaget blev liggande och dessutom vattnades ur: det hade kommit invändningar om det odemokratiska i sådana lagar. Från medicinarhåll till och med.

Petrén återkommer senare med motionen om ny steriliseringslagstiftning 1933. När 1941 års steriliseringslag ska behandlas sitter han inte längre i riksdagen. Men Petrén är central, politisk aktör bakom såväl institutets tillkomst som den första steriliseringslagen, liksom lagförslaget 1929 i samma fråga. Och vid hans sida finns hela tiden Nils Wohlin.

Bristen på debatt

Fastän man letar med ljus och lykta är det svårt att hitta särskilt många exempel på att det rasbiologiska eller eugeniska perspektivet egentligen ifrågasattes på allvar – i alla fall under de år då det spelar som störst roll.

När frågan om Lundborgs nya institut debatteras i Riksdagen den 13 maj 1921 är det två röster som avviker. Liberalen Erik Röing (1866–1936) menar att rasbiologin än så länge är en rent teoretisk vetenskap – och om ärftlighet inte kan påverkas, hur skulle då ett sådant institut kunna vara samhällsnyttigt? Han menar att det räcker som det är med en enskild forskartjänst, underställd en medicinsk institution. Precis den lösning Lundborg vänt sig mot. Röing säger:

Den medicinska rasbiologien är en rent teoretisk vetenskap, som har att utreda ärftlighetslagarna hos människan beträffande såväl de normala som de sjukliga anlagen. Den intager alltså inte någon principiell särställning i förhållande till övriga teoretiska medicinska vetenskaper, ehuru den fordrar en egen arbetsmetod och särskilda hjälpmedel. Professor Lennmalm framhåller, att rasbiologiens praktiska resultat ännu är att betrakta som luftslott.

Alltså är han inte villig att ge några pengar till ett sådant institut. Röing får en hel mängd mothugg, där den som utmärker sig är blivande ecklesiastikministern (utbildnings- och kyrkoministern) Arthur Engberg, vilken tidigare gjort sig känd för ett antal antisemitiska artiklar i pressen, som faller nu en famös replik:

⁵⁶ Färm s. 151 ff.

⁵⁷ FK 1922:38. Undertecknare utom Petrén (s) och Wohlin (bf) är Ernst Wigforss (s), Knut Tengdahl (s), Maurits Hellberg (lib), William Linder (s), Einar Thulin (s) Edvard Björnsson (s) G. H. von Koch (lib), Alexis Björkman (s), Ivan Pauli (s), Ernst Lyberg (lib). Värt att notera är också att merparten av undertecknarna är knutna till nykterhetsrörelsen.

”Vi hava ju lyckan av att äga en ras, som ännu är ganska oförstörd, en ras, som är bärare av mycket höga och mycket goda egenskaper.”

Ironiskt nog är det samme Engberg som fjorton år senare, efter en rätt ordentlig förändring i sina åsikter när det gäller ”rasfrågan”, är med om att strypa pengarna till Herman Lundborgs rasbiologiska institut och i stället tillsätta Gunnar Dahlberg som chef. Dahlberg kom att ge institutet en ny inriktning med fokus på folksjukdomar och statistik.

Röings motargument är i första hand ekonomiska när han äskar avslag. Hans inlägg väcker dock irritation från såväl höger som vänster: är han verkligen kompetent att yttra sig när vetenskapliga auktoriteter hävdar något annat? En annan riksdagsman med invändningar är den konservative Sommelius, som också tycker det blir för dyrt. Han lägger dock ned sin röst. Men propositionen seglar igenom både första och andra kammaren.⁵⁸

En andra debatt utbryter dock – kort – i Dagens Nyheter i mars 1923, alltså året efter att Rasbiologiska institutet öppnats i Uppsala. Dagarna innan har Herman Lundborg i ett typiskt koleriskt utbrott i pressen hotat lämna sin post på Institutet, ett år efter dess tillkomst, då han anser att han har för låga anslag.⁵⁹ Det kan vara vad som fått kulturredaktören och före detta folkhögskolerektorn Torsten Fogelqvist (1880–1941) att läsa Lundborgs *Degenerationsfaran* och bli upprörd över dess brist på stringens och vetenskaplighet. Helt korrekt urskiljer Fogelqvist att Lundborgs vetenskap bygger på en blandning av nyare genetiska rön och stora doser fördomar och ideologi. Under rubriken Biologins mysterier avlossar han den 20 mars 1923 en ordentlig salva: ”Att fosterlandslöshet, gudlöshet, individualism och egoism ur rasbiologisk synpunkt skulle vara degenerationsfenomen eller degenerationssymtom är en högst intressant nyhet, som kunde tarva en närmare orsaksförklaring.” Följde man de rasbiologiska råden ”hade varken Swedenborg eller Viktor Rydberg eller Gustaf Fröding och många andra med dem någonsin skådat dagens ljus.” Dagen därpå ryter han i ännu skarpare:

En vetenskap som bedrivs på detta kvacksalvarsätt, en vetenskap som till en del är biologi, en annan del egnahemsrörelse, en tredje del bondeförbundspolitik, en fjärde del moral, en femte del antiemigrationsrörelse och till en sjätte del planetarisk europeisk politik, kan näppeligen väcka någon djupare tilltro. Man frågar sig verkligen hur det varit möjligt att med ett sådant sken dupera allmänheten och förmå staten till ekonomiska uppförfingar.

Herman Lundborg svarar kort och stramt den 29 mars och hänvisar till några auktoriteter som stödjer hans perspektiv. Efter hans artikel finns ett tillägg: ”Professor Lundborg anholder telefonledes sedan han läst även den andra artikeln att samtidigt i gensagan få in följande efterskrift: ’I Umeå läst andra artikeln. Den är så illvilligt befängd och kritiklös att den ej förtjänar något bemötande.’ ”

Året efter skulle han i ett brev beklaga sig över angreppen i ”judetidningarna”.

I efterhand ger man gärna Fogelqvist rätt. Men hans skarpa kritik är ett av mycket få undantag från regeln att vetenskapen var höjd över all kritik - också höjd över de politiska åsiktsskillnaderna. Det märks också när man ser på hur en del av tidens radikaler på sexualupplysningens område resonerade.

Elise Ottesen-Jensen, RFSU och Allan Voug

Frågorna om preventivmedel, abort, familjeplanering och sterilisering var helt sammantvinnade i debatten. Det gjorde att den som till exempel ivrade för att preventivmedel skulle tillåtas i debatter ofta hamnade i andra frågeställningar – som den om steriliseringar av sinnesslöa. Mellan 1910 och 1938 var det således förbjudet att informera om preventivmedel och deras användning, en lag som ibland kallades Lex Thyrén efter den medlem av Svenska sällskapet för rashygien som drev igenom den som riksdagsman, senare justitieministern Johan Thyrén.

⁵⁸ Riksdagens protokoll, FK 13/15 1921.

⁵⁹ Dagens Nyheter 16/3 1923

En av de debattörer som hamnar i det läget – har man börjat ta ställning för preventivmedel gränsar snart frågeställningen mot vidare perspektiv – är den välkända sexualupplysningspionjären Elise Ottesen-Jensen (1886–1973), också känd under signaturen Ottar. Under 1920-talet skriver hon en serie artiklar bland annat i tidningen *Arbetaren* där hon diskuterar de rashygieniska frågorna. Hon är inte främmande för att steriliseringar ska kunna ske under tvång, något hon formulerar som att ”man måste skilja mellan rätten att leva och rätten att ge liv”.⁶⁰ Ottesen-Jensen ligger under dessa år mycket nära auktoriteter som Lundborg och Essen-Möller, som hon flera gånger citerar. Hon vänder sig senare mot den tvångsinternering som då blir regel – men däremot kan hon efter ett besök på en sinnesslöanstalt tänka sig dödshjälp, eutanasi, av personer med svår utvecklingsstörning eller psykisk sjukdom:

*”Ingen kunde göra dem till människor, dessa stackar djurlika skapelser! Och lagen den humanistiska tidens lag förbjöd läkarna att genom en insprutning göra slut på deras lidande.”*⁶¹

Argumenten för sterilisering hos Ottesen-Jensen är de välkända, om att fel människor förökar sig alltför mycket. I en artikel i tidningen *Brand* 1926 ställer hon sig också bakom de svenska rashygienikernas strävanden: ”Rashygienikernas strävande över hela världen kämpa därför för, att allt må göras, som göras kan, för att hindra dessa undermåliga individer från att skaffa avkomma. Detta kräva de i vetenskapens namn.”⁶²

När Riksförbundet för sexuell upplysning, RFSU, som Ottesen-Jensen grundade 1934, ska anta sitt program finner man under punkt 4 formuleringar om ”Rätt till abort och sterilisering på rasbiologiska, medicinska och sociala indikationer”. Man kan notera hur de olika frågorna om familjeplanering och rasbiologi under en tid löper parallellt. Det gör de även hos en sexualpolitisk pionjär som amerikanska Margaret Sanger, med vilken Ottesen-Jensen förde en dialog.⁶³ Också här ligger den svenska och den amerikanska debatten nära varandra.

Det tycks som om själva begreppet rasbiologi eller eugenik under dessa år hade en vetenskaplig auktoritet som politiken helt enkelt fick anpassa sig till. Såväl från höger som vänster försöker man använda den nya modevetenskapen som argument. Det kan de ut som om rasbiologin ger vetenskapliga belägg för att klassamhället är både rationellt och ofrånkomligt – så som det framställs i Galtons klockkurva.

Mot denna syn argumenterar den socialdemokratiska tidnings- och riksdagsmannen Allan Vougt i sin stridsskrift *Rasbiologi och socialism*⁶⁴ från 1925. (Vougts eftermäle kommer inte att bli ljus – han är en av dem som i det längsta försvarar vad som kallats samlingsregeringens eftergivenshetspolitik mot Nazityskland under andra världskriget.) Vougt resonerar i sitt häfte utifrån en upp och ned-vändning av Lundborgs och Galtons resonemang: är det verkligen så att de sämsta anlagen återfinns inom arbetarklassen? Är det inte tvärtom så att klassamhället leder till att de goda anlagen i de breda klasserna hindras från att sprida sig av ekonomiska skäl, medan den inavlade överklassen har råd att skaffa fler barn?

Vougt citerar ”en skånsk högertidning” som skrivit att socialdemokratin ”torde likaledes sky rasbiologien, som med all kraft värnar om de högre samhällsklasserna”. Det är ingen mindre än Lundborgs kollega Fritz Lenz som Vougt polemiserar mot i sin lilla bok, men han citerar gärna Lenz ord om att privatkapitalismen ”förstör rasdugligheten” och, skriver Vougt, leder till ”den vita rasens försämring och förintelse.” Vougt

60 Hela bakgrunden till Ottesen-Jensens förhållande till rasbiologin finns i Lena Lennerheds essä *Steriliseringar och sexuell reform i Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige*, red. Broberg, Johannisson, Tydén, Lunds universitet 2000.

61 Är det mänskligt att låta födda idioter leva? *Arbetaren* 17.1.1924. Här citerat efter Lena Lennerhed, *Sex i Folkhemmet*, Gidlunds förlag 2002, s. 52. I Lennerhedsbok finns ett fylligt kapitel om Ottesen-Jensens syn på rasbiologi och eutanasi.

62 *Brand* nr 52 1926

63 What Margaret Sanger Really Said About Eugenics and Race, *Time Magazine* 14/10 2016. Anklagelserna mot Sanger för att ha uttryckt sig rasistiskt petas dock håll på i samma artikel.

64 Frihets förlag, 1925.

pläderar för att ”det stora framtidsmålet för socialisten liksom för rasbiologen är en värld, vari arbetsfördelningen genomförts på grundvalen av varje ras, varje nations och varje individs rätt och plikt att bäst gagna det hela”.

Vi har hamnat en bit från Lundborgs och Galtons perspektiv. Man får känslan av att Vougt försöker vrida tunga argument ur händerna på en motståndare. Men att tänka helt utanför lådan tycks vid denna tid vara svårt. Någon enstaka röst gör det, som Torsten Fogelqvist i Dagens Nyheter några år tidigare. Men de kritiska rösterna är ännu ganska få.

”Världens första rasbiologiska institut”?

År 1922 kunde alltså Statens institut för rasbiologi inrättas. Namnet kan ge intryck av en omfattande verksamhet, ett helt centrum fullt av män i vita rockar, ständigt upptagna av att mäta kranier. Men i verkligheten var det aldrig någon särskilt omfattande verksamhet: hela institutet rymdes länge i tre-fyra rum, från 1922 inhysta i vad som idag heter Dekanhuset tvärs över gatan från Uppsala domkyrka. Det var samma lokaler där Herman Lundborg redan tidigare haft sin arbetsplats som docent i ärftlighetslära. Även om byggnaden ser pampig ut upplevde man sig hela tiden som trångbodda.

Gång på gång stöter man också på uppgiften om att Lundborgs institut var ”Världens första rasbiologiska institut” eller ”världens första statliga rasbiologiska institut”. Uppgiften har surrat runt i olika artiklar, böcker, tv-program och man hittar den även i vetenskapliga avhandlingar. Det intressanta är att ingen någonsin uppger en källa för detta viktiga påstående. Var kommer det ifrån?

I sin artikel *International Eugenics: Swedish Sterilization in Context* går historikern Paul Weindling igenom sådana kronologier i eugenikens historia.⁶⁵ Så kan man här se att Svenska sällskapet för rashygien bildades ganska tidigt bland sådana organisationer, bara några år efter Ploetz tyska modersällskap. Men när det gäller Lundborgs institut är det knepigare. Frågan är nämligen vad man menar med första?

Weindling har förtecknat några av de viktigaste forskningsinstituten i en lista. Först ut var Francis Galtons eget, knutet till Londons universitet. Ett antal andra institut har också kommit till långt före Lundborgs. Man kan argumentera för att sådana som norske Jon Alfred Mjøens Winderen-institut i Oslo eller Davenports och Laughlins långt viktigare ERO i Cold Spring Harbor till största delen var privatfinansierade, och att det därför var viktigt för Lundborgs institut att kunna skylta med termen statligt. Samtidigt är det klart att Galtons institut från 1905 och såväl det tyska från 1918 som det sovjetiska institutet i Leningrad från 1921 till övervägande del finansierades med skattemedel. Lundborg var själv inte främmande för att söka privata sponsorer, och vände sig bland annat till den Rockefeller-stiftelse som pumpade in pengar i Cold Spring Harbors eugeniska avdelning, även om han var mycket dålig på att säkra sådana bidrag. I rasbiologins historia finns alltså ett antal forskningsinstitut som kommit till både före och efter Lundborgs eget, och som finansierats såväl med statliga medel som privata eller genom en blandning. Så vad menar vi med första? Och var kommer egentligen uppgiften ifrån?

Det går bara att finna en enda källa till påståendet, och det är Herman Lundborg själv. I det första och sista *Meddelanden från statens institut för rasbiologi*, ett häfte som gavs ut i samband med institutets öppnande 1922, talar Lundborg i egen sak och framhäver som vanligt sin egen betydelse.⁶⁶ Han påpekar att Sverige länge legat långt fram på medicinens område och att:

Det synliga resultatet för Sveriges vidkommande är bl. a., att ett experimentalbiologiskt ärftlighetsinstitut inrättats i Skåne under prof. Nilsson-Ehles erfarna ledning och nu 1922 ett rasbiologiskt i Uppsala under författarens. Sverige har visat sig synnerligen framsynt. Det är den första kulturstat i världen, som redan nu insett betydelsen av såväl

65 Scandinavian Journal of History, vol 24, nr 2 1999.

66 Meddelanden från statens institut för rasbiologi I. Norstedts 1922.

genetisk som rasbiologisk forskning och visat sig villig att med allmänna medel stödja den.

Det är ett påstående Lundborg åter upprepar i Upsala Nya Tidning den 9 januari 1922, med anledning av institutets öppnande, och passar samtidigt på att gnälla över sin låga chefslön. Intressant nog nämner Lundborg här Davenport's institut i Cold Spring Harbor som förebildligt.⁶⁷

"[...]Den första kulturstat i världen" säger Lundborg, och placerar sig själv tillsammans med Nilsson-Ehle och Arrhenius, som fått sina separata forskningsinstitut i kraft av de vetenskapliga resultat de levererat. Men några sådana epokgörande rön kommer aldrig från Lundborgs institut i Uppsala. Ändå; uppfylld av sin egen storhet vill Lundborg se sig som en föregångare i ett internationellt perspektiv och andra institut ute i världen bleknar därför bort. Vi tycks fortfarande tro honom.

Institutets verksamhet

Men inledningsvis ser Rasbiologiska institutet ut att bli en framgång. Det har tillerkänts ett årligt statsbidrag på 60 000 kronor, vilket var ganska litet även för den tiden. (Situationen blev inte bättre av att Lundborg tog ut en ganska hög chefslön på 7 500 kr.) Förmodligen jämförde sig Lundborg med Davenport och dennes ståtliga Cold Spring Harbor Laboratory, och hoppades i det längsta på rika mecenater som aldrig dök upp. Men institutets styrelse består av en grupp av "samhällets stöttepelare", med konservativa före detta statministern Hjalmar Hammarskjöld som ordförande.⁶⁸ Lundborg knöt till sig en stab på flera personer: rasbiolog, kanslist, antropolog, släktforskare, fotograf och reseassistenter. Institutets efterlämnade protokoll handlar dock mer om gräl om pengar än om vetenskap. Alfred Petrén, som tillsammans med Nils Wohlin var institutets främste tillskyndare, gjorde vad han kunde för att få högre anslag från riksdagen, men utan framgång. Anslagen sjönk snarast med åren.

Planerna var att bygga upp ett omfattande bibliotek och på sikt ett rasbiologiskt museum. Bland det första man gjorde var att ge ut ett riktigt praktverk, *The Swedish Nation in Word and Picture* (1922), helt klart riktat mot den amerikanska och brittiska publiken, där man uppfattade att eugeniken fått fäste. Boken sågs också som vad man idag skulle kalla ett "fund-raising instrument".

Institutet arrangerade under de första åren en ambitiös och utåtriktad föreläsningsverksamhet. Under 1924 annonserar man regelbundna föreläsningar i Uppsala universitetsaula, med en höjdpunkt i besöket av Eugene Fischer, som då hunnit bli professor i Freiburg och nyligen varit med om att ge ut det rasbiologiska standardverket av Baur-Fischer-Lenz. Professor Fischer håller inte mindre än fem föreläsningar som fyller aulan kväll efter kväll, vilka alla refereras utförligt i Uppsala Nya Tidning – som detta, från den 10 oktober 1924, då Fischer återkommer till sina "Rehoboth-bastarder":

Mycket ofta är emellertid dessa 'bastarder' mellan färgade och vita dugligare än sina svarta förfäder men också samtidigt underlägsna sina vita föräldrar. Inblandning av färgat blod hos européerna kunde därför betecknas som hämmande på dessa senares andliga prestationsförmåga. Talaren påpekade i detta sammanhang att färgade rasers långvariga uppehåll i Frankrike under och efter kriget ej skulle bli utan skadliga konsekvenser i rasbiologiskt hänseende.

Vad Fischer här syftar på är de fransk-afrikanska trupper som var en del av ockupationsstyrkan i Elsass-Lothringen efter första världskriget. De barn de fick under tiden där kallades, med en term lånad från

⁶⁷ UNT 9/1 1922: "Rasbiologiska institutet har startat"

⁶⁸ Styrelsen bestod av Hjalmar Hammarskjöld (landshövding, f.d. konservativ statsminister), Frithiof Lennmalm (professor i medicin, ledamot av Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd), Vilhelm Hultkrantz (anatomi-professor, Uppsala), Herman Nilsson-Ehle, Nils von Hofsten, Emilia Broomé (läkare, liberal politiker) och försäkringstjänstemannen Adolf af Jochnick.

Fischers terminologi, för "Rhenland-bastarder" (Rheinlandbastarde) – och efter det nazistiska maktövertagandet tillsattes en kommission med Fischer som ordförande vilken såg till att dessa barn tvångssteriliserades i enlighet med 1933 års tyska steriliseringslag, *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*.⁶⁹

Året innan, 1923, har ett annat känt namn hållit sex föreläsningar hos Institutet: Hans F K Günther, författare till bästsäljaren *Rassenkunde des deutschen Volkes* (ung. Raskunskap om tyska folket, ej översatt till svenska) - en av de böcker som bevisligen påverkade Hitlers och nazismens idéutveckling⁷⁰. Günther undervisade också i omgångar vid Institutet. Under 1923 hade man också två andra prominenta gäster ur den internationella eugenik-rörelsen, Harry Laughlin från ERO på Long Island och Leonard Darwin, Charles Darwins son, vilka bägge kom för att orientera sig om institutets verksamhet.⁷¹ 1925 stod Lundborg värd för den första och enda nordiska konferensen om rasbiologi och antropologi, med gäster som Alfred Mjøen från Norge och Ralf Nordenstreng från Finland, bägge alltmör rabiata raspropagandister.

Under de första ambitiösa åren genomfördes också mätningar av inte mindre än 100 000 svenskar – värnpliktiga, skolbarn, interner, intagna på sanatorier. Syftet var att göra en uppdaterad version av Gustaf Retzius *Anthropologia Suecica* från 1902. Vad man ville uppnå var samma sak som Davenport och Laughlin samtidigt försökte åstadkomma med sitt ERO – en kartläggning av både sunda och sjuka folktyper på nationell nivå. Resultatet är den bok man ger ut 1926, praktverket *Racial Characters of the Swedish Nation*, passande nog i en tysk och en engelskspråkig utgåva – för distribution i de länder där rasbiologin som vetenskap är mest framgångsrik, USA och Tyskland.

Samtidigt arbetade nätverket bakom Svenska sällskapet för rashygien för att försöka få till stånd en svensk steriliseringslag – men det finns inte så mycket som tyder på att institutet utövade något särskilt aktiv roll i det arbetet. Det enda spåret av det man ser är en het debatt i institutets styrelseprotokoll där Lundborg och Nilsson-Ehle grälar om huruvida manodepressiva bör steriliseras – Lundborg säger nej och hänvisar till deras begåvning, med exemplet Fröding, som han själv mött under sin tid på Uppsala Asyl. Nilsson-Ehle menar för sin del att även de anlagen ska avlägsnas. Den roll man spelar i det sammanhanget är framför allt som remissinstans till de olika lagförslagen, varken mer eller mindre. Mer sker förmodligen bakom kulisserna: nätverkets olika representanter dyker upp i flera olika sammanhang.

1927 ger Rasbiologiska institutet ut den litet enklare, men betydligt mer spridda folkbildningsvolymen *Svensk raskunskap* (1927) – där värderingarna återigen lyser igenom vetenskapen. Den spreds i mycket stora upplagor, inte minst till skolor och bibliotek. En större version publicerades på tyska, *Rassenkunde des schwedischen Volkes* på Fischers förlag 1928, under överinseende av Hans F.K. Günther.

Men i själva verket höll institutet redan på att tappa fart. Anledningen var de ständiga penningbekymren och att Lundborg, utan att vilja fördela ansvaret på flera händer, allt oftare var frånvarande från institutet och i stället ute på långvariga expeditioner till Norrbotten och Lappland. Hans undersökningar av samer flöt ut alltmör tills de var hans huvudsakliga sysselsättning, långt från institutet.

Institutet förlorade också mer och mer av politiskt stöd. Efter 1935 satt Alfred Petrén inte längre i riksdagen. Den dåvarande socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engberg, minister 1932–1939, hade, under inflytande av den lundensiske botanikern Bengt Lidforss, under sin tid som ledarskribent på *Arbetet* i Malmö varit tydligt influerad av diverse rasbiologiska och antisemitiska tankegångar. Men under 1920-talets sista år tycks han tänka om – inte minst i samband med den stora debatten om 1927 års utlänningslag. Nu, efter nazismens maktövertagande vid 1930-talets mitt, var han benägen att strypa anslagen än mer.

69 Se t.ex. US Holocaust Memorial Museums hemsida, <https://www.ushmm.org/collections/bibliography/blacks>

70 Se t.ex. Timothy Ryback, *Hitler's library – the books that shaped his Life*, Bodley Head 2009.

71 UNT 6/9 1923

Rasdebatten i Riksdagen 1927

Det var under 1920-talet som de rasbiologiska lobbygrupperna på allvar lyckades göra sina frågor till en del av det politiska beslutsfattandet, i Sverige såväl som internationellt. Redan 1920 har Jordbrukarnas riksförbund, förmodligen på initiativ av Nils Wohlin, röstat fram den beryktade rasparagraf som sedan blev en del av Bondeförbundets partiprogram 1933.⁷² En liknande formulering kom också in i partiprogrammet 1938, där man också skärpte formuleringen genom att tala om hur "ärfylligt belastade individer bör hindras från att fortplanta sig."⁷³ – där skiljer Bondeförbundet ut sig som det enda parti som hade sådana formuleringar som en del av sitt program. Paragrafen avskaffas 1946.

1924 antog USA en ny immigrationslag som skulle spela en roll ända in på 1970-talet, *Immigration Act of 1924*. Den amerikanska lagen kom att få ett stort inflytande också utanför USA, vilket blir tydligt när frågan om en ny svensk utlänningslag tas upp i Sveriges riksdag 1927. Och frågan är om inte den lag som antogs i Sverige måste ses som ett av det Svenska sällskapets för rashygien största framgångar vid sidan av den steriliseringslag som följer 1933.

Amerikanska rasbiologer hade länge propagerat för en mer selektiv och restriktiv invandringslag som skulle släppa in människor av rätt ras och hålla andra borta. Det första försöket föll på ett veto från dåvarande presidenten Woodrow Wilson. Olika kvoter för olika länder hade dock tillämpats sedan 1921, men de nya som antogs 1924 var särskilt baserade för att slå fast att landets majoritet skulle ha en bakgrund i Nordväst-europa; kvoterna utformades så att de gynnade anglosaxare och andra nordvästeuropeer och missgynnade immigranter från Balkan och Sydeuropa. Invandring från Asien och Afrika var helt spärrad. Bland dem som knöts till den kommission som arbetade fram 1924 års lag fanns Harry Laughlin från ERO och Madison Grant, författare till den rasbiologiska bästsäljaren *Passing of the Great Race*. Laughlin utredde för kongresskommissionens räkning bland annat den etniska bakgrunden hos personer med psykisk sjukdom och utvecklingsstörning på statliga institutioner och kom fram till att "USA på senare år fungerat som avstjäpningsplats för de mentalt obalanserade från andra länder."⁷⁴ Olika talesmän för den eugeniska rörelsen i USA fick stort inflytande över lagens utformning: den måste ses som den amerikanska rasbiologins största politiska framgång vid sidan av de steriliseringslagar som nu gällde i många delstater. Inom några få år skulle kritiken mot mainline eugenics ta form i såväl USA som Storbritannien, men just då stod rörelsen på sin topp.

Sverige hade före Första världskriget inte haft något passtväng, och sådana regler infördes 1914 och 1917. Åren efter kriget började olika viseringsregler ta form ute i Europa och Sveriges lagstiftning måste anpassas till ett nytt läge. En rad föreskrifter skulle nu bli särskild lag, och den som var ansvarig för arbetet var den liberale justitieministern Johan Thyrén, som 1909 också varit en av grundarna av Svenska sällskapet för rashygien. Lagen, som fick namnet "Lag om utlännings rätt att här i riket vistas", tillkommer i ett läge då det bedrivs en häftig debatt i pressen om risken för en judisk massimmigration från Baltikum – argument som återkommer i rent antisemitiska publikationer som tidskriften *Vidi*⁷⁵. Thyrén uttrycker sig mycket klart i propositionen till lagtexten:

Under senaste tiden har ytterligare en synpunkt vunnit allt större beaktande i åtskilliga länder, nämligen rassynpunkten. De stora svårigheter, som länder med blandade folkelement hava att bekämpa, hava i hög grad aktualiserat

72 Se t.ex. Mattias Tydén: Från politik till praktik: de svenska steriliseringslagarna 1935-36, s. 157, och Hammar s. 366. "Den svenska folkstammen skyddas mot rasförsämring genom motstånd mot alla för familjelivet nedbrytande tendenser och energiskt arbete för folkhälsans höjande, genom åtgärder för utvandringens hämmande och hinder mot invandring av icke önskvärda folkelement."

73 Tyden s. 161

74 Se Edwin Black: *War against the Weak*, s. 188 ff.

75 Se Thomas Hammar: *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900-1932*. Akademisk avhandling, Caslon press tryckeri 1964.

detta spörsmål. Värde av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras kan knappast över-skattas. Det är därför av betydelse att kontrollera en invandring av folkslag, som ej till båtнад för oss låta sig sam-mansmältas med vår befolkning.⁷⁶

En etnisk kategori nämns särskilt i propositionen, som omedelbart ska utvisas: ”utländsk[a] zigenare”. (§ 6). En liknande formulering finns också redan i de första föreskrifterna från 1914, men nu blir de till lag.

Som Thomas Hammar skriver i sin avhandling om 1927 års utlänningslag är den amerikanska lagen en tydlig utgångspunkt för den svenska lagens förarbeten, inte minst vad gäller rasaspekten.⁷⁷ Thyren hänvisar också direkt till denna i sin proposition:

”Man måste vidare vara beredd på att den genom Förenta staternas invandringsrestriktioner utsållade bottensatsen bland amerikaemigranterna från andra länder skulle i stigande omfattning söka sig till andra ännu öppna länder.”

Det rasbiologiska synsättet är, vid sidan av arbetsmarknadsperspektivet, ett huvudtema i den debatt som utspelar sig kring lagförslaget i Riksdagens andra kammare den 21 maj 1927. Thyren får först försvara sin linje mot angrepp av Per Albin Hansson som helt riktigt urskiljer rasbegreppet som det viktigaste i justitieministerns argumentation och vänder sig mot att man blandar samman det med arbetslöshetsfrågan. Den som sedan tar bladet från munnen och slår fast att lagen i första hand avser rasfrågor är högermannen Otto Järte. Hans långa inlägg förtjänar att citeras utförligt:

Men i vår tid, i de världsomspännande kommunikationernas dagar ha folken kommit i närmare kontakt med varandra. Sympatierna inbördes ha dock icke ökats därigenom. Man märker detta bäst i de stater, som äro olyckliga nog att ha en rasblandad befolkning. De nationalistiska känslorna, som spela en sådan roll i nutidshistorien, näras av denna instinktiva, spontana antipati och icke av brist på kännedom de olika folkraserna emellan. Folken kunna därför icke sammansmältas i en stor enhet; de biologiska skiljaktigheterna äro för stora. Liberalismens stora tanke, som Fichte uttryckte med orden: »Die Gleichheit alles dessen, was Menschenantlitz trägt»⁷⁸, jävas mer och mer av den moderna vetenskapen. Människorna äro icke lika sinsemellan, varken folken eller individerna. Tyvärr, måste man säga med tanke på mänsklighetens framtid. Storstaternas utrikespolitik influeras också alltmer av en stigande motsättning mellan raserna, en alltmer utbredd känsla av att här föreligga oöverkomliga skiljaktigheter. Desto djupare måste vi då känna glädje över att vi här i Sverige så till vida leva under utomordentligt lyckliga förhållanden, att i stort sett vårt folk utgör en enhetlig ras. Det är då en bjudande plikt för oss att skydda denna så dyrbara ägodel, och därför är den proposition, som här föreligger, ägnad att hälsas med stor tillfredsställelse. Härmed skall, såvitt jag vet, för första gången socialpolitik bedrivas med rasbiologisk betoning. Det är min tro, att i den riktningen kommer framtidens socialpolitik att gestaltas.

Denna tro kom också att till viss del besannas under de närmaste decennierna. Den som reagerar starkast på Järtes utfall är just socialdemokraten Artur Engberg, som själv bara några år tidigare använt liknande uttryck i någon av sina antisemitiska ledare i *Arbetet*. Men här har en skiljelinje dragits. Den socialdemokratis-ka gruppen har uppenbarligen bestämt sig för att det är just lagens rasbiologiska inslag man skall kritisera:

Jag tror, att herr Järte i fortsättningen, liksom han varit det förut, skall bli en god lärjunge till dessa tyska, jag höll på att säga underliga, rasfilosofer. Men när jag hörde honom här i dag lägga upp invandringslagen mot bakgrunden av dessa synpunkter om blodets sammansättning och den i blodet inneboende fiendskapen raserna emellan, så undrar jag ändå, om man icke har skäl att fråga sig: Är det på en dylik motivering och utifrån dylika utgångspunkter, som den svenska riksdagen skall tillgripa en sådan lagstiftning som denna?

Man skulle önska sig att fler riksdagsmän markerat mot ”underliga tyska rasfilosofer” – både förr och senare.

76 Prop. 1927:38. Citerad från <https://lagen.nu/prop/1927:198#sid32-img>

77 Hammar s. 369

78 ”(Jäm)likheten mellan alla som bär ett mänskligt ansikte.”

(Engberg hade också en sorts skuld att betala på det området.) Men lagen antas som ett provisorium på fem år och förnyas utan egentlig diskussion 1932. Dess allvarligaste konsekvens var att den i sin tur låg till grund för den nya utlänningslag som antogs 1937 – och där man efter långa och segslitna debatter kom fram till att ras inte skulle gälla som skäl för politisk asyl för de tyska judar som då flydde från Nazityskland.

Gunnar Dahlberg

När Lundborg skulle gå i pension 1935 hade han själv mer eller mindre utsett psykiatern Torsten Sjögren (1896–1974), sedermera verksam vid Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg, till sin efterträdare. Sjögren var sedan 1933 centralt placerad i det internationella, eugeniska nätverket som ledamot i styrelsen för Davenports och Rüdins *International Federation of Eugenics Organizations* (IFEEO), vars ordförande han sedan var från 1936 och ända fram till 1948. Han skulle garantera kontinuiteten – och enligt den tyske historikern Stefan Kühl blev IFEEO under Sjögrens ordförandeskap ”ett undergivet propagandaredskap för den nationssocialistiska regimen”.⁷⁹

Men här ser man hur det under åren runt 1934–1935 redan slagit upp en politisk spricka i institutets styrelse, liksom mellan institutet och politikerna – något som förmodligen är en direkt följd av det nazistiska maktövertagandet i Tyskland och flera av de ledande rasbiologernas mer eller mindre öppna sympatier för nazismen, som utgav sig för att vara en ideologi byggd på biologisk vetenskap. Rasbiologin var nu statsideologi i det Tredje riket. Som Kühl skriver vände sig Sjögren som ny ordförande för IFEEO direkt till Nazitysklands inrikesminister Frick med en ”ödmjuk förfrågan” om inte nästa internationella eugenikkongress kunde hållas i Berlin 1939.

Den som seglar upp som motkandidat till posten som chef för Uppsala-Institutet är medicinaren Gunnar Dahlberg (1893–1956), som redan arbetat där under några år (1922–1924), men lämnat efter kontroverser med Lundborg. Dahlberg var aktiv socialdemokrat, och allt talar för att det var Gunnar Myrdal som, understödd av Herbert Tingsten, i en serie brev till ansvariga politiker lobbade för att Dahlberg skulle få tjänsten. Vad man ville var att bryta institutets koppling till Nazityskland, även om den inte varit uppe vid ytan fanns den där – inte minst genom det vetenskapliga utbytet och genom personkontakter. Att Dahlberg dessutom sagt till bland annat ecklesiastikminister Engberg att han kunde klara verksamheten för betydligt mindre summor än Lundborg försvagade knappast hans position.

Gunnar Dahlberg var rent vetenskapligt av en helt annan sort än Lundborg: där Lundborg förordade en sorts tvärvetenskaplig metod, med släktforskning och biometri (mätning av kroppsdelar) var Dahlberg i första hand statistiker. Styrelsen gick dock först på Lundborgs linje och ville ha Torsten Sjögren som ny chef. Men regeringen körde över dem och 1936 var Dahlbergs utnämning klar.

Institutet behöll sitt namn fram till 1958 då det blev institutionen för medicinsk genetik, men Dahlberg slog in på en helt annan linje. Han var inte lika intresserad av utåtriktad verksamhet, även om han också var en stor popularisator, utan gick mer in för statistiska undersökningar. Dahlberg ville återföra institutet till den sorts folkhälsoforskning som många i riksdagen hoppats på, och koncentrera sig på sådant som ärftlighetens betydelse för TBC eller cancer. Viktigt ur vårt perspektiv är också att det här äger rum ett avgörande skifte inom svensk eugenik – från mainline till reform. Det är just vid trettioalets mitt som den rasbiologiska rörelsen krisar – kanske till följd av det nazistiska maktövertagandet i Tyskland. Men det perspektiv som odlats av sådana som Davenport och Laughlin i USA och av Galtons efterträdare i Storbritannien utsätts nu också för en hård kritik från vetenskapligt håll.

Den amerikanske idéhistorikern Daniel Kevles skriver i sin bok *In the Name of Eugenics* (1985) om hur det klassiska rasbiologiska tänkandet, som han benämner mainline eugenics börjar bli allmänt misskrediterat

79 Se Kühl: *For the Betterment of the Race: The Rise and Fall of the International Movement for Eugenics and Racial Hygiene*. (Macmillan 2013), s. 107 ff.

bland yngre genetiker. När Davenport i augusti 1932 kallar till den tredje internationella eugenikkonferensen i New York ansluter sig färre än hundra forskare. Det blev också den sista – och Ernst Rüdin väljs där till den internationella rörelsens (IFEÖs) nye ordförande efter Davenport. Året efter tillsätter den nazistiska regeringen "Expertrådet för befolknings- och rasfrågor",⁸⁰ som bland annat arbetade med tvångssteriliseringens praktik, under ledning av Rüdin – i gruppen ingår också namn som Alfred Ploetz och Hans F K Günther.

Eugeniken har nu blivit en höger- och vänsterfråga, vilket den inte varit tidigare, och genetiker med liberala eller socialistiska sympatier ifrågasätter starkt den äldre mainline-gruppen. Den andra grupperingen, reform eugenics, rymmer forskare som är starkt antinazistiska och antirasister (även om ordet då ännu inte finns) och som nu vill plocka isär rasbegreppet som de på goda grunder uppfattar som ovetenskapligt. Bland dem finns framstående brittiska genetiker som Julian Huxley, JBS Haldane och Lancelot Hogben⁸¹ – en grupp som Gunnar Dahlberg orienterat sig mot och som han också var personligen bekant med. Dessa vänstergenetiker vänder sig inte minst mot Galtons centrala tanke att de traditionella samhällsklasserna är bärare av sämre och bättre anlag, där dessa blir av högre kvalitet ju längre upp på samhällstrappan man kommer.

Dahlberg avvisade rasbegreppet, som han uppfattade som ovetenskapligt, i boken *Arv och ras* (1940)⁸². Två år senare gavs den ut på engelska under den mer talande titeln *Race, Reason and Rubbish*⁸³. Boken innehåller bland annat ett glödande anfall på antisemitismen som ren idioti. Intressant nog avvisar Dahlberg i samma bok tanken på att steriliseringar kan användas för att förbättra folkstammen, vilket varit centralt för den grupp äldre eugeniker som Kevles kallar mainline. Däremot, och det är viktigt för den framtida utveckling-

en, avvisar varken Dahlberg eller andra reformeugeniker tanken på att sterilisering kan vara ett instrument för att hindra vissa människor från att skaffa barn, då de är olämpliga som föräldrar. Men någon genetisk påverkan i breda grupper tror han inte är möjlig på det viset. Där har själva den genetiska vetenskapen enligt honom visat att ärftlighet är något mer komplicerat än mainline-eugenikerna påstått och fortsätter hävda. I *Svensk politisk uppslagsbok* (1937), som Dahlberg författar tillsammans med vännen Herbert Tingsten, skriver han under ordet "sterilisering" kort och gott att det är en metod av många för samhället att komma tillrätta med "vissa problem". Varken mer eller mindre.⁸⁴

Man kan notera att von Hofsten var den i styrelsen som var mest öppen för Dahlberg som ny chef, men i sann kompromissanda förordade en delning av ansvaret mellan Dahlberg och Sjögren. Maria Björkman visar i sin bok *Den anfrädda stammen* hur von Hofsten tycks kunna gå över från det ena lägret till det andra, utan bekymmer.

Situationen i Sverige påminner vid 30-talets mitt om den i USA: den institution som skulle skapa det vetenskapliga underlaget för rasbiologi och därmed steriliseringar av de undermåliga (Statens institut för rasbiologi i Sverige, ERO i USA) har förlorat i betydelse och inflytande. Men en steriliseringslag är redan på plats i båda länderna och verkar, som det ser ut, nästan av egen kraft utan att längre ha uppbackning av vetenskapen. Dock av en generation medicinare vilka skolats in i de rasbiologiska perspektiven. Och de flesta av grundarna bakom Svenska sällskapet för rashygien är fortsatt verksamma och inflytelserika - även om Lundborgs institut spelat ut sin roll.

80 "Sachverständigen-Beirat für Bevölkerungsfragen und Rassenpolitik". Se t.ex. Gisela Bock: Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. (Verlagshaus Monsenstein und Vannerdat, 2010.)

81 Kevles, In the Name of Eugenics, (Alfred Knopf 1985) kapitel XI, A Reform Eugenics.

82 Se kapitlet Om raser s. 154 ff och Om judar 173 ff.

83 Arv och ras gavs ut av Kooperativa förbundets förlag. Den engelska utgåvan, i översättning av Lancelot Hogben, utgavs av Allen & Unwin i London 1942.

84 "Motsättningarna vid steriliseringsfrågan gälla framför allt, hur långt man ska gå, när det gäller att tillåta sterilisering av defekta individer. Man har också fruktat, att frånvaron av reglerande bestämmelser, när det gäller rättskapabla, skall medföra, att personer låta sterilisera sig för att utan risk för barn kunna hänge sig åt ett utsälvande levnadssätt." (s 335-336)

När Gunnar Dahlberg i sin bok *Arv och ras* från 1940 försökte förklara varför ras, som varande ett ovetenskapligt begrepp, ändå spelat en så stor roll också i vetenskapliga kretsar var hans förklaring att det rörde sig om en sammanblandning av två olika teorier eller sätt att tänka. Dels den äldre förståelsen av ärftlighet före mendelismens genombrott, som hävdade att människor – och raser – var bärare av en särskild ”rassubstans” som kunde spädas ut eller blandas – den tanke som till exempel låg bakom de första raslagarna i USA:s sydstater. (En svart kvinna ansågs aldrig kunna föda ett vitt barn, medan en vit kvinna kunde föda ett svart.) Dels den moderna mendelismens mer raffinerade förståelse av hur arvsanlag delas och sprids, via både dominanta och recessiva anlag, en insikt som Dahlberg menar dragit undan mattan för sådana renhetsidéer – några rena raser har aldrig funnits, slår han fast, och det går inte heller att dra några slutsatser om inre egenskaper från yttre. Som Dahlberg påpekar är det den hallucinatoriska tanken om någon sorts rent ursprung som är rasbiologernas heliga Graal. Ändå spelar sådana hjärnspöken en allt överskuggande roll i rasbiologins världsbild. Det var den tankefiguren, om rasblandningens faror, som fick Herman Lundborg att odla sin besatthet av samerna.

I sin bok *Stulet land* (2008) skildrar historikern Lennart Lundmark i detalj de olika turerna i den svenska samepolitiken från 1700-talet och framåt. Det leder för långt att försöka följa utvecklingen av den storsvenska kolonialismen i Lappland här; men det är bestickande hur rasbiologin som vetenskap hela tiden följer den politiska ideologins behov.

Den samiska folkgruppens historia har hela tiden skrivits om efter den rådande politiken. Som Lundmark visar blir den teori som lanseras av Sven Nilsson (1787–1983) i dennes *Skandinaviska nordens urinvånare* (1838–1843) länge den förhärskande. Efter studier av kranier i Karolinska institutets samlingar (senare förstörda i en brand) kom han fram till samma slutsats som Gustaf Retzius – att samerna var ”korts-kalliga”, brakycefala, alltså att deras huvuden snarast var klotformade än långsmala. Fynd i stenåldersgravar längre söderut visade på samma skallform – alltså blev teorin att samerna var en skandinavisk ursprungsbefolkning som trängts tillbaka av mer kraftfulla, senare anlända folkslag. Det samiska samhället ses under 1800-talets första hälft som en kvarleva – ett retirerande folkslag som stannat på en passerad samhällsnivå. (Man kan påminna sig att det var samma tankefigur som ungefär samtidigt tillämpades av den brittiska kolonialmakten mot den keltiskatalande – och fattigare – befolkningen på Irlands västkust.)

Teorin om att samer var ett ursprungsfolk som varit de första att komma till Sverige efter istiden började under 1870-talet ifrågasättas av flera forskare. En av dem var medicinaren Gustaf von Düben (1822–1892), som tillsammans med sin fru Lotten reste runt i Sápmi på 1860- och 1870-talen; Lotten von Düben var fotograf och skapade ett rikt bildmaterial av den tidens samiska liv. von Dübens teori, som han lade fram i *Om Lappland och lapparne* (1873), var den motsatta mot Nilssons: han menade att samerna tvärtom invandrat till norra delen av Sverige österifrån, troligen på 700-talet f. Kr. Han drog sig inte heller för att tala om samer som lägre stående. Oberoende av teoretisk infallsvinkel och historiskt ursprung sågs de nu, under 1800-talet, som en annan ras än stenålders-”svenskarna”. Även Anders Retzius anslöt sig till denna nyare teori om samernas historia.

Lennart Lundmark menar att den bild av samernas förhistoria som etableras också får starkt genomslag i den lagstiftning som växer fram i riksdagen under 1800-talet, särskilt dess senare hälft, då samernas rättsliga ställning konsekvent försvagas. I grunden ligger en tanke om den samiska kulturen som i grunden nomadisk, en tidigare fas av den mänskliga historien än den bofasta och jordbrukande befolkningen – och därmed bortdöende – ideologiska idéer i historievetenskaplig förklädning. Även de lagstiftare som träder till det samiska samhällets och renskötarnas försvar faller ofta in i sådant tänkande.

Som Lundmark skriver leder den så kallade ”lapp ska vara lapp”-politik⁸⁵, som blir statens ledstjärna under

85 Efter ett uttalande av en sakkunnig i ”Nomadskoleutredningen” 1912-13, Viktor Karnell: ”Gynna gärna lapparna på alla sätt, gör dem till sedliga, nyktra och nödtorftigt bildade människor, men låt dem inte läppja på civilisationens bägare i övrigt, det blir i alla fall bara ett läppjande, men det har aldrig och skall aldrig bli till välsignelse. Lapp skall vara lapp.”

följande decennier⁸⁶, till en exotisering och ett avskiljande av en hel folkgrupp – som nu mer eller mindre tvingas leva det liv som staten och dess experter anser vara naturligt för renskötande nomader. De ska hållas borta från "civilisationens" förklenande frestelser, vare sig dessa tar sig uttryck i stugvärme eller tillgång till samma skolgång som alla andras barn.

Lundmark refererar också till riksdagsdebatten 1913 där dåvarande ecklesiastikministern Fridtjuv Berg sammanfattar synen på samer: "Om lapprasen upphör med sitt nomadiserande liv, är den dömd att dö ut" - och att "lapprasen genom sin art och nedärvda anpassning efter naturförhållanden inte lämpar sig för vår svenska bofasta befolknings levnadssätt." Politiken handlar om att renodla bilden av vem samer är: dess syfte är att på ett nytt sätt framhäva skillnader människor emellan.

Det är under 1918, i samband med det första samemötet i Östersund, som samerna själva börjar formulera vilka krav de som svenska medborgare kan ställa på staten. Men som Lundmark skriver är det också under perioden från ca 1910 och fram till trettioalets slut som denna sorts statliga identitetspolitik, sammanfattad som "lapp ska vara lapp", har sitt största genomslag.

Det är vid samma tid som Eugen Fischers idéer om rasblandningen och degenerationen får genomslag i europeisk genetik. Hans bok om staden Rehoboth blir en vetenskaplig bestseller och inspirerar andra rasbiologer att leta efter fler exempel på hur mötet och blandningen av olika raser leder till sjunkande intelligens jämfört med den vita föräldern och framväxten av ärftliga sjukdomar och krämpor.

Herman Lundborg hade redan tidigare intresserat sig för samebefolkningen, men letade nu efter miljöer där den sortens effekter av rasblandning kunde studeras i detalj. Han övervägde en tid de amerikanska sydstaterna; hans assistent Wilhelm Krauss sändes småningom (1935) ända till Hawaii (och kom aldrig tillbaka), där man förväntade sig kunna studera degenerationseffekter av att polynesisk och europisk befolkning blandades. Men 1924 kom så Eugen Fischer i egen hög person till Uppsala för sin föreläsningsserie. I bagaget hade han då en komplett uppsättning av fotografier av sina "Rehoboth-bastarder" som han donerade till Rasbiologiska institutets samlingar.

Lundborg verkar vilja följa i sin framgångsrika kollegas spår och hitta egna rön för rasblandningens skadliga inflytande. Han vill leda i bevis att samerna, som i hans texter beskrivs som mycket rasblandade, är utsatta för liknande degeneration som hans Blekingebönder och vill kartlägga ett "döende släkte". Framför allt borde själva mötet mellan samer och "svenskar" leda till mätbara bevis för hur denna degeneration gick till. Han sökte och fann väl kartlagda släkter i norr, som han sedan gång på gång återvände till. Men hur han än forskade hittade han aldrig några tydliga bevis för sin (och Fischers) hypotes.

I Maja Hagermans biografi över Herman Lundborg kan vi följa hans irrfärder i lappmarkerna i detalj, hur han distanserar sig både från sitt institut och sitt familjeliv i Uppsala och tillbringar alltmer tid på resande fot i norra Sverige – där han också får vänner och beundrare. Han fascinerar av fjällvärlden. Men bevisen undflyr honom och utforskningarna drar ut på tiden. Det är lätt att börja psykologisera: långt uppe i väglöst land bemöts han med respekt och förmodligen också med viss fruktan. Samtidigt håller samma respekt och vetenskapliga auktoritet på att rinna ifrån honom i den akademiska världen. Man måste fråga sig hur mycket han trodde på sin verksamhet? Som Hagerman skriver bryter han ju mot sin egen vetenskapliga grundtanke när han får barn och efter första hustruns död gifter sig med Maria Isaksson, som själv är från en samisk släkt: det är "gåtan Herman Lundborg" som Hagermans undertitel lyder. Alltså bidrog han själv till degenerationen, som han annars varnat för hela sitt yrkesverksamma liv. Men han utförde hela tiden sina mätningar och tar hundratals fotografier, och inte sällan förväntar han sig att de samer han dokumenterar – ofta djupt fromma – skall klä av sig nakna inför Uppsalaprofessorerna eller hans kvinnliga assistents blickar och kamera. De tror inte de kan säga nej. Han är ju statens utsände.

86 Lennart Lundmark: *Stulet land* (Ordfront 2008) s. 152 ff.

Lundborg samlar sina rön i två stora folioband, *The Race Biology of the Swedish Lapps I-II* (1932 och 1941). Förutom tabeller innehåller jätteverken också essäer av olika forskare, som professorn i samisk språkforskning KB Wiklund och Lundborg själv. Om siffrorna skall göra ett objektivi tryck är de vetenskapliga texterna överlag hållna i en föraktfull ton. Professor Wiklund delar in raserna i området i "the Nordic, the East Baltic and the Lappic" och konstaterar att samerna placerar sig – precis som de undermåliga i Galtons scheman – längst ned i den ekonomiska samhällstrappan: "The poorest and the lowest layer as a rule consists of Lapps, respectively mixed Lapps, the intermediate layer of 'Finns' and the top layer of Swedes or 'Swedo-Finns'". Lundborg själv upprepar flera gånger att samerna, i strid med offentlig statistik som han avfärdar, är ett utdöende släkte.

I det andra bandet lägger Institutets statistiker Sten Wahlund (1901–1976, senare bondeförbundspolitiker och ledamot av Befolkningskommissionen) fram långa mätserier över namngivna samer där han särskilt tillämpat Retzius skallmätarindex. (Head length - Head breadth - Head index.)

I förordet till det andra bandet, som ges ut 1941 efter påtryckningar från Institutets styrelse, tar Rasbiologiska institutets nye chef Gunnar Dahlberg direkt avstånd från Lundborgs idéer. Dahlberg driver där samma resonemang som i sin bok *Arv och Ras* – tanken på raser är en förvetenskaplig kvarleva som falsifierats av den nyare mendelismen.

Ungefär en tredjedel av fotografierna i Rasbiologiska institutets samling över rasbiologiskt ordnade svenskar härrör från Lundborgs dokumentation av svenska samer. De övriga är till exempel svenska beväringar och andra folktyper. Råkade då samerna ut för en än mer fördomsfull behandling på grund av hans arbete? Hans institut hade ingen direkt makt över den steriliseringspolitik vi ska beskriva i följande kapitel – annat än som remissinstans. (Dock var lagstiftningen, precis som institutet, ett direkt resultat av Svenska sällskapets för rashygien ihärdiga lobbyarbete.) Den stora statliga utredning (SOU 2000:20) som undersökte steriliseringspolitiken i Sverige hittade exempel på att samer steriliserats mot sin vilja – men som fattiga och utslagna snarare än för att de var samer. Det rörde sig, enligt den utredningen, om ett fåtal fall.

Men att Lundborgs rotande i samesamhället och individuella samers liv lämnat andra, djupa avtryck ända in i vår tid är höjt över alla tvivel. Många vittnar om en länge ordlös smärta som efter flera generationer arbetat sig upp till offentlighetens yta. Så har bildkonstnärer som Katarina Pirak Sikku och Tomas Colbengtson tagit tillbaka bildernas ansikten i sin konst. Colbengtson vrider och vänder på dem i olika grafiska tekniker och Pirak Sikku broderar in dem i stora textilkonstverk där Lundborgs bilder fogas in i samiskt hantverk. Som det står på Umeå Bildmuseums hemsida i en presentation av verket *Nammaláhpán* ("ren"): "I ett av sina senaste verk har hon omsorgsfullt klätt in de fotoalbum som finns kvar efter Institutet för rasbiologi i kläde, tenntråd, pärlor, band och spets utifrån dräkttraditionen hos de människor som fotograferats." Titeln på hennes utställning sammanfattade det bestående resultatet av Lundborgs forskning: *Kan sorg ärvas?*

Nils von Hofsten

En mycket central, för att inte säga kameleontisk, gestalt i den svenska rasbiologins historia är zoologen Nils von Hofsten (1881–1967). Det är i Maria Björkmans *Den anfrätta stammen* som vi först möter honom i helfigur, och mycket av resonemanget nedan bygger på hennes bok. Det är inte minst intressant att se hur han förskjuter sina egna perspektiv och värderingar från det vi ovan kallade mainline-eugenik till reform-eugenik, utan att själv göra något väsen av saken – något som förmodligen sker under tryck från nazismens framväxt och rasbiologins allt större roll som vetenskapligt alibi för nazismens terror. Där tog von Hofsten, inte minst i sin roll som rektor för Uppsala universitet (1943–1947), tydlig ställning mot nazismen och för den norska motståndsrörelsens sak och gav starkt stöd till norska flyktingstudenter. Vilket inte hindrade att han under hela sin gärning, fram till 1963, försvarade tanken att steriliseringar av sinnesslöa

ledde till en ”förbättring av folkmaterialet”.

Von Hofsten doktorerade som zoolog 1907 på en avhandling om virvelmaskar i Alperna, ett ämne som kan tyckas ligga på ett visst avstånd från sterilisering av människor. Men hans huvudsakliga gärning var inom området rasbiologi, och då särskilt som opinionsbildare och sakkunnig inom steriliseringspolitikens område.

Som ung zoolog skriver han först en populär lärobok om den mendelska genetiken, *Ärftlighetslära* (1919), som också kom ut i flera utgåvor, bland annat en förkortad i Svenska sällskapet för rashygiens skriftserie. Han blir en av de yngre i nätverket kring sällskapet och knyter nära kontakt med Herman Nilsson-Ehle. År 1925 blir han ledamot i styrelsen för Rasbiologiska institutet, en post han hade fram till 1953, tidvis som ordförande.

Han var ständigt verksam som folkbildare med en stor produktion av debattartiklar, radioföredrag och offentliga föreläsningar. Och här kommer paradoxen: som liberal antinazist var han kanske den person som verkade mest för steriliseringar av de som ansågs vara undermåliga – också som skriftställare, men främst som sakkunnig och ledamot i Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd 1935–1953 – alltså den nämnd som hade att godkänna och utvärdera steriliseringarna på olika sjukhus och anstalter.

Maria Björkman har många intressanta exempel på hur von Hofsten under sin långa karriär intar de flesta av eugenikens skiftande hållningar – grovt sett kan man säga att han löper längs hela skalan från mainline till reform. I början av sin verksamhet är han övertygad om de olika rasernas ojämlikhet och kan uttala sig om rasblandning mellan svarta och vita som något som försämrar den vita rasen och att ”korsningsprodukter” är ”särskilt undermåliga”. Ännu i hans bok *Ärftlighetslärans grunder* (del II) från 1931 ser man ett tydligt rasistiskt perspektiv:

*Ingen förnekar numera att de stora raserna äro skilda av djupgående ärftliga olikheter icke blott i fysiskt hänseende utan även i intellektuell förmåga och karaktär, och ehuru varje måttstock är subjektiv, ha vi vita rätt att anse oss stå högre än bl. a. de svarta raserna.*⁸⁷

Som Lundborg är han bekymrad för kontraselektionen, att fel människor skaffar flest barn. Han tror egentligen inte att sinnesslöheten kan avskaffas, då den till stora delar är recessiv. Men den kan minskas drastiskt, något han mot slutet av sitt liv också menar att man lyckats utföra, låt vara i mindre skala, genom att ”avskära en gren, som skulle ha kommit att bära många sjuka skott, och således förebygga mycket lidande”.

Sin mest avgörande roll kom han, vid sidan av att vara sakkunnig för medicinalstyrelsens steriliseringsbeslut, att spela som ledamot av Befolkningsskommissionens delegation för arvsbiologi. Hofsten ingick i den grupp som utreder en skärpning av steriliseringslagen från 1934, (vilket blir av 1941) och skriver i SOU 1936:46 att det inte räcker med att sterilisera några hundra per år, då antalet sinnesslöa i Sverige uppgår till 30 000 individer. Han menar att man bör ålägga kommunala myndigheter och läkare på anstalter att sända in fler ansökningar.

Under hela sin karriär flyttar von Hofsten sina positioner. Efter en polemik med Gunnar Dahlberg 1935 slutar han i princip att tala om skillnader mellan raser. 1944 kan han hävda om att det rätt ”stark övertro” på steriliseringarnas möjligheter. Men det är fortfarande rätt väg att gå, anser han. Han menar att man då börjar komma tillrätta med de ”farliga (fruktsamma) sinnesslöa”. När han mot slutet av sitt liv (1963) återkommer till frågan en sista gång talar han om att antalet steriliseringar sjönk under 1950-talet på grund av att överskottet ”avverkats”. Som han skriver: ”Medicinalstyrelsen har enligt min uppfattning tillämpat lagen med

87 Nils von Hofsten, *Ärftlighetslärans grunder* (del II), 1931, s. 156 ff. Här citerat från Björkman, *Den anfrätta stammen* s. 139.

fasthet men också humanitet och har i svårbedömda fall, stundom in till lagens yttersta gräns, tagit en hänsyn till de berörda människornas välfärd som endast en myndighet med auktoritativ ställning kan taga.”⁸⁸ Så har den politik som inleddes med att man gjorde sig av med de ”sjuka grenarna” under decennierna omtolkats till en omsorg om just de människor man ville göra sig av med.

Det intressanta i porträttet av von Hofsten som vi möter det hos Björkman är att denne tycks kapabel att inta helt olika ideologiska utgångspunkter - utifrån samma rasbiologiska argument. Det verkar som om rasbiologin var helt enkelt ett vetenskapligt paradig som man måste förhålla sig till, och då kunde de politiska argumenten skifta.

Institutets koppling till nazismen

Att Lundborg också under sin mest aktiva period hyste sympatier för nazismen framgår av hans brev (som Gunnar Broberg och Maja Hagerman citerar) till det svenska nazistpartiet Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundets grundare Birger Furugård redan 1924, då han beställer tio exemplar av dennes nya tidning National-Socialisten: ”Det behövs endast några få angrepp i judetidningarna under vinterns lopp, så beviljar riksdagen ej minimianslagen. Då avgår jag och lämnar Sverige [...] Judarna jubla, och de ha hemburit en seger på ett par årtionden.”⁸⁹

Utfallet mot judarna blev allt vanligare från Lundborgs sida, som efter sin tid på institutet i likhet med andra rasforskare som Herman Nilsson-Ehle och Karolinska institutets Gösta Häggqvist närmar sig den nazistiske miljonären Carl-Ernfrid Carlbergs olika organisationer, där de under krigsåren gärna föreläser hos överklassnazismens salong Manhem på Odengatan i Stockholm. Och när Hans F.K. Günther efter det nazistiska maktövertagandet utnämner sin kollega Lundborg till hedersdoktor i rasbiologi vid universitetet i Heidelberg 1936 tackar denne ja.

1934 ger Lundborg också ut sitt ”ideologiska testamente” i form av broschyren *Västerlandet i fara*, där han varnar för hur degenerationen fortskrider ohämmat.⁹⁰ Nu drar han sig inte för att citera Hitler uppskattande – och i litteraturlistan över rekommenderad läsning är flera av böckerna utgivna av det öppna nazistiska förlaget ”Svea Rike” – som under hela andra världskriget också marknadsför rasbiologiska skrifter av Lundborg och andra ur kretsen kring Svenska sällskapet för rashygien.

Ett stort antal av de ursprungliga styrelseledamöterna visar alltså upp kopplingar till högerextrema eller renodlat nazistiska rörelser. Det gällde inte alla – Nils von Hofsten var som framgick ovan tydlig antinazist. Men efter att Dahlberg tagit över under förkrigsåren och en bit in på andra världskriget, söker sig flera av institutets tillskyndare, representanterna för mainline-eugeniken, sig in på högerextrema arenor.

Att Herman Lundborg själv sympatiserade med ”det nya Tyskland” har vi redan sett prov på. Han drog sig tillbaka i bitterhet och dog 1943 i ”inre exil” på den andra hustruns gård i Östhammar.

Men också flera andra kända akademiker med koppling till institutet tar steget ut i bekännande högerextremism. Nazismen står ju på vetenskaplig grund. När Riksföreningen Sverige-Tyskland bildas 1937 är det med det öppna syftet att förbättra relationerna mellan ”det nya Tyskland” och Sveriges akademiker: man klagar i sin tidskrift över att medierna inte berättar objektivt om alla de framsteg som görs i Tyskland. Herman Nilsson-Ehle blir föreningens förste ordförande och är snart redaktör för tidskriften *Sverige-Tyskland*. I medlemsregistret återfinns också en ”H. Lundborg, professor”.

88 Nils von Hofsten, ”Steriliseringar i Sverige 1941–1953”, Socialmedicinsk tidskrifts skriftserie 28, Stockholm 1963. Här citerad ur Maria Björkman, *Den anfrätta stammen*, s 190 ff.

89 Här citerat efter Broberg: *Statlig rasforskning*, s. 58-59

90 Ernst V. Hanssons förlag, Göteborg, 1934.

Intressant nog får institutets styrelse också en ny medlem efter 1936, i samband med chefsbytet. Han heter Gösta Häggqvist (1891–1972), professor i histologi vid Karolinska Institutet i Stockholm. Dennes nazist-sympatier måste varit kända i samtiden, och man kan undra om han satt i institutets styrelse enbart på vetenskapliga meriter eller som representant för en äldre sorts eugenik. Samtidigt satt Häggqvist också i styrelsen för den öppet nazistiska sammanslutningen *Samfundet Manhem*, vars finansär var den tidigare nämnde mångmiljonären Carl-Ernfrid Carlberg. Under krigsåren höll Häggqvist regelbundna föreläsningar i ärftlighetslära hos Manhem, komplett med ljusbilder. I Manhems egen bokhandel i samma lokal höll man dessutom alla Herman Lundborgs böcker – och andra läroböcker i rasbiologi av von Hofsten, Günther och J.V. Hultkrantz. Häggqvists öppet nazistiska engagemang hindrade inte att han efter kriget 1952 valdes till ordförande i Svenska Läkaresällskapet, vilket fick den kände antinazisten och liberalen Israel Holmgren att lämna sällskapet i protest.

Delar av den traditionella mainline-eugenikens representanter i Sverige skyltade alltså länge öppet med sin sympati för Nazityskland, utan konsekvenser för deras karriärer. Men man tycks ha gjort detta öppet först sedan chefsbytet på institutet ägt rum och en spricka uppstått mellan representanter för mainline eugenics, med betoning på ras och degeneration, och reform eugenics med betoning på miljö och ärftliga sjukdomar. Sprickan handlar djupast sett om synen på det nya Tyskland.

Böcker som använts till detta avsnitt:

- Maria Björkman: *Den anfrädda stammen*. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963. Arkiv förlag 2011.
- Edwin Black: *War against the weak*. Four walls, eight windows 2003.
- Gunnar Broberg: *Statlig rasforskning*. Lunds universitet 1995.
- Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet*. Gidlunds 1991.
- red. Broberg, Johannisson, Tydén: *Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige*. Lunds universitet 2000.
- Gunnar Dahlberg: *Arv och ras*. Kooperativa förbundet 1940.
- Elis Essen-Möller: *Sterilisationsfrågan. Några social-medicinska och etiska synpunkter*. Norstedts förlag 1921.
- Henry Friedlander: *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung*. Berlin Verlag 2002.
- Kerstin Färm: *Socialt problem eller som andra och i gemenskap med andra: föreställningar om människor med utvecklingsstörning*. Linköpings universitet 1999.
- Karl Grunewald: *Från idiot till medborgare. De utvecklingsstördas historia*. Gothia 2009.
- Maja Hagerman: *Käraste Herman. Gatan Herman Lundborg*. Norstedts 2015.
- Thomas Hammar: *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932*. Caslon press tryckeri 1964.
- Nils von Hofsten: *Modern ärftlighetslära*. Norstedts 1920.
- Daniel Kevles: *In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity*. University of California Press 1985.
- Stefan Kühl: *The Nazi Connection*. Oxford University Press 1994.
- For the Betterment of the Race: The Rise and Fall of the International Movement for Eugenics and Racial Hygiene*. Macmillan 2013.
- Herman Lundborg: *Degenerationsfaran och riktlinjer för dess förebyggande*. Norstedts förlag 1922.
- Svensk raskunskap*. Almqvist & Wiksell 1927.
- The Race Biology of the Swedish Lapps I-II*. Almqvist & Wiksell 1932 resp 1941.
- Västerlandet i fara : befolkningsfrågor i biologisk och rashygienisk belysning*. Ernst V. Hanssons förlag, 1934.
- Lennart Lundmark: *Stulet Land. Svensk makt på samisk mark*. Ordfront 2011.
- Timothy Ryback: *Hitler's library – the books that shaped his Life*. Bodley Head 2009.
- Mattias Tydén: *Från politik till praktik*. Almqvist & Wiksell 2002.
- Paul Weindling: *International Eugenics: Swedish Sterilization in Context artikel; Scandinavian Journal of History, vol 24, 1999*.
- Allan Vougt: *Rasbiologi och socialism*. Frihets förlag 1925.

Kapitel 4 Steriliseringsfrågan; politik och praktik

Sammanfattning: 1922 lades den första motionen i riksdagen om en lag om sterilisering, främst av sinnesslöa. Den är författad av Alfred Petrén och Nils Wohlin. Det blir utredning och lagförslag 1929 – men då förespråkarna för en lag finner den alltför tandlös faller förslaget.

1933 motionerar Petrén igen och 1934 antas lagen med bred politisk majoritet. Det blir nu möjligt att sterilisera så kallade sinnesslöa efter att två läkare beslutat att så ska ske.

1941 skärps lagen ytterligare, åter med bred politisk majoritet. Nu tas kravet på två läkarbeslut bort och beslut ska fattas av Medicinalstyrelsen. Det gör det lättare att sterilisera människor på social indikation – det vill säga att man lever i misär eller inte anses kunna ta hand om sig själv eller sina barn. Rasbiologin tappar i vetenskaplig betydelse, men steriliseringslagarna leder till att cirka 30 000 människor steriliseras mot sin vilja, med en topp under de första tio åren efter andra världskriget. Därefter minskar antalet ofrivilliga steriliseringar. Då, vid 1950-talets mitt, sker en märklig omsvängning i synen på sinnesslöa och psykiskt sjuka. Man börjar tala om deras rättigheter på ett nytt sätt.

De svenska lagarna nämner aldrig tvång – men i praktiken handlade det om tvång och framtvingade medgivanden. Det vanligaste tvångsargumentet var att man inte blev utskriven från anstalt förrän man gått med på sterilisering. De som var lagens offer var som regel fattiga människor från socialt torftiga miljöer. Man har diskuterat om vissa grupper sorterades fram av rent rasistiska skäl, som samer och romer. Av 30 000 som steriliserats mot sin vilja kan till exempel upp emot 400–500 personer tillhört den grupp som av staten kategoriserades som ”tattare”, där ofta olika romska grupper ingick. Motiveringarna i Socialstyrelsens arkiv nämner sällan någon rasbakgrund. Men vad som är det ena och vad som är det andra är oklart. Lagen avskaffades slutligen 1976.

Om nu mainline eugenics förlorade i betydelse och vetenskaplig trovärdighet efter 1935, såväl i Sverige som i andra länder än Nazityskland, måste man fråga sig varför antalet ofrivilliga steriliseringar ökade kraftigt efter det årtalet, fram till dess att de börjar falla relativt snabbt en bit in på femtiotalet. Det finns minst två svar. Dels tenderar vi i den allmänna debatten att blanda ihop rasbiologin som vetenskap med praktiken att sterilisera människor mot deras vilja, som om de vore ett enda sammanhängande problemkomplex. Dels är de processer som sätts i gång inom vetenskapssamhället, politiken och hela vårdsektorn under tjugotal till tidigt trettioital långsamma men genomgripande. De tar tid att starta och tid att få stopp på. Kanske förändras sådant i grunden först när hela generationer av läkare och beslutsfattare går i pension eller dör – och värderingar i samhället börjar förändras på bred front.

Det är helt riktigt att det är Svenska sällskapet för rashygien som ligger bakom såväl grundandet av ett särskilt rasbiologiskt institut och som driver på för att Sverige i likhet med liknande länder ska få lagar som gör det möjligt att sterilisera dem man kallar för sinnesslöa eller ”rättsinkapabla”, alltså omyndiga. Men som vi sett blev institutet en återvändsgränd. Lundborgs oförmåga att samarbeta med andra forskare och allmänna inkompetens då det gällde att lägga fram faktiska forskningsresultat gjorde att också flera inom sällskapet kom att se det som en förlorad sak. En bit in på trettioalet faller så också förtroendet för mainline eugenics brant i omvärlden, särskilt i länder som USA och Storbritannien, där de dittills ledande forskarna nu kritiserar hårt av en yngre generation av genetiker som också är antinazister.

Men det är då Statens institut för rasbiologi öppnades 1922 lades också den första motionen i riksdagen om en lag som ska göra det tillåtet att genomföra sådana steriliseringar på sinnesslöa – vilket i praktiken redan gjordes, utan stöd i lagen. Det har Elis Essen-Möller öppet skrivit om i den pamflett, *Sterilisationsfrågan*,

som Sällskapet nyss utgett. Det sker mycket det året; då ger också den tongivande amerikanske rasbiologen Harry Laughlin från ERO ut boken *Eugenical Sterilization in the United States*, där han slår fast en modell för hur sådana lagar ska se ut – en mall som blir viktig också för steriliseringslagarna i Nazityskland.⁹¹

Som Maria Björkman skildrat i sin bok om von Hofsten är en svensk steriliseringslag ett av de viktigaste målen för nätverket bakom Sällskapet: det skriver man öppet om redan i sin skriftserie. Och man verkar internationellt sett just då i medvind. Sådana lagar stiftas i många länder, med USA som förebild. Också i de andra nordiska länderna förbereddes vid samma tid lagar om sterilisering av sinnesslöa eller ”psykiskt abnorma” – i Danmark infördes de 1929 och 1934, i Norge och Finland 1934 respektive 1935.⁹² Också i 1920-talets Tyskland stiftas sådana lagar, men den politiska oron i Weimarrepubliken gör att de aldrig blir heltäckande. Undantaget är Storbritannien, eugenikrörelsens första hemland, där någon steriliseringslag aldrig godkänns av parlamentet – även om allt tyder på att steriliseringar mot människors vilja ändå utfördes, inte minst på anstalter. Den svenska utvecklingen befinner sig mitt i en internationell förändringsväg.

Inskränkningar av människors rätt att sätta barn till världen fanns redan i svensk lagstiftning. År 1757 infördes ett förbud för människor som led av ärftlig epilepsi (”fallandesot” eller ”fallandesjuka”) att gifta sig. Förbudet förnyades 1915. Men i debatten kring det första utkastet till steriliseringslag finns en märkbar tveksamhet. Den motion som 1922 läggs fram av bland annat Alfred Petrén och Nils Wohlin föreslår helt enkelt att en utredning ska tillsättas för att undersöka hur en svensk steriliseringslag skulle kunna utformas. Det kan tyckas modest. Men motionens språk är rakt och brutalt: ”Frågan om rättigheten att beröva vissa abnorma och defekta människor fortplantningsförmågan har under det sista årtiondet varit uppe till diskussion inom läkarkretsar i flera länder. Även i vårt land hava läkarna debatterat denna fråga.”

Här syns rasbiologins grundläggande tanke om att dela upp människor i de hela och dugliga – och i de abnorma och defekta. Och argumentet är att det är vetenskapens auktoritet vars röst vi lyssnar till. Motionen fortsätter:

*Ty må nu vara, att de flesta sinnesslöa hava icke-sinnesslöa till föräldrar och sinnesslöheten sålunda på intet sätt kan utrotas genom sterilisering av sinnesslöa, så bör detta väl icke vara något skäl till att ej söka förhindra sinnesslöa att sätta barn till världen, vilka synnerligen ofta också blir sinnesslöa eller på annat sätt abnorma eller sjuka.*⁹³

Därnäst förs ett långt resonemang om varför sinnesslöa bör vistas på anstalt. Det är deras sexualitet, som beskrivs som okontrollerad, som är problemet, en tanke vi känner igen från andra texter av Petréns hand:

På grund av nu anförda förhållanden borde enligt mitt förmenande ingen sinnesslö utskrivas från anstalt med mindre sterilisering ägt rum. Till en viss grad skulle sålunda rättigheten att sterilisera en sinnesslö kunna minska behovet av platser å sinnesslöanstalt, en synpunkt, som det ju kan vara skäl att beakta, då det i varje fall kräves mycket stora kostnader, innan nödigt antal platser för sinnesslöa i vårt land blivit anskaffade. [...] Godtages den av mig ovan uttalade principen, att en sinnesslö antingen skall vistas å för sådan lämplig anstalt eller ock vara steriliserad, torde det väl knappast behöva krävas, att det i det enskilda fallet gives särskild tillåtelse att verkställa steriliseringen. Däremot är det högeligen av behovet påkallat, att icke målsman har, såsom nu är fallet, rättighet att efter behag uttaga sinnesslö från anstalt – må vara att denne före utskrivningen därifrån blivit steriliserad – utan att den styrelse, som ansvarar för anstalten ock får ett ord att säga i utskrivningen.

91 Harry H. Laughlin: *Eugenical Sterilization in the United States*. Municipal Court of Chicago, December 1942.

92 Se t.ex. Nils Roll-Hansen: *Some Thoughts on Genetics and Politics. The Historical Misrepresentation of Scandinavian Eugenics and Sterilization*, i *History of Human Genetics*, red. Doetz, Harper & Petermann, Springer Press 2017.

93 Motion i FK 1922 nr 38, Angående lagbestämmelser, som i vissa fall medgiva sterilisering av sinnesslöa, sinnessjuka och fallandesjuka, eventuellt sedlighetsförbrytare.

Redan motionens rubrik – ”angående lagbestämmelser, som i vissa fall medgiva sterilisering av sinnesslöa, sinnessjuka och fallandesjuka, eventuellt sedlighetsförbrytare” - slår fast att det handlar om flera kategorier av människor som kan komma i fråga för sterilisering, inte bara de sinnesslöa. Märk väl att det inte bara handlar om att hindra de abnormas ärftliga anlag att spridas vidare. Motionen talar öppet om att ”sinnesslöheten sålunda på intet sätt kan utrotas genom sterilisering av sinnesslöa”. Det handlar om den inverkan dessa kan ha på samhället, genom sina urartade exempel. De sinnesslöa (och andra abnorma) skall in på anstalt och ”ingen sinnesslö utskrivs från anstalt med mindre sterilisering ägt rum”. Och Petrén och Svenska sällskapet för rashygien tar i allt vad de kan för att slå fast att detta är den vetenskapligt underbyggda ståndpunkten.

Debatten i Riksdagens första kammare den 1 juni 1922 blir inte långvarig: det handlar ju mest om att tillsätta ännu en utredning. Den som under riksdagsdebatten riktade den starkaste kritiken mot motionen var Stockholms borgmästare Carl Lindhagen (1860–1946), just då betecknad som ”vänstervilde”, men som senare skulle komma tillbaka till det socialdemokratiska partiet. Som Lindhagen utan omsvep slår fast rör det sig om en lag som öppnar för övervåld. Lindhagen frågar med isande ironi varför man ska göra halt vid att sterilisera de sinnesslöa – varför inte slå ihjäl dem?

När man sålunda kommit in på den utvägen att rätta ett socialt missförhållande på våldets väg och genom kränkning av livets okränkbarhet, riktas uppmärksamheten å andra sidan på att gå vidare än nu föreslagits. Mången kommer att säga: är detta icke bara den första stationen? Varför ska man stanna här?

Också Lindhagen tillstyrker Lagrådets förslag att en utredning ska tillsättas – men han säger att han är säker på att detta inte kommer att leda till något resultat.

Lindhagens ironier biter inte på Petrén, vars svar är ändå intressant: han pekar på det stora föredömet USA, där sådana lagar redan tillämpas. Lindhagen har sagt att de där inte tillämpas särskilt ofta, och därför är meningslösa – men Petrén har sitt svar färdigt. Det är därför att den amerikanska ”lagstiftningen, med den utsträckning den där fått, gått före den allmänna opinionen”. (förf:s kursivering.) Petrén säger öppet att steriliseringar av det här slaget inte kommer att hindra att sinnesslöa fortsätter komma till världen – sådan föds ju också av normalbegåvade föräldrar. Men, slår han fast, då lagen ska hindra sinnesslöa från att själva få barn de inte kan ta hand om kommer det att leda till besparingar för samhället. Målet är alltså inställt på steriliseringar både för att hindra degenerationen – han använder ordet – och för att minska kommunernas utgifter. Och det är den allmänna opinionen som ska ändras.

Det dröjer ända till 1927 innan utredningen tillsätts⁹⁴, då ivrigt påhejad av liberala tidningar som GHT (Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning) och UNT (Upsala Nya Tidning) – ”Inte en dag för tidigt” utbrister den senare. Den intressanta frågan är varför det dröjt. Kerstin Färm, som detaljstuderat Petréns betydelse för vårdsverige, visar i sin avhandling att det faktiskt fanns ett visst motstånd också inom läkarkåren.⁹⁵ Så ifrågasätter professorn i rättsmedicin Gunnar Hedrén i ett debattinlägg i *Svenska Läkartidningen* senare samma år om staten alls har rätt till den sortens ingrepp. Hedrén är ett tungt namn, då han sitter i Karolinska institutets nobelkommitté, och hoppas nu att utredningen granskar om ”det från samhällets synpunkt kan anses önskvärt och påkallat att genom särskilda lagbestämmelser tillerkänna läkare rätt till yrkesmässiga ingrepp på uteslutande sociala indikationer.” Hedrén tycks ifrågasätta själva det expertvärde som Svenska sällskapet för rashygien ser sig som garant för: att det inte är en ”akademisk elit” som ska bestämma vem som har rätt att fortplanta sig. Hedréns inlägg kan se ut som ett skott mot rasbiologins fundament.

Om det är sådan kritik som gör att det dröjer till 1929 innan utredningen är klar går inte att veta. Men som

94 Utredningen bestod av Gunnar Lindstedt (jurist, ordförande), dessutom Elis Essen-Möller, Einar Sjövall (professor i medicin) och Viktor Wigert, (psykiater). En av ledamöterna, Essen-Möller, är alltså en av de läkare som redan utför steriliseringar på sinnesslöa i strid med lagen. Det rör sig alltså om medicinska experter och inte om politiker.

95 Färm ss 179 ff. Hedréns debattinlägg var publicerat i Svenska läkartidningen 14/1922. Här citerat efter Färm.

Kerstin Färm slår fast är utredningens resultat när det väl kommer ett stort bakslag för Petrén och gruppen bakom honom.

På ett plan har utredningen tagit till sig det rasbiologiska språkvalet. Där sägs rakt på sak att steriliseringarna syftar till att ”höja kvaliteten på befolkningen”, och utredarna är fast övertygade om personer med utvecklingsstörning tilltar i antal. Det står svart på vitt i utredningstexten att det är ”nödvändigt” att stoppa denna ”oansvariga, ohejdade, i grunden motbjudande barnalstring”.

Men intressant nog innehåller lagförslaget ett skydd mot just tvångssteriliseringar:

Man konstaterar att ”den allmänna opinionen sålunda visat sig ogilla en tvångslagstiftning på detta område” och sätter frågetecken för själva vetenskapligheten bakom tanken att egenskapen av att vara sinnesslö skulle vara ärftlig. Och avslutar: ”Konsekvensen härav kan knappast bli mer än en: lagstiftning på detta område måste – i alla händelser tillsvi vidare – klart uppbyggas på frivillighetens grund.”⁹⁶

Som det nya lagförslaget är utformat blir det i princip omöjligt att sterilisera någon mot dennes vilja, det vill säga om personen i fråga inte förstår vad som ska ske. Det är, menar Petrén och andra av lagens tillskyndare bland remissinstanserna, en sorts moment 22: de som enligt Petrén behöver steriliseras är just de som inte kan ge sitt samtycke. Alltså är lagförslaget i deras ögon en oanvändbar pinsamhet. Som en representant för Visby sjukhus uttrycker saken: ”Det torde i fråga om de flesta sinnesslöa behöva användas ett icke ringa mått av tvång för att lyckas sätta etermasken över deras ansikten.”⁹⁷

Det blir ingen lag 1929. Men sterilisering av människor med utvecklingsstörning tycks ske i Sverige (som i USA) utan laglig grund och utan att man försöker dölja det. Det handlar mer om att få lagen i takt med tiden. Opinionen tycks inte redo. Inte ännu.

1934 års lag

År 1933 motionerar Petrén återigen i riksdagen. Han avfärdar lagförslaget från 1929 som ”utan värde” – eftersom det faktiskt inte gjorde det möjligt att sterilisera sinnesslöa utan deras medgivande. Den här gången är det Petrén ensam som står bakom motionen. Och riksdagen går med på att tillsätta en ny utredning – utan någon debatt alls, som det verkar. Något har skiftat i själva debattklimatet.

Den nya utredningen leds av en enda person, juridikprofessorn Ragnar Bergendal.⁹⁸ Arbetet går snabbt och ett nytt lagförslag ligger färdigt efter fyra månader. Återigen utgår utredaren från erfarenheterna från USA, där sådana lagar funnits sedan 1907, och redovisar sedan att liknande lagförslag nu ligger på bordet i alla de nordiska länderna utom Danmark, där den redan antogs 1929.⁹⁹ Den nya lagen öppnar för sterilisering av ”rättsligt inkapabla” (omyndiga) – inklusive vissa minderåriga, utan föräldrars samtycke. Bergendal skriver till och med rakt på sak att man ska kunna lura en del personer med utvecklingsstörning om vad operationen innebär: ”I många fall, även där vederbörande har förmåga att inse åtgärdens innebörd, låter vara motiverat att icke underrätta honom om arten av den operation som ska företagas.”¹⁰⁰ Beslut ska fattas av två läkare, för att undvika godtycke.

Lagen antas utan större krusiduller i riksdagens båda kamrar i början av 1934. Debatten uteblir den här gången nästan helt. I första kammaren är det högermannen Hjalmar Hammarskjöld (1862–1953), före detta

96   SOU 1929:14, ss 40-41.

97   Broberg & Tydén, s. 67

98   Bergendal är samma jurist som på justitieminister KG Westmans uppdrag tar fram den så kallade ”indragningsrätten” under andra världskriget, som gör det möjligt att stoppa distributionen av tidningar med ”misshagligt” innehåll.

99   SOU 1933:22, s. 17 ff.

100   SOU 1933:22 s. 85. Se även Broberg & Tydén, s. 72

statsminister och den förste ordföranden för styrelsen för Statens institut för rasbiologi, som har en del invändningar. Hammarskjöld påpekar att han är positivt inställd till en lag om steriliseringar: "Det är mig allt annat än angenämt att ta till orda emot ett lagförslag om sterilisering. I egenskap av ordförande i statens sinnessjuknämnd sedan denna nämnds tillkomst har jag haft rikligt tillfälle att övertyga mig om nyttan för att inte säga nödvändigheten av steriliseringsbestämmelser." Men: "Man får inte föreställa sig att alla sinnesslöa äro några dreglande och hjälplösa stackare. Det finns sådana sinnesslöa att det fordras inte blott allmän medicinsk sakkunskap utan speciell medicinsk sakkunskap för att kunna bedöma deras tillstånd." Hammarskjölds inlägg är långt och svårtolkat och inte så lite rörigt. Men vad han tycks vilja varna för är just risken för en godtycklig bedömning – och han vill att man ska förtydliga att kastration inte kan innefattas under sterilisering – på den punkten är det ganska tydligt att den åldrade Hammarskjöld inte riktigt förstår skrivningarna, då någon sådan kastration inte är aktuell.

Högern och före detta justitieministern Georg Bismark vill gå längre; han tycker lagen borde tillåta steriliseringar även av "rättskapabla personer" om de två läkare som har att fatta själva beslutet anser att det är nödvändigt. Men han vill inte rösta mot det liggande förslaget. Petrén och den blivande justitieministern KG Westman från Bondeförbundet är bäge uppe och försvarar lagförslaget som det ligger – och bäge påpekar att Danmark redan har en sådan lag. Man tycker detta dragits i långbänk. Vid voteringen röstas den nya lagen igenom med tydlig majoritet, även om röstsiffrorna inte finns bevarade.¹⁰¹

Vad den nya lagen öppnar för är att den som "på grund av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbning av själsverksamheten varaktigt saknar förmåga att lämna giltigt samtycke till att sterilisering å honom företages, må det oaktat steriliseras." Det verkligt allvarliga var dels att det slutgiltiga beslutet om sterilisering lämnades till Medicinalstyrelsen – där för övrigt Nils von Hofsten satt i den nämnd som skulle bedöma inkomna ansökningar – dels att beslut om sterilisering även kunde tas av två läkare tillsammans – då behövde inte ens Medicinalstyrelsen alltid informeras, något som senare öppnat för diskussioner om ett mörkertal.

Lagen kunde tillämpas på två grunder, och då alltid på "rättsinkapabel": på "social" eller "eugenisk" indikation. Med social indikation förstås att man var ur stånd att ta hand som eventuella barn. Med eugenisk indikation avses att man riskerar att "överföra sinnessjukdom eller sinnesslöhet".

Lagen gav inte något egentligt utrymme för fysiskt tvång vid operationerna – varför man i juridisk mening inte kan tala om en lag om tvångssterilisering även om det var vad som skedde i praktiken. Men som vi sett fanns det en hel skala av åtgärder att vidta utom rent våld – som att ljuga (Bergendals förslag) eller, vilket blev vanligast, sterilisering som krav för utskrivning från anstalt. Det var en procedur som Petrén öppet föreslagit redan när han presenterat det första lagförslaget, elva år tidigare.

Även här fanns, som vi idag kan se, ett moment 22 inbyggt, den här gången till "patientens" nackdel. Detta eftersom det var samma medicinska personal som avgjorde om man var rättsinkapabel eller ej som också skulle besluta om sterilisering. Den man ansåg borde steriliseras var ju per definition rättsinkapabel, vilket ju var upp till de två läkarna att avgöra. Det tycks inte ha varit ett problem för samtiden, med dess starka tro på läkarvetenskapen som såväl vetenskapligt som moraliskt rättesnöre.

Kris i befolkningsfrågan

Vad är det då som förändrats i den allmänna opinionen mellan 1922 och 1934? Kanske får man syn på något av den saken om man försöker följa den debatt som rasade i dagspressen just 1934, samma år som lagen antogs.

101 Debatten återfinns i första kammarens protokoll 1934:30, ss 1-17. Man röstade genom att ställa sig upp i bänken.

Söker man på "befolkningsfrågan" i tidningsarkiv under de här åren får man ett stort antal träffar, också innan makarna Myrdals bok kommer ut. I spåren på den stora svenska emigrationen har det uppstått en oro kring att fel människor lämnar landet och att födelsetalen faller. Sådana frågor utreddes av den stora emigrationsutredningen 1907–1913 under ledning av statistikern Gustav Sundbärg, som också förlorade sig i besynnerliga spekulationer om "det svenska folklynnets brist på nationalkänsla". Men det faktum att svensk nativitet föll och urbaniseringen tilltog bekymrade även en sådan som Herman Lundborg och hans kamrater i Svenska sällskapet för rashygien.

Som Yvonne Hirdman skriver är Gunnar och Alva Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* ett ogenerat sätt att lägga beslag på befolkningsfrågan och ge den en vänsterprofil: "Det intressanta med befolkningsfrågan är att det ju länge varit högerens monopol att skrämmas med avfolkning och nationellt självmord [...]. Det var därför en bragd att trots frågans konservativa hemvist kunna stjäla den, och fylla den med ett närmast revolutionärt innehåll."¹⁰² Gunnar och Alva Myrdal var redan centralt placerade socialdemokratiska debattörer – de hade redan forskat en period i USA och var väl insatta i den politiska diskussionen där. Gunnar Myrdal valdes också 1934 in i riksdagen på ett socialdemokratiskt mandat. Deras inlägg i befolkningsdebatten slog ned som en bomb och stal frågan från högersidan i svensk politik, där man tidigare bekymrat sig mycket för fallande nativitet och stigande emigration. (Det kan vara värt att notera att lagen antas i maj och att boken utges i november 1934.) Läst idag är den en ganska torr redogörelse för olika idéer om demografi, från Malthus och framåt, och mynnar ut i ett antal förslag ingen idag kan uppfatta som särskilt kontroversiella, som tillåtelse att informera om preventivmedel och abort – som bör ställas "under statens kontroll" – att kärnfamiljen är för trång, att kvinnors ställning på arbetsmarknaden måste stärkas och barnomsorg byggas ut, liksom att skamstämpeln kring att få barn utom äktenskapet måste hävas. Därtill snustorra markeringar om att folkviljan måste uppfostras till att vilja leva ett mer rationellt ordnat liv. Men det kapitel där en modern läsare slås av såväl människoförakt som en instrumentell syn på "befolkningsmaterialet" är "Socialpolitiken och folkets kvalitet".¹⁰³ (Det är också de sidorna som helt klart är de mest lästa i det exemplar jag beställer fram på universitetsbiblioteket i Uppsala, tummade och försedda med många understrykningar.)

De åsikter som presenteras i det kapitlet, som bland annat rör steriliseringar, är i princip identiska med 1934 års lagförslag och hänvisar på flera ställen till Nils von Hofsten som expert. Författarna resonerar förvisso om osäkerheten i hur vetenskapligt solid kunskapen egentligen är på ärftlighetsområdet. Men de går ett steg längre än lagen då de säger:

*Ett önskemål både från socialpedagogisk och arvsbiologisk synpunkt är därför till en början en så sträng tillämpning som möjligt. I de fall där rättskapacitet icke kan förnekas, trots att eljest förutsättningarna för sterilisering äro för handen, böra läkare och sociala myndigheter vara verksamma för att förmå vederbörande att frivilligt underkasta sig sterilisering. Visar sig denna påtryckning i alltför många fall ineffektiv, så bör en skärpning av steriliseringslagen övervägas, innebärande rätt för samhällets organ att också emot deras vilja sterilisera även rättskapabla.*¹⁰⁴

Kapitlet om steriliseringsfrågan upptar tio sidor av drygt trehundra – vilket också avspeglar ungefär den vikt den hade i samtidsdebatten. Det är förmodligen det vi idag har svårt att riktigt fatta – att detta inte var en kontroversiell fråga, vare sig till vänster eller höger.

Det är omöjligt att läsa deras bok och samtidigt försöka göra sig okunnig om vad steriliseringspolitiken kom att göra sig skyldig till. De skriver vad de skriver. På andra sidor i boken avvisar de förvisso Herman Lundborgs idéer om degeneration och pekar på att ärftlighetsfaktorer för sinnesslöhet har överskattats och att vetenskapliga rön är oklara. Att man inte kan sterilisera bort sinnesslöhet. Men Myrdals står helt bakom tanken på att sterilisering på social indikation skulle kunna genomföras brett, alltså rentav med "skärpning av steriliseringslagen".

102 Yvonne Hirdman: Att lägga livet tillrätta, s. 118. Carlssons förlag 1989.

103 "Folkupplagan" från 1935, Albert Bonniers förlag, s. 215 ff.

104 "Folkupplagan", s. 260.

Än mer skrämmande är att ingenting av det de skriver i det kapitlet ifrågasätts i den samtida debatten. För boken blir centrum för en häftig diskussion. De använder precis samma uttryck som alla andra som diskuterar befolkningsfrågan när de talar om folkmaterialiet eller undermålighet. Det är inte termer de skapat. Det är här man som nutida läsare sitter och väntar på motargument i debatten – vilka aldrig kommer. De skarpaste angreppen mot deras bok gäller moralfrågan – att de verkar ifrågasätta det livslånga äktenskapet och att de vill tillåta information om preventivmedel och abort.

Grundtesen i paret Myrdals stridsskrift är i första hand den att om nativiteten ska höjas måste vanliga människors livsvillkor förbättras, vilket fordrar ekonomiska omfördelningar i det svenska samhället. Deras politiska motståndare urskiljer helt riktigt denna grundtanke. De hårdaste orden skriver högermannen och ekonomhistorikern Eli Heckscher tillsammans med sin hustru författaren Ebba Heckscher i två artiklar i Dagens Nyheter, "Befolkningsfrågan som murbräcka" och "Familjen i stöpsleven" där de menar att författarnas omsorg om nativitet och folkhälsa i själva verket är ett sätt att angripa familjevärderingar.¹⁰⁵ Det är här debatten står. Steriliseringsfrågan kommer aldrig upp. Ingen alls verkar över huvud bry sig om dem som ska utsättas för den nya lagens verkningar.

Vi är tillbaka vid frågan om vilka som ingår i folket. Vi kan påminna oss om att Sverige när den första motionen om steriliseringslag lades fram 1922 varit en parlamentarisk demokrati i ett år. Här pågår en förhandling om hur tanken på "folket" som politiskt ansvarigt subjekt ser ut, där det också tycks självklart för alla oberoende av politisk hemvist att vissa inte hör dit. Vi ska återkomma till det.

Befolkningskommissionen och 1941 års lag

Året efter att *Kris i befolkningsfrågan* getts ut tillsatte regeringen den stora Befolkningskommissionen. Den var tänkt att arbeta tvärpolitiskt, med starkt inslag av forskare och experter, och den skulle resultera i en serie betänkanden och förslag för att komma tillrätta med den sjunkande nativiteten i Sverige. Man kan säga att det här uppstod en dragkamp mellan olika politiska riktningar om vad författaren Lars Gustafsson kallat "problemformuleringsprivilegiet". Makarna Myrdals bok hade, som paret Heckscher befarat, gjort befolkningsfrågan till en vänsterfråga – Myrdalarna pekade på att många helt enkelt inte hade råd att ha många barn. Snart inkom också en rad motioner från borgerliga partier om att regeringen måste utreda frågan, och så blev det.

I sin bok om von Hofsten visar Maria Björkman hur kommissionens arbete också utvecklades till ett slagfält mellan mainline och reform eugenics.¹⁰⁶ Det är många namn i kommissionen som vi känner igen: så blev dess ordförande bondeförbundaren Nils Wohlin, som varit en av tillskyndarna till grundandet av Lundborgs institut och 1922 års motion om steriliseringslag. Gunnar Myrdal kom också att ingå som ledamot. Kommissionen skulle ta ett brett grepp och utreda barnfamiljers ekonomi. Men även utvärdera 1934 års steriliseringslag och för det senare syftet stiftades den särskilda arvsbiologiska delegationen. Ordförande där blev ingen mindre än Nils von Hofsten. Till sin delegation plockade han även Herman Nilsson-Ehle -och Torsten Sjögren, som vid denna tid ännu stred med Gunnar Dahlberg om posten som chef för Institutet. (Dahlberg tackade nej till att medverka.) Det är ett mycket litet persongalleri ur nätverket bakom Svenska sällskapet för rashygien som hela tiden dyker upp, i olika kombinationer.

Det kan alltså se ut som en sorts skördetid för sällskapet: nu sitter några nyckelpersoner ur nätverket i en regeringskommission med uppdrag att utreda den "arvsbiologiska frågan". Ett av de förslag de vill lägga fram är också utformat i enlighet med både Lundborgs och Galtons principer – tanken på skattelättnad för medelklassfamiljer som skaffar fler barn. Man vill, som i Galtons diagram, se till att barnbidrag tillfaller rätt

105 Dagens Nyheter, 5 resp. 7 december 1934.

106 Framställningen nedan bygger i hög grad på kapitlet om befolkningskommissionens arbete i Björkman s. 141 ff.

sorts människor, som visat sin duglighet. von Hofsten skissar på ett förslag där man talar om hur:

[...] den kvalitetsförändring av en befolkning, som är en nödvändig följd av olika stark nativitet i olika befolkningsgrupper är en fråga av största och mest påtagliga vikt, ja den kan betecknas som kulturfolkens ur biologisk synpunkt för närvarande viktigaste angelägenhet, på vilken förutsättningarna att överhuvud upprätthålla den västerländska kulturen i dess en gång utspridda form i hög grad kan komma att bero.

Om fattiga svenskar skaffar för många barn går den västerländska kulturen under. Det är ord och inga visor. von Hofsten skriver till Nilsson-Ehle att man tänker sig skattelättnader för de dugliga (i medelklassen) med ”inkomster mellan 4–8 000 kr årligen”.

Här uppstår en strid mellan Befolkningskommissionens olika delegationer. Det är framför allt Gunnar Myrdal, som inte sitter i den arvsbiologiska delegationen, som ändå härsknar till över vad han med rätta uppfattar som klasspolitik. Han hotar med att Socialdemokraterna aldrig kan gå med på att ett sådant förslag läggs fram i slutbetänkandet och skriver i ett ilsket brev att förslaget ”smakar nazism lång väg”.¹⁰⁷ Han kallar också in Gunnar Dahlberg, nu chef för Institutet, som skriftligen meddelar att förslaget saknar vetenskaplig grund.

Tanken på ett Galton-inspirerat, riktat bidrag till dem med rätt bakgrund faller alltså och kommer inte in i något slutbetänkande.

Men som Maria Björkman slår fast uppstår aldrig någon sådan konflikt mellan olika politiska grupper när det gäller själva steriliseringsfrågan, som ur vårt perspektiv borde varit en än mer infekterad stridsfråga. Det är den inte; här råder tvärtom viss samsyn. Reformeugeniker som Gunnar Dahlberg menar att steriliseringarna är meningslösa om man vill minska frekvensen av sinnesslöhet i befolkningen – men att det samtidigt är ett instrument som kan användas för att hjälpa på det individuella planet – förmodligen åsyftas då helt enkelt att sinnesslöa personer inte ska få barn de inte kan ta hand om. von Hofsten vidhåller så sent som 1963 att steriliseringarna faktiskt minskat frekvensen av vissa former av intellektuell funktionsnedsättning. Med Björkmans ord:

*Steriliseringarna rörde primärt gruppen sinnesslöa, det var man ense om i båda nätverken och i de flesta partier. Denna kategoris fortplantning borde förhindras.*¹⁰⁸

Befolkningskommissionens arvsbiologiska delegation lägger fram sitt delbetänkande 1936. Men när betänkandet 1941 blir proposition och ska bli lag är det krig och Sveriges styrs sedan finska vinterkrigets utbrott av en samlingsregering. De ansvariga statsråden heter nu Gustav Möller (socialminister, s) K.G. Westman (justitieminister, Bondeförbundet) och när Westman blir sjuk Thorwald Bergquist (tf justitieminister, liberal). I april 1941 antar så riksdagen en Lag om sterilisering som träder i kraft den 1 juli samma år.

Kärnan i den nya lagen är paragraf 2: Saknar någon, som enligt denna lag må steriliseras, på grund av rubbad själsverksamhet förmåga att lämna giltigt samtycke till sådan åtgärd, må han steriliseras ändå han ej samtyckt därtill.¹⁰⁹

Till riksdagsdebattens värsta utbrott hör den motion av en grupp socialdemokrater i riksdagens andra kammare som vill skärpa möjligheten att använda tvång vid steriliseringar. Man föreslår att polisen ska kunna vara behjälplig:

”Med hänsyn till de personer det kan gälla synes rätt att begära kostnadsfri handräckning hos polis-

107 För konflikten Myrdal-von Hofsten, se också Mattas Tydén: Från politik till praktik, s. 97, Almqvist & Wiksell 2002.

108 Björkman s. 145

109 Kungl. majt:s prop. 1941:1

myndighet böra tillerkännas förmyndare, anstaltsläkare eller föreståndare, fattigvårdsstyrelse och barnavårdsnämnd.”¹¹⁰

Hade den motionen antagits så hade vi fått tvångslagar av samma slag som i vissa delstater i USA. Men den avslås. Det som präglar de svenska steriliseringslagarna är att de i teorin saknar tvång - men inte i praktiken. Där skiljer de sig från såväl USA som Tyskland.

Två tydliga kritiker av bristen på frivillighet hörs i riksdagen. I andra kammaren är det liberalen Gustav Mosesson (1877–1965) som menar att just kravet på operation för utskrivning från anstalt i själva verket är just tvång. I första kammaren pekar den radikale socialdemokraten Georg Branting ut hur den bredare definitionen av social indikation för sterilisering som nu också rymmer asocialitet blir en klassparagraf. Han kräver tydligare garantier i lagen att frivillighet verklig betyder frivilligt. Han talar om förtäckt tvång, vilket det i realiteten är.

Justitieminister K G Westman förnekar rakt av att sådana garantier som Branting kräver skulle behövas. Sterilisering på social indikation skulle, enligt honom, bara kunna ske efter den intagnes samtycke.¹¹¹

Det är dock lätt att dra slutsatsen att justitieministern här talar mot bättre vetande. Den nya lagen har försvagat just nödvändigheten av samtycke till ett minimum. I allt väsentligt måste den beskrivas som en tvångslag. Här gäller det som Alfred Petrén slog fast i sin motion från 1922, med sterilisering som (outtalat) krav för utskrivning från anstalt. Det är här som dörren öppnas för ett rutinmässigt förfarande.

Det som gör den till en strängare lag är det Branting slog ned på - att man vidgar den sociala indikationen till att rymma ”asocialt levnadssätt”. Över huvud skärper man ett antal formuleringar i moraliserande riktning. Man måste inte längre vara ”ur stånd” att ta hand om barn – det räcker med att vara ”uppenbart olämplig”. Och vad som blir katastrofalt är att man vidgar rätten att ansöka ”å annans vägnar” – redan från 1934 fick myndigheter som barnavårdsnämnder och fattigvårdsstyrelser rätt att ansöka om sterilisering av ”rättsinkapabla”. Nu vidgas den rätten till flera olika kategorier av läkare – ”anstaltsläkare och föreståndare”.¹¹²

Som Mattias Tydén formulerat saken i sin avhandling *Från politik till praktik* (2002) står vi här inför en steriliseringsoffensiv. Möjligen ska man påminna sig den kriskänsla som säkert präglade landet och politiken. Sverige satt ännu i skruvstället mellan Hitlers Tyskland och Stalins Sovjet, utan någon ljusning i sikte. Men det riskerar att bli en bortförklaring: det var inte de som i debatten kallades sinnesslöa som hotade landet.

Men här nås också en kulmen. År 1943 motionerar en grupp högerpartister om en skärpning av gällande lag, där tvångsbestämmelserna enligt dem är för otydliga: ”Sterilisering är enligt gällande lag helt frivillig, samhället har i det övervägande antalet fall praktiskt taget ingen möjlighet att framtvunga åtgärden. Svårigheterna att härvidlag åstadkomma ändring få ej underskattas.” Motionärerna talar om ”det stora eugenisk-sociala sammanhang som gör ingreppet önskvärt” och att det är nödvändigt att upprätta ett register liknande det som Harry Laughlin tagit fram vid ERO i Cold Spring Harbor Laboratory: ”Man kan då rimligen fråga sig, om ej samhället har något organ som redan nu, utan sökande, har möjlighet att registrera de steriliseringslämpliga individerna. Ett sådant organ finnes i själva verket, nämligen skolorna.”¹¹³

110 Motion 1941:37 i AK, undertecknad av Göta Rosén (S), Anders Paulsen (S), Hulda Skoglund-Lindblom (S) och Verner Hedlund (S).

111 Riksdagens protokoll AK 1941 nr 25 resp. FK nr 24. För ett längre referat av debatten, se Tydén s. 214 f.

112 Tydén, s. 55-57

113 ”Motion om önskemål om metoder att framtvunga sterilisering, återgång till tvåläkarbeslut samt registrering av ”steriliseringslämpliga individer”, Motion i FK 1943:183 av Eilif Sylwan (H) och Nils Holmström (H), resp AK 1943:200 av Nils Holmström (H) och Åke Wiberg (H)

Skolan skulle därmed bli ett instrument för att betygsätta elever när det gäller sinnesslöhet och därmed lämplighet för sterilisering. Men förslaget röstas ned. Steriliseringsoffensiven inom politiken är därmed över. Men ute på landets anstalter och sjukhus fortsätter antalet steriliserade mot sin vilja att öka fram till 1950-talet.

Hur många? Vilka drabbades?

Den sifferexercis vi nu måste ägna oss åt är motbjudande. Är det värre att ha steriliserat 60 000 människor mot deras vilja än om det rör sig om 30 000? Naturligtvis i den meningen att fler människor förnedrats, eller vilket ord man nu ska välja för den här sortens övergrepp. Men blir de inblandade makthavarnas ansvar mindre om antalet övergrepp ligger närmare 30 000 än 60 000? Hur mäter man egentligen sådana kränkningar - kvantitativt?

I den stora debatten om de svenska steriliseringslagarna som bröt ut efter Maciej Zarembas artiklar i Dagens Nyheter 1997 och Maija Runcis avhandling *Steriliseringar i folkhemmet* året därpå, och som ledde fram till en statlig utredning, var det en siffra som bet sig fast, inte minst i internationell press: 63 000.¹¹⁴ Den dyker fortfarande upp som ett mått på de svenska "tvångssteriliseringarna", även i utländsk vetenskaplig litteratur.¹¹⁵

Forskningen på området är idag omfattande. Det är inte ett ämne som är utforskat. Men 63 000 är i själva verket totalsumman av alla lagliga steriliseringar utförda under perioden över huvud taget, inklusive de som verkligen gjordes av fritt val, ända fram till 1960- och 1970-talet. (Cirka 70 000 ansökningar finns bevarade, men alla beviljades alltså inte). Att experter som Nils Roll-Hansen, Gunnar Broberg och Mattias Tydén försökt visa på det svåra i att få fram korrekta beräkningar har inte slagit igenom i debatten. Det tycks mig heller inte som om Runcis kärnfråga hamnade i centrum för 90-tals-diskussionen, nämligen att 90–93 procent av steriliseringarna utfördes på kvinnor, trots att operationen är betydligt svårare och farligare på kvinnor än den motsvarande på en man.

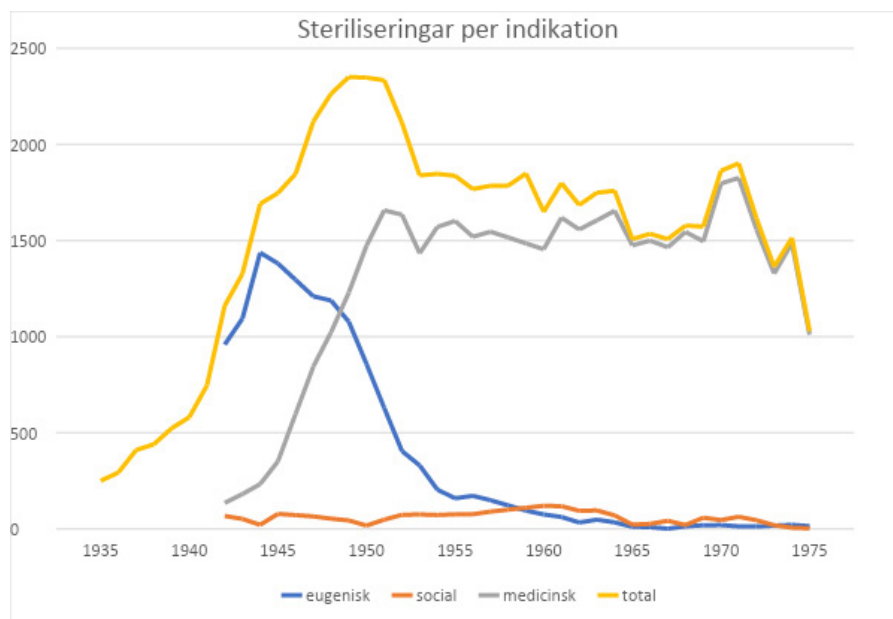

Diagram byggt på siffror ur Mattias Tydéns avhandling *Från politik till praktik* (2002) s. 59. Då uppgifter för indikation saknas åren 1946 och 1958–59 har dessa fyllts i som genomsnitt (interpolering). De viktiga kurvorna i detta sammanhang är de två undre, där vi återfinner de fall av sterilisering som var utförda med varierande grad av tvång. Den som visar eugenisk indikation faller brant under fjortioalets sista år och under början av femtiotalet.

114 Maija Runcis: *Steriliseringar i folkhemmet*, Ordfront förlag 1998. Artikelserien i Dagens Nyheter startar 28 augusti 1997.

115 Förmodligen beror det på en olycklig formulering i den engelskspråkiga sammanfattningen av Runcis avhandling; mot nazisternas "400 000" ställs de svenska "63 000" (Runcis s. 355)

Men vad som gör det hela svårberäknat är just hur man ska kalkylera graden av tvång – eftersom de svenska lagarna i teorin inte tillät tvång, men i praktiken ändå tillämpades genom flera olika slags tvång, från övertalning, lögn och hot till inspärrande på obestämd tid.

Det mest ambitiösa försöket att räkna ut hur många människor som faktiskt steriliserades under den period lagarna var i kraft (1934–1975) och på vilka villkor, gjordes av den statliga utredning (SOU 2000:20) som tillsattes efter 1997 års debatt. Som ett led i utredningen gjorde överläkare Monika Bukowska Jacobsson ett statistiskt urval, där sammanlagt cirka 2 000 akter granskades, med sådana intervall att de skulle kunna ge en representativ bild. Målen var dels att få fram könsfördelningen, dels att försöka beskriva graden av tvång. I början av perioden var proportionerna mellan män och kvinnor ungefär 30–70 procent. Men ser man till samtliga som steriliserades under perioden stiger kvinnornas andel till 90 procent. Bukowska Jacobsson skriver:

Män blev föremål för steriliseringsåtgärd främst under de första två decennierna efter lagarnas tillkomst. Majoriteten var unga, placerade på institution under diagnos sinnesslöhet och/eller psykopati, ofta med fattig, 'måkriminell' bakgrund. De steriliserades enligt eugenisk eller eugenisk/social indikation. Med förändrad tidsanda blev Medicinal/Socialstyrelsen alltmer restriktiv vad gäller tillstånd till sterilisering av män. Den allmänna debatten om jämlikhet mellan könen och mannens rätt till sterilisering avspeglades i slutet av steriliseringslagarnas tillämpning då män ansökte om operation istället för sina hustrur. Dessa ansökningar måste avslås, då lagstiftningen ej tillät sterilisering av män av medicinska skäl. Kvinnodominansen bland dem som steriliserades enligt 1934 och 1941 års lagstiftning har i tidigare forskning hänförs till sociala skillnader mellan könen som kvinnans svagare ställning i samhället, manlig dominans bland beslutsfattare etc.¹¹⁶

Med "förändrad tidsanda" bör man väl förstå den eugeniska eller rasbiologiska indikationens avtagande som argument.

Hon hittar också en intressant brytpunkt vid 1950-talets inledning:

"1950-talet förefaller vara en brytningstid i tillämpningen av steriliseringslagstiftningen. Från att från början ha stiftats som rashygienisk åtgärd och redskap för social kontroll där individens behov underordnades samhällets, tenderade lagen att tillämpas alltmer för individens prevention."¹¹⁷

Det är där, i mitten av 1950-talet, som tvånget tycks minska. Man kan inte säga att det upphör, inte med ett ryck. Fasas ut är en mer korrekt beskrivning, så som Mattias Tydén tolkar samma fenomen i sin avhandling *Från politik till praktik*. Men den fråga som ekar är fortfarande: hur många tvingades?

Det får vi aldrig veta, skriver Bukowska Jacobsson. Men i hennes urval, liksom i de beräkningar som i samma utredning gjordes av etnologerna Mikael Eivegård och Lars-Eric Jönsson, framträder andra siffror som också naturligtvis måste användas med försiktighet. På ett ungefär kommer Eivegård/Jönsson fram till att under hela perioden 1941–1975 bör cirka hälften av ansökningarna ha handlat om verklig frivillighet. Alltså runt 30 000.

Mattias Tydén, som också deltog i utredningsarbetet, räknar i sin avhandling *Från politik till praktik* fram ett minimum av steriliseringar som skett under uppenbart tvång (alltså i strid med lagens bokstav) till runt 15 000.¹¹⁸

Var lämnar det oss? 30 000–33 000 steriliseringar utfördes alltså på människor under övertalning eller tvång.

116 OU 2000:20, s. 25

117 Ibid. s. 262

118 41 Tydén, s. 69. Delar av avhandlingen kom till som en del av den ovan nämnda utredningen.

Minst 15 000 av dessa verkar dessutom ha varit i direkt strid med lagen, som väjde undan för orden ”fysiskt tvång”.

Vem blev lurad, vem blev tvingad, vem gav upp? Vem ska räknas? För att påminna mig verkligheten bakom siffrorna tänker jag på Irma i dokumentärfilmen *Walborgs ungar* (2008), som Andja Arnebäck gjorde om sin mormor och hennes syskon. Hon som i likhet med sina tre bröder skulle steriliseras, men som skrek och bråkade så hemskt att det inte gick att hålla på fiktionen av att det hela skedde under någon form av frivillighet. Där någonstans blir det hela verkligt.

Vi talar om en grupp på 15 000–33 000 människor i Sverige som utsattes för det grundläggande övergreppet att berövas sin reproduktionsförmåga. Var är deras berättelser? De har sakta läckt fram, nästan en och en. När journalister och historiker började intressera sig för deras erfarenheter var det ofta sent i livet för dem. Det allra första exempel jag kunnat hitta på en person som själv vittnar om tvångssterilisering är Lennart Hebel, som i ett helt nummer av *Pockettidningen R* 1976 berättar om hur han tvångsintogs på mental-sjukhus som sinnesslö och 1942 ”kastades” som han själv säger. Det är först när Hebel berättar sin historia för journalisterna Janne Dahlman och Helena Frykstrand som han själv inser hur han behandlats. Ingen har tidigare lyssnat till honom.¹¹⁹

Fler röster hördes i radio i Bosse Lindquists dokumentärserie i P1 1990, *Förädlade svenskar*, som också blev bok. De mycket starka intervjuer som återfinns i *SOU 2000:20 bilaga 5*, utförda av historikern Ingrid Lomfors, bygger alla på samtal med människor som då var mellan 70 och 80 år gamla. Man kan där till exempel fastna för vittnesmålet av den föräldralöse ”Yngve”, som steriliserades 1943 då han var intagen på sinnesslöhemmet Rickomberga i Uppsala – och hur två av hans kamrater på hemmet hängde sig då de förstod vad den operation de utsatts för innebar. Andra intervjuer med dem som haft styrkan att vittna återfinns i de böcker av journalisterna Bosse Lindquist och Maciej Zaremba, som startade den debatt som kom att prägla mycket av 1990-talet.¹²⁰ Nästan alla intervjuade återkommer till det viktigaste skälet till tystnad: det var ju deras skam. Det var ju dem det var fel på – enligt storsamhället. De hörde inte riktigt dit.

Familjen Johansson från Glömminge

I sin bok *Till Gertrud* (2009)¹²¹ berättar författaren och regissören Kjell Sundstedt om sin mors familj på tio syskon, alla födda i en statarstuga i öländska Glömminge. Anni och Carl-August Johansson hann få tio barn innan Anni dog i cancer 1938. Då de var fattiga och hade många barn fick de hjälp av fattigvårdsnämnden. Men snart började deras barn betraktas som efterblivna – när Anni blev sjuk gick det inte så bra för de yngre i skolan. När hon dog började småsyskonen skickas iväg – först till samhällsvård, sedan till så kallade sinnesslöanstalter.

Fem av de yngsta barnen blir under 1930- och 1940-talet omhändertagna av barnavårdsnämnden, satta på sinnesslöanstalter – och tre av dem steriliseras mot sin vilja: Agne, Maj-Britt och Arne. Av tio barn blev sex omhändertagna. I avsnittet om Agne, som vi mötte i inledningen, skriver Sundstedt:

Anstaltsläkaren på Hall antecknar att Agne är ’foglig’ och att han ’verkar fullt normal och resonerar förståndigt’. Anstaltens rådgivande psykiater Alfred Petrén diagnosticerar däremot Agne som ’höggradigt imbecill’ och anser att Agne på grund av sin ’höggradiga imbecillitet’ och sitt hotfulla uppträdande före intagningen inte lämpar sig för ett vanligt arbetshem för sinnesslöa utan istället bör flyttas till Salbohed.

119 Pockettidningen R nr 6 1976: dom har stulit mitt liv!

120 Bosse Lindquist: *Förädlade svenskar*. Alfabeta bokförlag 1991. Maciej Zaremba: *De rena och de andra*. Bokförlaget DN 1999.

121 Kjell Sundstedt: *Till Gertrud*. En berättelse om tvångssteriliseringar i Sverige. Frank förlag 2009. Framställningen nedan bygger på Sundstedts uppgifter.

Salbohed utanför Sala var ett av de sinnesslöhem där man knappast blev utskriven med mindre än att man först steriliserats – vilket Agne också råkar ut för 1941, mitt under steriliseringsoffensiven.

Året efter att hans mamma dött får Agne sluta skolan, i fjärde klass. Han får arbete hos en bonde, men kommer i bråk. I blanketterna på den större anstalten Salbohed där han till sist hamnar beskriver man Agne som ”imbecill med en intelligenskvot 62” Han kallas ”näsvis och oförsämd, hotfull i sitt uppträdande, trotsig” och sägs ha ”pyromana tendenser”. Det sista kan bero på något så enkelt som att han en gång somnat ifrån en fotogenlampa.

På Salbohed bestäms alltså att Agne ska steriliseras. I den ansökan som skickas in till Medicinalstyrelsen står det – utan att man anför någon grund – att han och hans syskon ”samtliga äro mer eller mindre kroppsligt eller själsligt defekta”. Agne steriliseras mot sin vilja på Sala lasarett i juli 1942, och skrivs sedan ut. Han lever ensam hela livet.

Historien om hans syster Maj-Britt är den mest vedervärdiga. Hon tas om hand av barnavårdsnämnden på Öland i november 1937, då ”förhållandena i hemmet menligt inverkar på hennes utveckling”. Hon skickas till Nannylunds sinnesslöanstalt i Eksjö, där hennes bror Arne redan finns. Då är hon åtta år. Till en början beskrivs hon bara som lite efter i skolan. Snart blir hennes tillstånd värre. Hon börjar få vredesutbrott och beskrivs som egensinnig. År 1945 sägs hon ”kasta lösa föremål efter personalen och bitas. Hon skickas till mentalsjukhuset St Gertrud i Västervik, ett av de större mentalsjukhusen, byggt efter tidens modell som en liten isolerad enklav utanför staden, med höga stängsel kring den låsta paviljongen. I november 1945 steriliseras hon, sexton år gammal.

Maj-Britt blir kvar på St Gertrud hela sitt liv, fastän hennes syster Gertrud arbetar för att få ut henne. Hon skriver hjärtskärande brev till Gertrud och ber henne om hjälp att bli utskriven. Som Kjell Sundstedt berättar i sin bok om släkten blir Gertrud chockad när hon 1968 besöker sin syster i Västervik: Maj-Britt har fått bägge brösterna bortopererade och har, 39 år gammal, nästan inga tänder kvar.

År 1935, när han är tio år gammal, tas Arne in på Nannylunds sinnesslöanstalt i Eksjö, dit hans syster Maj-Britt kommer två år senare. Arne är snäll och tyst, vilket kan förklara varför skolläraren och barnavårdsnämnden betraktar honom som efterbliven. Vid den undersökning som gjordes på honom som nioåring ville han inte svara på alla frågor. Var han blyg, rädd eller trotsig? Resultatet blev att han fick diagnosen sinnesslö.

Arne steriliseras 1942 och får sedan återvända hem. Han arbetar länge vid en fabrik i Oskarshamn och blir också ganska framgångsrik som tävlingssimmare. Också han lever hela sitt liv ensam. Han dör 35 år gammal av en hjärntumör.

Vem var ”sinnesslö”?

Det finns anledning att återvända till det egendomliga begreppet sinnesslö, som fick en sådan genomgripande betydelse, och påminna om hur töjbart det var. Det betyder som vi redan sagt inte helt och hållet samma sak som utvecklingsstörning eller att någon har en intellektuell funktionsnedsättning utan har i tiden en elastisk innebörd. Vården av barnen från Glömminge föll efter moderns död på den lokala fattigvårdsnämnden. Som nu hade att försörja tio barn – ur samhällets allra fattigaste skikt, i en kommun som var betydligt mindre än idag. Som Mattias Tydén är inne på i sin avhandling handlar det i inte så få fall om att föra över kostnader från kommun till landsting eller stat: de sinnesslöa var nämligen inte längre kommunens ansvar. Och de var enligt tidens ledande genetiska expertis ett hot mot samhället.

I utredningens *bilaga 4* går Monika Bukowska Jacobsson igenom de olika definitionerna av sinnesslö i lagar och vetenskaplig text, och det går inte att fixera – annat än genom dess koppling till intelligenstest som mätverktyg. De ursprungliga intelligenstesten tog också fram just för att slå fast vem som var sinnesslö. Den mest heltäckande definitionen är den som återfinns i den första manualen till Binets intelligenstest som utgavs på svenska 1926. När IQ sedan blir ett etablerat vetenskapligt begrepp läggs gränsen för under 65 till en intelligensålder på tio år. Att en del mognar mycket sent och kan nå helt andra resultat längre fram i livet var inget den tidens vetenskap tog med i beräkningarna. Utredningen citerar: "En sinnesslö person är sådan, som på grund av medfött eller i späd ålder förvärvat själsligt lyte är oförmögen a) att stå sig i konkurrensen med sina normala likar eller b) att sköta sig själv och sina angelägenheter med vanlig omtanke."¹²² Vi kan dröja vid raden "oförmögen att stå sig i konkurrensen med sina normala likar". Som utredningen också slår fast upprepas det gång på gång i förarbeten, utredningar och lagtexter hur steriliseringspolitiken främst gäller de (bildbara) sinnesslöa. Det räcker alltså med att i Fattigvårdsnämndens ögon inte kunna "sköta sig själv och sina angelägenheter med vanlig omtanke." Det underliga är att det tycktes vara självklart för experter i tiden vem som var sinnesslö – så självklart att det inte fordrade särskilt långa utläggningar.

Steriliseringsfrågan och de romska grupperna

Den överväldigande majoriteten av steriliseringar utfördes på kvinnor. Detta trots att lagen inte gjorde någon egentlig åtskillnad mellan män och kvinnor. I lagförslaget talar man till och med konsekvent om den steriliserade som han eller honom.

Undantaget verkar vara den grupp som i tiden beskrevs som "tattare", där det under åtminstone lagens första år tycks vara en övervikt av män. Så skriver Nils von Hofsten skriver också att det är synd att man inte i högre grad ingripit mot "vagabonderande män", alltså luffare och kringresande. Men hur vanligt var det?

Just själva benämndet, placandet av individer i sådana utpekade grupper, är kärnan i det rasbiologiska tänkandet. Lundahistorikern Martin Eriksson¹²³, som i inledningen av sin avhandling skrivit en ingående studie av just "tattarfrågan" i svensk myndighetsutövning, för där ett viktigt resonemang: "Man måste [...] göra en analytisk skillnad mellan å ena sidan hur myndigheter har pekat ut vissa människor och tillskrivit dem vissa egenskaper, å andra sidan hur människor har identifierat och definierat sig själva. Det är ett principresonemang med stora konsekvenser."¹²⁴ Eriksson menar att etnologen Gunborg Lindholms sätt att definiera termerna är tydliggörande:

Hon utgick från att termerna tattare och resande inte är helt synonyma med varandra, och hon definierade dem på följande vis: resande är den människa som själv identifierar sig som resande. Tattare är en term som myndigheter och människor i det omgivande samhället har använt för att beteckna personer som de ansett vara tattare.

I texten nedan används termerna på det sätt som Eriksson föreslår: som beteckningar på hur myndigheterna kategoriserade människor, inte hur de såg på sig själva. Det är med de glasögonen på som man ska närma sig ansökningarna om sterilisering hos medicinalstyrelsen.

Som Mattias Tydén skriver i sin avhandling fann Bukowska Jacobsson vid sin stickprovsundersökning tre personer som steriliserats som uttryckligen sades vara samer och tre som var romer. Svårigheten är förstås att veta när de som steriliserades verkligen klassificerades efter etnisk tillhörighet på det sättet. Han skriver:

122 Binet A, Simon Th. Intelligensundersökningar. Almqvist & Wiksell 1926. Här citerat från SOU 2000:20, s. 186.

123 Han stavar sitt efternamn omväxlande med c och k, men när det refereras till Martin Eriksson och Martin Ericsson är det alltså samma historiker.

124 Martin Eriksson: Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880-1955. Lunds universitet 2015.

Betydligt fler – men fortfarande en liten minoritet av det totala antalet (en procent) – beskrevs i ansökningarna som 'tattare' eller av tatarbakgrund. Bukowska Jacobsson påträffade 22 sådana akter varav 20 beviljades av Medicinalstyrelsen och 16 slutligen ledde till operation – samtliga från perioden 1941–1952. Det är problematiskt att beräkna vad det skulle motsvara bland totalantalet ansökningar eftersom slumpen spelar en roll vid så låga tal. Men denna viktiga reservation skulle ändå kunna peka på följande storleksordningar: Mellan 600 och 700 personer skulle i steriliseringsansökningarna ha kategoriserats som tattare eller påståtts ha anhöriga som varit tattare. Mellan 450 och 500 av dessa skulle också ha steriliserats.¹²⁵

Den statliga steriliseringsutredningens rapport SOU 2000:20 gjorde alltså inte någon fullständig genomgång av alla ansökningar i medicinalstyrelsens arkiv. På senare år har Arvid Bergman för romani-tidskriften *Drabbrikan* gått igenom dem metodiskt just på jakt efter kända familjenamn och etniska markörer och tillsvidare har hans undersökning i princip bekräftat de siffror som Bukowska Jacobsson och Tydén kommit fram till.¹²⁶ De var en målgrupp, men ingen kärngrupp. Så kan man beskriva det i kyligare termer. Men i en sådan liten grupp får också låga tal stort genomslag.

Det är fortfarande ett stort problem att reda ut vad som var eugenisk indikation och vad som var social – inte minst då myndigheternas termer för vem som var "tattare" i deras ögon mer handlade om livsstil, ställning i lokalsamhället som utseende än vilken bakgrund och släkt där människor själva ansåg sig höra hemma.¹²⁷ Som Martin Eriksson sammanfattar problematiken i sin avhandling:

Vi vet att varken lagarna, deras förarbeten eller tillämpningsföreskrifter nämnde utpekandet som tattare som en steriliseringsindikation. Vi vet emellertid också att personer kunde beskrivas som tattare i steriliseringsansökningar. Människor i det svenska resandefolket har dessutom vittnat om hur de, under främst 1940- och 1950-talen, steriliserades under former som i praktiken innebär rena tvångssteriliseringar.¹²⁸

1941 års steriliseringslag innebar en utvidgning av vilka som kunde komma i fråga för sterilisering. Rastänkandet kan ytligt sett tyckas minska – men de människor som hamnade i fokus var nu de som levde mest utsatt, "kriminella" och "oförbätterliga lösdrivare". Även om det bland ansökningarna om steriliseringar hos Socialstyrelsen sällan står "tattare" eller "zigenare" är det inte sällan de som ur myndighetens perspektiv ansågs leva mest "oordnat" och "asocialt".

Sedan tidigt 1900-tal hade statens Fattigvårdskommitté skickat ut enkäter för inventering av vilka som uppbar fattigvårdsbidrag i landet – och redan i de första svaren beklagar sig lokala representanter över just "tattare" och "zigenare" som grupp. I det betänkande man lade fram 1923, "Förslag om lag till lösdrivars behandling" finns en särskild bilaga där man inventerat "med tattare eller zigenare likställda", komplett med karta över de städer där de är bosatta.¹²⁹ Man menar att det sammanlagt rör sig om ca 2500 personer.

Som Martin Eriksson skildrar i sin avhandling fortsatte lokala myndighetspersoner höra av sig till statliga institutioner för att få hjälp med "problemet". Inte sällan handlar det om kommunens ekonomi, som ju var fallet med familjen Johansson i Glömminge. Sådana propåer kommer redan under sent 1800-tal från olika delar av Sverige. Men 1942 skriver man från kommunerna Skuttunge i Uppland och Asker i Närke och

125 Tydén s. 62. Jan Selling ger i sin *Svensk antiziganism* en högre, fortfarande extrapolerad siffra på 600-800 personer.

126 Se t.ex. *Drabbrikan* nr 21 och 22.

127 Diskussionen om sådana etniska etiketteringar leder långt och mycket finns skrivet i ämnet: Martin Erikssons avhandling gör ett ordentligt försök att bena ut den historiska bakgrunden. En annan saklig genomgång av relationen mellan historiskt sett olika romska grupper och när de bosatt sig i Sverige finns i Sebastian Casings *Den nationella minoriteten romer i Dalarna i fyra sekler* (Region Dalarna 2021).

128 Eriksson: *Exkludering, assimilering eller utrotning?*, s. 58.

129 SOU 1923:2, särskilt bilaga 2

kräver en statlig utredning om hur man skall "fostra dessa asociala människor till nyttiga medborgare",¹³⁰ och man syftar helt öppet på gruppen "tattare". Socialstyrelsen bestämmer sig för att en sådan utredning bör göras – och vänder sig till Rasbiologiska institutet i Uppsala för att ta reda på vilka människor det är man egentligen talar om.

Som Eriksson skriver borde Rasbiologiska institutet ha tyckt att detta var deras bord. Men styrelsen är tveksam och verkar redan i förväg begripa hur problemet ser ut – är det verkligen möjligt att urskilja en särskild grupp man kan kalla "tattare"? Talar man om deras livsomständigheter eller arvsanlag? Om det nu finns människor som anses ha en "asocial livsstil" (styrelsens eget ordval) så behövs det väl knappast någon utredning eller särskild lagstiftning – det är väl ett samhällsproblem man redan har verktyg att hantera?

Två ledamöter i styrelsen har dock en avvikande inställning och säger så med eftertryck. Vi har träffat bägge förut: Nils von Hofsten, nu rektor för Uppsala universitet, och växtgenetikern Herman Nilsson-Ehle. Alltså två av veteranerna från Svenska sällskapet för rashygien, en universitetsrektor och ledaren för ett internationellt respekterat genetiskt forskningsinstitut. De skriver ett särskilt yttrande där de propagerar för att inventeringen ska bli av: von Hofsten talar om "tattarna" som en grupp med en benägenhet till "psykisk undermålighet (sinnesslöhet och psykopati)".¹³¹ Han går också längre än så och driver tanken att den steriliseringslag han själv varit med om att skriva borde var särskilt tillämplig här, och skriver i utlåtandet om "vikten av att åtgärder vidtagas för sterilisering av tattare, vilka på grund av psykisk undermålighet eller enbart asocialt levnadssätt äro olämpliga att handhava vårdnaden av barn."¹³²

I januari 1942 har ett märkligt meningsutbyte också ägt rum i Riksdagens första kammare. Högermannen Axel Mannerskantz i Uppsala har vänt sig till justitieminister Westman med frågan "Kan förslag till riksdagen väntas eller pågå någon utredning som avser minskande i framtid av den s.k. tatarplågan?" Westmans svar är att Socialstyrelsen har börjat arbetet med att upprätta ett "centralt register" som "kan tjäna till ledning vid bedömande av frågan om anordnande av sociala åtgärder". Mannerskantz är dock inte nöjd med svaret utan replikerar bittert:

*Jag hade närmast tänkt att förhöra mig om huruvida man inom justitiedepartementet förbereder åtgärder för att hindra denna grupp av människor att föröka sig. Så vitt jag kan förstå av justitieministerns yttrande, är svaret på den frågan negativt; man kan tydligen inte räkna med den rationellaste åtgärd, som i detta fall egentligen borde vidtagas.*¹³³

Mannerskantz är annars mest känd för eftervärlden för att ha eldat upp ett ex av Vilhelm Mobergs Utvandrarna, som han ansåg osedlig.

I september 1942 beslutar alltså regeringen åter om en särskild inventering av den grupp som kallas "tattare". Med justitieminister KG Westmans ord vill man upprätta ett centralt register för att sedan kunna tillämpa sociala åtgärder mot "medlemmar av den angivna befolkningsgruppen, vilka genom sitt levnadssätt ge anledning härtill."¹³⁴ Men vilka talar man då om?

Som Martin Eriksson skriver uttrycker Socialstyrelsens t. f. generaldirektör Karl Höjer att han blivit aningen överraskad av uppdraget, men som det såg ut "få väl rasbiologerna hjälpa oss".¹³⁵ Själva utredningen blev inte särskilt omfattande: 117 personer undersöktes på det klassiska rasbiologiska viset med mätningar,

130 Eriksson s. 189 ff. Avsnittet om "Tattarutredningen" bygger på framställningen i Erikssons avhandling.

131 Eriksson s. 195.

132 Här citerat ur Eriksson s. 196.

133 Riksdagens protokoll, FK 1942:4, s. 5.

134 Eriksson s. 198

135 Eriksson s. 198 och 201.

utförda av medicinarstudenten Carl-Olof Danielsson, som sedan rapporterade till Gunnar Dahlberg. Fler-
talet av de mätta var intagna på olika anstalter och fängelser.

Varför gick Dahlberg, som ju öppet förkastat rasbegreppet, alls med på en sådan mätning? Dels kom en stark signal från von Hofsten och Nilsson-Ehle i institutets styrelse, dels var det hela ett uppdrag från Socialstyrelsen. Rapporten var klar i februari 1944. Dahlberg redovisar särdrag hos de undersökta, de är till exempel mindre till kroppsväxten, men understryker att sådant inte kan tas till intäkt för någon rasskillnad. ”Ur praktisk synpunkt må slutligen framhållas, att undersökningen definitivt visat omöjligheten av att på ett objektivt sätt särskilja tattare från andra svenska medborgare. [...] Tattarnas sociala problem kan ej särskiljas från de allmänna problem som personer med vagabonderande och asocial livsföring utgör för vårt samhälle.”¹³⁶

Som Eriksson konstaterar blev Socialstyrelsens försök att kartlägga ”tattarna” som grupp inget mindre än ett fiasko. Man kom fram till att gruppen omfattade ungefär 8 000 personer, med de grovt tillyxade definitioner man hade. Den ledde inte heller till något särskilt handlingsprogram. Man kan tänka sig att den typen av rasidéer därmed skulle vara på väg mot sotsdöden – men som Eriksson påpekar levde samma särskiljningsidiom kvar när man talade om ”zigenare”, vilka fortfarande sågs som en ”antropologiskt specifik grupp”. Men som Eriksson också lyfter fram finns här andra röster, som argumenterar på ett helt annat vis – som landsfiskalen Mathlein i Arvidsjaur, vilken vid en förfrågan från Socialstyrelsen inför inventeringen svarar att:

*Icke nog med att tattarna redan i barndomen få vidkännas den föraktfulla benämningen ’tattarungar’ och andra förödmjukelser, utan uppträdandet emot dem präglas alltid av samma förödmjukande behandling. Ingen vill ha något med dem att göra såvitt det ej gäller rena skojaraffärer. Dessa förhållanden och den av dem särskilt hatade benämningen ’tattare’, som de ideligen få höra, måste hos dem väcka bitterhet och hat mot samhället och göra dem till ej endast asociala utan rent av till samhällsfarliga individer.*¹³⁷

En klar insikt i hur rasism fungerar. Vilket visar att helt andra sätt att tänka också var möjliga i tiden.

Jönköpingskravallerna 1948

Det är i juli 1948 som de så kallade Jönköpingskravallerna utbryter. Sammanstötningar och slagsmål har ägt rum där en grupp taxichaufförer dels hetsat mot en resandefamilj, dels gett sig in i deras hem för att ”göra upp”. Den 1 juli kör en taxibil upp bredvid en person med resandebakgrund på gatan mitt Jönköping och en grupp män störtar ut, slår honom i huvudet med en blydagg och försvinner igen. Mannen fördes till sjukhus, och på kvällen samlas en mobb utanför den familj männen tidigare trakasserat och försöker ta sig in i huset. Polisen tillkallas och det blir tumult; när polisen arresterat några av angriparna försöker folkmassan frita dem och välter nästan polisbilen.

Som historikern Jan Selling, vilken skrivit den mest detaljerade analysen av förloppet visar rörde det sig om en serie konfrontationer mellan mars och oktober 1948 som till sist slutar i rättssalen; nio män döms, en av dem från den angripna resandesläkten.¹³⁸

136 Citerat ur Eriksson, s. 211

137 Citerat ur Eriksson, s. 201.

138 Jan Selling: Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar, Sekel förlag 2013, s. 77 ff. Också Martin Ericsson ger en utförlig skildring av förloppet i sin essä Ut med er tattare, vi ska döda er! I antologin Usla, elända och arma – samhällets utsatta under 700 år (red. Sofial Holmlund och Annika Sandén, Natur & Kultur 2013.

Lokalpressen slöt till stor del upp på angriparnas sida. Särskilt Smålands Folkblad skildrade vad som skedde som en uppgörelse mellan "tattare" och "vita" och skrev därmed in det hela i ett sammanhang där ras var den övergripande förklaringen. Man publicerade till och med en hyllningsdikt till angriparna:

*De placerar en näve i tattarens trut
Utan spisning och vidare prat
De bär ej uniform som en vanlig snut
Men på tatarbråk de gjort slut.*¹³⁹

Men som Selling visar utifrån rättegångsprotokollen är skeendet komplicerat – folkgrupper på minst hundra personer har varit i rörelse under kvällen och en man som sade sig ta "tattarnas parti" blev misshandlad på öppen gata. Redan i mars 1948 hade *Smålands Folkblad* citerat polismästaren i staden, Sven Mannergren, när denne i samband med en rättegång mot en hästhandlare med resandebakgrund sade: "Det får inte fortsätta såhär [...] Vi behöver bara ta en titt i åhörarbåset så sitter dessa dagdrivare där. Andra människor arbetar och försörjer sig, men dessa lever som parasiter."¹⁴⁰

Anledningen att uppehålla sig vid detta här är framför allt hur tydligt det är att både myndighetspersoner och delar av lokalpressen tolkar utbrott av våld i rastermer – och, i likhet med *Smålands Folkblad*, underblåser motsättningarna. Tankemodellen står färdig. Också *Dagens Nyheter* tolkar det hela som en uppgörelse mellan "tattare" och "vita", där de resande anges som angriparna. Händelserna har i efterhand tonats ned och låg länge i historieskugga. Men sedan 2014 finns ett minnesmärke, utformat av konstnären Mario Rojas, på plats vid Hovrättsstorget i Jönköping för att påminna om vad som kommit att betraktas som det värsta rasistiska upploppet i Sverige i modern tid. Den fråga som återstår är i vilken mån myndigheternas problemformulering rättfärdigade tänkandet bakom mobbens agerande i juli 1948; vad som var orsak och vad som var verkan.

En "sociologisk vändning"?

I mars 1950 skriver Gunnar Dahlberg en märklig tidningsartikel med rubriken "Tattare".¹⁴¹ Läser man den idag slås man av ett antal nedsättande formuleringar. Dahlberg lägger mycket spalt på att diskutera om "tattarna" är en blandform mellan svenskar och romer. Men den tes han vill hamra in är att det inte finns någon rasfråga här alls. Hans grundläggande tanke är den som under flera decennier sedan blir rådande bland svenska historiker och samhällsvetare – fram till dess att släktforskare med resandebakgrund själva började lägga fram rön som visade på härstamning bland annat från romer som tidigt kommit till Sverige.¹⁴² Men 1950 menar Dahlberg att "tattare" helt enkelt är "bottensatsen", som han skriver – med det menar han längst ned i samhället, inte arvsanlag. Han jämför med den grupp i USA han kallar "poor whites". Alla som läser hans artikel idag slås av det fördomsfulla språkbruket. Men hans avsikt är att visa att vad som tidigare ansetts som en raskategori är en social kategori; de allra fattigaste. Och han slutar med orden:

Man har benägenhet att betrakta tattarna med särskilt misstroende. Man ser att en tattare är en potentiellt kriminell individ på grund av sin ras. Denna inställning är fullkomligt oberättigad och en person man kallar tattare bör därför inte utsättas för mer hårdhänt behandling än andra. [...] Man löser inte tatarplågan genom att plåga tattare.

139 Smålands Folkblad 3/7 1948.

140 Smålands folkblad 12/5 1948. Här citerat efter Selling s. 81.

141 Stockholms-tidningen 29 mars 1950.

142 Se t.ex. Levande Historias webbsida om Romers historia i Sverige: <https://www.levandehistoria.se/node/5695>

Problemet med denna ”sociologiska vändning” är att flera forskare i likhet med Dahlberg därmed också suddade ut den svenska resandegruppens historia. Det är på senare år som man själva inom resandegruppen genom idog släktforskning belagt rötter hos romska släkter, varav somliga kommit till Sverige redan på 1500-talet – en bild som också bekräftas av modern DNA-släktforskning.¹⁴³

Året efter, 1951, är Gunnar Dahlberg tillsammans med namn som Julian Huxley och Claude Levi-Strauss en av undertecknarna av UNESCO Statement on Race som slår fast att det inte existerar flera människoraser, utan bara en enda: Homo sapiens.¹⁴⁴ UNESCO har sedan vid ytterligare två tillfällen arrangerat sådana konferenser där rasbegreppet granskats, 1964 och 1967. Slutsatsen står sig: begreppet ras har inte längre något vetenskapligt förklaringsvärde och man anser sig ha placerat det på historiens soptipp. Dock har det inte legat stilla där.

Historien om Ingrid Post

Att ett annat synsätt höll på att ta form hos vetenskap och myndigheter betydde inte att de övergrepp vi skildrat ovan fick ett plötsligt slut. För att påminna oss verkligheten på individnivå kan vi stanna en stund hos Ingrid Post.

Hon var född 1937 och kom ur en gammal resandesläkt. Som barn flyttade hon runt i hela Sverige. I 20-årsåldern träffade hon den tysk-judiske sjömannen Andreas, som hon fick två barn med. När hon 1959 var gravid med parets tredje barn sökte hon upp kvinnokliniken på Sahlgrenska i Göteborg. Det besked hon fick var att graviditeten måste avslutas – och att hon själv skulle steriliseras. Hon ställdes inför ett ultimatum: om hon inte gick med på det skulle hennes två andra barn tvångsomhändertas. Någon förklaring fick hon inte – annat än att hennes familj inte fick bli större. Enligt en intervju i Aftonbladet 2008¹⁴⁵ fick hon också göra ett förnedrande intelligenstest med tråklossar. Barnet var så pass fullgånget att det fick tas bort med kejsarsnitt.

Ingrid Post är en av dem som tillerkänts ett skadestånd för det medicinska övergrepp som drabbade henne; dottern Soraya Post, under en tid EU-parlamentariker, övertygade sina föräldrar att det var viktigt inte minst av principiella skäl. Det Ingrid Post utsattes för präglade hela hennes liv.

Vart tog de sinnesslöa vägen?

Mattias Tydén gör i sin avhandling ett försök att bryta ned gruppen steriliserade i kategorier. Den största gruppen är utan tvekan de sinnesslöa. 10 200 kvinnor och 3 400 män bestäms på det sättet. Toppåren för sterilisering av sinnesslöa infaller under 1944–1954. Av de steriliserade samma år var 2 500 epileptiker och 3 900 ”sinnessjuka”, de flesta kvinnor.

Den förmenta vetenskapligheten i definitionerna klingar dock av när man tar del av de karaktärsomdömen som ansökningarna är pepprade med. Tydén skriver:

De sökande beskrevs i vad vi nu skulle kalla moraliserande och starkt nedvärderande termer: undermålig – vilket också kunde vara en arvsbiologisk beskrivning – slapp, opålitlig etc. Särskilt beträffande kvinnorna – och då inte minst de kvinnor som beskrevs som sinnesslöa – fokuserades intygen på sexualiteten. Maija Runcis fann att ’asocialitet’ och ’sexuell vidlyftighet’ var vanligt förekommande argument i det tidigare 1940-talets ansökningar,

143 För ett referat av denna DNA-släktforskning, se Karin Bojs och Peter Sjölungs Svenskarna och deras fäder - de senaste 1000 åren (Bonniers 2016) s. 170 ff.

144 Se t.ex. UNESCO Courier juli-augusti 1950, s. 8 f: ”The Scientific Basis for Human Unity”. Ett annat svenskt namn bland undertecknarna är Gunnar Myrdal.

145 Aftonbladet 1 april 2008: ”Staten tvingade mig att göra abort.”

*främst bland kvinnor. Därefter blev de mindre vanliga och var sällsynta under 1960-talet.*¹⁴⁶

Karl Grunewald (1921–2016), överinspektör för ”vården av psykiskt efterblivna” 1961–67 och pionjär i kampen för rättigheter i samhället för personer med intellektuella funktionsnedsättningar, beskriver i sin bok *Från idiot till medborgare* (2009) det märkliga som händer under 1900-talets andra del – att de sinnesslöa som grupp upphör att existera:

*Ingen har kunnat visa att antalet sinnesslöa barn skulle ha minskat som en följd av vare sig äktenskapsförbud, internering eller sterilisering. Det stora flertalet föddes helt enkelt av andra personer än de som var föremål för rashygieniska åtgärder. Och hur samhällsföreträdare än kämpade, lyckades de bara ’fånga in’ en mindre del av alla sinnesslöa. Det var helt andra skäl som låg till grund för den dramatiska minskning av antalet sinnesslöa som inträffade under 1930–60-talen, nämligen fattigdomens försvinnande i kombination med bättre hälso- och sjukvård. Det genetiska arvet förblev lika, men det ’dåliga sociala arvet’ bröts.*¹⁴⁷

Nils von Hofsten vill för sin del i det längsta tro att en puckel steriliserats bort. Han skriver själv en utvärdering, *Steriliseringar i Sverige 1941–1953*, där han talar om att den eugeniska avverkningen passerat sin kulmen och vidhöll att steriliseringarna spelat en viktig roll.¹⁴⁸ Han för där också ett delvis självkritiskt resonemang när han säger att viss sterilisering av unga människor varit ”överilad” då viss ”eftermognad” kan ske. Han vidhåller, i vad han själv säger är ett teoretiskt resonemang, att den stora vinsten varit att de sinnesslöa skulle minskat från 1% av befolkningen till 0,93% på fyra generationer. Som Björkman konstaterar handlar det nog om att han vill ”freda sitt samvete”.¹⁴⁹

Mot von Hofstens medicinskt genetiska perspektiv står alltså Grunewalds sociala. Diagnosen sinnesslöhet hade sin rot i det tidiga 1900-talets definitioner av värdefulla och mindervärdiga individer – där de mindervärdiga i Galtons och Lundborgs efterföljd automatiskt sågs som de längst ned i samhällspyramiden. Fattiga, statare, vagabonder, alkoholister eller bara de som på grund av många barn levde på existensminimum. Hur lätt var det för ett barn eller en tonåring som inte gått särskilt mycket i skolan, som inte fick äta sig mätt och kanske inte heller fick en hel natts sömn, att övertyga akademiker i vita rockar om att man inte var sinnesslös? Hur många blev inskrivna på anstalt på grund av tunghäfta, rädsla och blygsel?

Alla beräkningar, redan tidigt på 1900-talet, visade nämligen (inte minst därför att man trodde att sinnesslöhet var ett recessivt anlag) att man varje generation skulle kunna ”bli av med” högst några promille. Fort skulle det inte gå – det insåg till och med steriliseringslagarnas varmaste anhängare, som von Hofsten. Skiftet från eugenisk till social indikation i ansökningarna efter 1941 visar också att först internering på anstalt – och sedan sterilisering som krav på utskrivning – var ett sätt för fattigvårdsnämnder, barnavårdsnämnder och andra myndighetspersoner att upplösa vad man uppfattade som skadliga miljöer. När man inte längre trodde på sinnesslöheten som ett genetiskt arv trodde man sig i alla fall veta hur fattigdomskulturen fortplantades. Men från denna period finns inte mycket öppen forskning att citera, inte många politiska debatter där man öppet argumenterar för sterilisering som ett sätt att göra sig av med ett socialt arv. Det rör sig inte heller om någon ”tystnadens konspiration” – det är ingen som uppfattar det som upprörande eller som ett övergrepp, utom de utsatta. Förrän en bit in på 1950-talet.

Men gruppen sinnesslöa, som alltså inte är helt identisk med den grupp som man en bit in på 1950-talet urskiljer som ”utvecklingsstörda”, har i stort försvunnit. Grunewalds aningen hisnade tes är både enkel och drabbande: det tillstånd av underutveckling som beskrevs som sinnesslöhet var just det. Underutveckling, beroende på undernäring, upprepade infektioner, brist på stimulans under tidiga år. Kopplingen till genetis-

146 Tydén, s. 65

147 Grunewald 2009, s. 85

148 Socialmedicinsk tidskrifts skriftserie 28, Stockholm 1963.

149 Björkman, s. 190 ff.

ka anlag som främsta förklaring var helt enkelt svag. ”Brottet var hunger” som Erik Blomberg skriver i sin dikt.

Omförhandling av medborgarbegreppet?

När man går igenom riksdagsdebatter och tidningsartiklar om inspärlandet av sinnesslöa och införandet av steriliseringslagar är det tydligt att nästan ingen i samtiden ser det som moraliskt avgörande frågor. Inte när lagarna läggs fram och antas. Nästan ingen reser sig upp och protesterar mot att människor ska steriliseras mot sin vilja; ingen verkar tycka att det är konstigt att sinnesslöa barn ska skickas bort från sina föräldrar. I riksdagen är det få ledamöter som har kritiska synpunkter på förslagen till steriliseringslagar. År 1922 är det vänstermannen Carl Lindhagen, 1934 högermannen Hjalmar Hammarskjöld. 1941 är det liberalen Mosesson och socialdemokraten Georg Branting som kommer med invändningar. Men inte heller de ifrågasätter på allvar att en sådan lag kan behövas. De fanns ju i flera andra länder? De sinnesslöa hade helt enkelt ingen som talade för sin sak.

Men 1944 fick Justitieombudsmannen in en ovanlig anmälan. Det var den trettiofemåriga ”Lars Svensson” som skulle försöksutskrivras från Salberga sjukhus.¹⁵⁰ Han hade diagnosen ”imbecill psykopat” – och villkor för utskrivningen var att ”Svensson” skulle steriliseras. Familjen och deras jurist, Olof Moberger, vände sig till JO för att höra om en sådan sterilisering verkligen var laglig. Efter många turer kom JO fram till att den inte var det, vilket framgår av JO Folke Rudewalls årsberättelse till riksdagen 1947. Att kräva sterilisering för att någon skulle skrivas ut var inte i enlighet med lagen – fastän det var ett av de krav som Alfred Petréns redan från början fört fram i sina motioner, liksom i riksdagsdebatten. De svenska lagarna var ju inte ”tvångslagar”? (Annat än i praktiken.)

Det märkliga är att ingenting hände. Remissvar hämtades in från olika myndigheter, som Medicinalstyrelsen, vilka slog fast att utskrivningskraven borde vara kvar. Mest rakt på sak gick överläkaren Helge Knöös, då vid alkoholistanstalten Kurön. Som han skriver i ett svar till Socialstyrelsen: ”Frågan om samtycket lämnats av ’fri vilja’ är inget annat än metafysisk spekulation utan praktisk betydelse.”¹⁵¹ Ingen tjänsteman eller politiker verkar ha försökt att få steriliseringslagen ändrad och allt hamnade då i skuggan för såväl beslutsfattare som medier. JO:s skrivelse blev helt enkelt liggande på Justitiedepartementet. Det rörde sig ännu om en ickefråga.

Men någonting håller på att förändras. Femtiotalets första år är en vändpunkt av samma slag som åren före första världskriget, ett sådant ögonblick då värderingar plötsligt förskjuts i ett helt samhälle. Den grundläggande frågan är hur sådant egentligen går till. Det går att betrakta 1950-talet som en period då det närmast sker en omförhandling av medborgarbegreppet: vem som har rättigheter. Vem som ingår i folket. Det sker i riksdagen, i civilsamhället och i medierna – som nu börjar betrakta intagna på anstalt som människor vars rättigheter kränks. Flera sådana förskjutningar syns tydligt.

1952 bildas den första lokalavdelningen av ”Föreningen för utvecklingsstörda barn” i Stockholm. Redan 1956 blir FUB en riksorganisation.

1953 läggs också flera motioner i riksdagen som uppmärksammar ”zigenarnas” situation – nu utifrån ett perspektiv som talar om diskriminering och rasism. Först ut är Gerda Nilsson från kommunistpartiet. Och nu är det inte de romska familjerna själva som är problemet – utan det omgivande samhällets fördomar:

Orsaken till att zigenarna blivit en pariagrupp i vårt land är i stället att söka på det sociala planet. Ända tills helt nyligen och alltfjänt i flertalet fall har de varit tvingade till ett vagabonderande liv, och fortfarande saknar de i

150 För en mer detaljerad beskrivning av turerna kring JO:s uttalande, se Tydén s. 259-280.

151 Tydén s. 275.

Nilssons motion följs av ännu en, av en grupp folkpartister, som inte på samma vis urskiljer ett fördomsfullt bemötande som det grundläggande problemet, men instämmer i Nilssons krav på en förnyad genomgång, vilket också sker i form av 1954 års "Zigenarutredning" – som nu för första gången väger in önskemål från romerna själva.¹⁵³

I februari 1950 skriver flera tidningar om en anmälan mot hemmet för efterblivna barn i Bodaborg utanför Sundsvall. En tidigare lärare där, Ingrid Johansson, har anmält föreståndarinnan på hemmet för att manipulera intelligenstest i syfte att kunna få fram steriliseringsbeslut. Debatten i pressen blir hetsig och anklagelser skickas fram och tillbaka: den inspektör som skickas dit menar att kritiken för vanskötsel är överdriven.¹⁵⁴ Senare samma vår exploderar historien om "Sölvesborgsynglingen";¹⁵⁵ en ung man från Blekinge som steriliserats som krav för utskrivning från Ekhagens sjukhem men som vid mönstringen fått fina betyg och då inte alls visat prov på någon sinnesslöhet. En bekymrad Nils von Hofsten intervjuas och menar att detta måste vara ett olycksfall i arbetet och att rättssäkerheten ändå är mycket bättre nu sedan hans lag av år 1941 trätt i kraft.

Men något har hänt. Det som bara några år tidigare var en ickefråga angår nu pressen och den allmänna opinionen.

1953 går nästa debattvåg genom svenska medier. Kritiken startar hos syndikalistiska *Arbetaren*, som den 4 augusti återger vittnesmål från studenten Lennart Berggren, vilken under sommaren arbetat som vårdare på Vipeholmsanstalten. Det är detaljer som skakar om läsekretsen; Berggren vittnar om misshandel, sexuella övergrepp, öppet förakt och vad som påminner en sentida läsare om tortyr– "det enda som hjälper är att ta ut honom i tvättrummet och lägga honom i kallt vatten. Då brukar han bli tyst ett par dar."¹⁵⁶ Berggren skrader inte orden, särskilt inte om hur barnen behandlas på anstalten: "[...]för att fostras bland de imbecilla vuxna patienterna, som kanske inte förstår bättre än att utnyttja dem som sexuella objekt, för att inte tala om det slags intresse som vårdarna gärna visar dem: örfilar för att hålla dem underdåniga."

Berggrens vidare kommentarer pekar framåt: "Huvuddelen av patienterna är dömda till fullständig sysslolöshet. Vad som skulle behövas är specialutbildade lärare och terapeuter. Det borde åtminstone finnas någon form av skola för barnen."

Berggrens uppgifter tas på allvar i pressen, en ordentlig granskning av förhållandena görs och polisanmälan om misshandel upprättas – bland annat för att en vårdare piskat en intagen med en rem. Samtidigt är de så kallade sockerförsöken på Vipeholm i gång och debatteras i riksdagen. Men i de artiklar som skrivs i pressen förekommer ännu knappast frågan om steriliseringarna. Som Tydén skriver om perioden efter 1950-talets mitt:

Generellt sett minskade antalet operationer. Men de förekom fortfarande och på vissa anstalter och sinnessjukhus ställdes steriliseringsvillkor inför utskrivning ännu i början av 1960-talet. En förklaring till detta är att det under hela denna period fanns ett utrymme för steriliseringsfrågans aktivister, även om de blev färre.¹⁵⁷

1955 lyfts steriliseringsfrågan i riksdagen av en grupp socialdemokratiska kvinnor: den fråga man vill få be-

152 Motion AK 1953:82 "om utredning i syfte att bereda zigenarna en med andra svenska medborgare jämbördig ställning."

153 Se Selling s. 129 ff och Arbetsmarknadsdepartementet DS 2014:8 Den mörka och okända historien – vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet, s. 66 ff.

154 Dagens Nyheter 28/2 1950. Bodaborgsaffären skildras av Björkman s. 188-89 och Tydén s. 433-37.

155 Se t.ex. Dagens Nyheter 22/3 1950.

156 *Arbetaren* 4/8 1953: Skräckvælde på sinnesslöanstalt

157 Tydén s. 281.

lyst är varför sterilisering som preventivmetod inte är jämlik och att det i lagen antas vara kvinnan som bör steriliseras.¹⁵⁸ Själva steriliseringslagen som sådan ifrågasätts dock inte. 1960 kommer frågan upp igen i två motioner av socialdemokraterna Elisabet Sjövall och Olof Palme - och här kan man skönja ett nytt sätt att tänka. Motionerna begär en översyn av steriliseringslagen, inte minst från jämlikhetssynpunkt, precis som 1955.¹⁵⁹ Men nu handlar det också om individens rättigheter. Som Palme säger i debatten i första kammaren:

Samhället bör undvika att med sin tvångsmakt ingripa reglerande i sådana strängt personliga angelägenheter. Man kan säga att det gäller ett frihetsproblem, som berör människors rätt att i en ytterligt svår situation själva välja sin väg. Samhället skall inte påbjuda, föreskriva, ge order, utan samhället skall – och detta är en viktig uppgift – ge människor stöd och hjälp i de svåra personliga avgöranden det här gäller.¹⁶⁰

Som såväl Tydén som Runcis understryker handlar det inte heller nu om att avskaffa steriliseringslagarna i sig. Men Palme ifrågasätter den eugeniska indikationen och kallar den tvivelaktig.¹⁶¹ I en riksdagsdebatt 1963 fällde Elisabet Sjövall sedan följande ord:

Äger en sinnesslö kvinna rätt att föda ett barn? Samhället förvägrar henne rätten på grund av att samhället vill komma åt ärftlighetsanlag och ärftlighetsgång. [...] Spelar det någon roll för samhället vilket hon gör? Har inte en sinnesslö kvinna rätt till åtminstone ett barn, även om detta blir sinnesslött?¹⁶²

Det är nog första gången en svensk politiker talat om sinnesslöas rätt att få barn. Det dröjde ännu flera år innan steriliseringslagarna skrevs om på allvar, vilket skedde 1975. Men under perioden 1950–1960 har något i opinionsläget förändrats i grunden.

”Välfärdsstatens fel”?

Både före och efter Maciej Zarembas artikelserie i Dagens Nyheter 1997¹⁶³, som ledde fram till den statliga steriliseringsutredningen samma år, har steriliseringspolitiken ibland framställts som en mörk sida av den omgestaltning av det svenska samhället som omväxlande kallats välfärdsstaten eller, mer polemiskt, ”folkhemmet”. Diskussionen kring steriliseringspolitiken har, inte minst genom en känd bok som Alva och Gunnar Myrdals *Kris i befolkningsfrågan* och det faktum att en centralgestalt som Alfred Petrén företrädde Socialdemokraterna, kommit att kretsa kring frågan om inte steriliseringarna – och rentav också rasbiologin – var en integrerad del av 1900-talets välfärdsstatsbygge? Så har det mellan varven låtit i den politiska debatten, men också här och där i den seriösa forskningen. Men problemet med en sådan problemformulering är att den blir både för smal och för vid.

Som vi sett är den rasbiologiska rörelsen från början internationell och tidigt etablerad som vetenskap långt utanför Sveriges och de andra nordiska välfärdsstaternas gränser. Steriliseringslagar stiftas sedan i många länder, med en början i USA och med Danmark som förebild för den svenska lagen. Förföljelser och disciplinering av romer är också ett internationellt fenomen – i Sverige kommer många av impulserna till registrering och ingrepp i deras liv från Norge, men blir inte lika långtgående som där.¹⁶⁴ För att nu ta några exempel.

158 Motion i FK 1966:77 av Annie Wallenheim m fl.

159 Motion FK 1960:308 och AK 1960:384, likalydande.

160 Protokoll FK 1960:13 s. 27.

161 Runcis s. 252, Tydén s. 217-19

162 Protokoll AK 1963:25 (24 maj)

163 Med start den 20/8 1997.

164 För mer fakta om den norska så kallade ”Omstreifermissionens” arbete, se Martin Eriksson och Jan Sellings böcker i litteraturlistan.

Men sådana tankefigurer rullar ändå på i den partipolitiska propagandan, där till exempel Sverigedemokraterna i sin valfilm 2018, "Ett folk, ett parti" helt enkelt påstod att Förintelsen var en följd av att svensk socialdemokrati lärt upp tyska nazister i rasbiologiskt tänkande. Som man säger i filmen:

*Nazityskland följde socialdemokraternas svenska exempel. År 1933 blev raskunskap obligatorisk i tyska skolor. Sveriges rasbiologiska instituts metodik för mätningar och massregistreringar övertogs senare tacksamt av nazisternas förintelsepolitik. Utan institutets uppfinnande av en kategorisering för en modern statlig mordindustri hade nazisternas sorterande och dödande troligen aldrig blivit lika omfattande.*¹⁶⁵

Det där är propaganda; och möjlig bara för att kunskapen om de historiska sammanhangen inte är allmänt spridda. Som bland annat Stefan Kühl skriver i sina böcker är det Tyskland som är undantaget: där blir rasbiologin vetenskaplig statsideologi. Men impulserna till denna vetenskapliga ideologi hämtas ur internationella källor och från många olika håll, inte minst USA.

Förslag till steriliseringslagar, stora, fängelseliknande anstaltsbyggen och eugeniska forskningsinstitut dyker upp i olika länder, vid ungefär samma tid: i demokratier och i totalitära stater, som uttryck en konservativ eller en progressiv agenda. Men detta är en fråga som såväl vänster som höger fört fram i debatten: hör inte sådana övergrepp mot människors privata sfär samman med den omgestaltning av hela samhället som vi förknippar med välfärdsstaten?

Svaret beror, som Mattias Tydén skriver i ett intressant kapitel av sin avhandling *Från politik till praktik*, naturligtvis på vad man då menar med välfärdsstaten.

Som flera forskare, bland dem Gunnar Broberg, påpekat delade höger och vänster vid 1900-talets början en problemformulering där förfall och degenerering var ett hot som uppkommit i det moderna industrisamhället – om huvudorsaken var brutalt ökade klassklyftor eller ett sönderfall av gamla institutioner, det kunde man strida om. Men som Tydén visar går stigmatiseringen av de fattigaste som "mindervärdiga" längre tillbaka, till rutinerna hos en äldre tids fattigvård, med rötter i 17- och 1800-tal. Eugeniken är som vi sett ovan inte heller kopplad till en särskild samhällssyn – tvärtom slåss olika politiska riktningar om att få fylla vetenskapens rön med ett eget innehåll. En renodlat socialliberal sammanslutning som Centralförbundet för socialt arbete (CSA) kan under tidigt 1900-tal också tala i sådana termer. Tydén skriver: "Det finns inga generella samband så att till exempel välfärdsstaten som sådan och dess ideologi enkelt skulle kunna förklara svensk steriliseringspolitik. 'Välfärdsstaten' är över huvud taget en alltför övergripande företeelse för att vi ska kunna använda den som förklaring."¹⁶⁶

Vad man sedan menar blev verklighet av olika välfärdsstatsidéer kan också skilja sig åt. Flera forskare och debattörer som granskat perioden har hämtat inspiration i historikern Yvonne Hirdmans uppmärksammade översikt *Att lägga livet tillrätta - studier i svensk folkhemspolitik* (1989) som tar ett större grepp på allt från kvinnors jämlikhetssträvan, hygienkampanjer och kostråd till Myrdals *Kris i befolkningsfrågan*. Hirdmans studie tillkom som en del av Maktutredningen, SOU 1990:44, och blev mycket debatterad. I sin förstudie om de så kallade sockerförsöken på Vipeholmsanstalten för Elin Bommenel ett intressant resonemang om just Hirdmans perspektiv på idébildningen kring "Folkhemmet".¹⁶⁷ Hon skriver att Hirdman "beskriver hur socialingenjörer som Gunnar och Alva Myrdal ger sig själva mandat att bestämma hur barn bäst fostras, hur hemarbetet bäst organiseras, hur moderskapspenningen bör användas och till och med vilka individer som bör alstra barn och vilka som inte bör det." Bommenel citerar sedan den kritik av Hirdmans perspektiv som framfördes av statsvetaren Bo Rothstein, som menar att Hirdman inte riktigt

165 Se t.ex. diskussionen i Dagens Nyheters kulturbilaga 2/8 2018 och 14/8 2018.

166 Tydén, s. 138

167 Elin (Frykman) Bommenel: Sockerförsöket. Artikel i Scandia vol. 64 no 1 1998.

skiljt på idéer och förslag, till exempel Myrdals, och vad som faktiskt blev verklig politik.¹⁶⁸

Den andra linjen Bo Rothstein finner, förutom den myrdalska linjen som Yvonne Hirdman beskrivit, är Gustav Möllers, den dåvarande socialministern. Det var Gustav Möllers version av förhållandet som sedermera genomfördes. Den bestod, till skillnad från den myrdalska, i att förse medborgarna med grundläggande resurser, resurser som skulle vara kontanta och icke behovsprövade. [...] Det var, menar han, den möllerska linjen med sin respekt för individens integritet, som slutligen formade socialpolitiken, medan Yvonne Hirdman menar att det var den myrdalska linjen som bestämde den.

Ur samma perspektiv på den möllerska linjen prövar Mattias Tydén en intressant förklaring till den stora nedgången i påtvingade steriliseringar som äger rum under 1950-talets mitt. Han påpekar att den i stort sammanfaller med just genomslaget för några av de reformer vi förknippar med välfärdsstaten i dess svenska/nordiska tappning.¹⁶⁹ Så äger de stora kommunsammanslagningarna rum under de åren då omsvängningen inleds (1952 och framåt), vilket gör att den lokala fattigvården (eller som den kom att heta, socialvården) gick upp i mycket större enheter. Plötsligt var den sociala kontrollen på den lilla orten, i den lilla kommunen, så mycket svagare, och den utgift som en barnrik familj med sociala problem kunde utgöra för en liten kommun som öländska Glömminge något som försvann in i en större budget och ett mer anonymt system.

Likasa införs de allmänna och generella barnbidragen med början 1948 – och ersätter ett system med stigmatiserande, behovsprövad mödrapenning, som betalades ut efter särskild granskning i ett system som pekade ut somliga barnrika familjer som ”tärande”. Det generella i bidragsformen hade en utjämnande, och om man så vill, anonymiserande inverkan.

Det är under samma år som vi ser vad jag ovan kallat en omförhandling av medborgarbegreppet. Det är två av de reformer Tydén prövar på sitt material, som man vanligtvis förknippar med välfärdsstaten och som med stor sannolikhet hade sin del i att upplösa den stigmatiserade gruppen sinnesslöa. Men medan personer med utvecklingsstörning (människor med till exempel kromosomrubbningsar som Downs syndrom eller hjärnskador uppkomna i samband med förlossning) är en relativt konstant grupp till sin storlek – så är de sinnesslöa helt enkelt inte längre bland oss.

Resultatet av 1990-talets debatt

Man kan ibland höra påståenden om att svensk steriliseringspolitik var något som sopats under mattan eller som man skulle tala tyst om. Att man talade tyst om detta under många decennier stämmer. Men den vidriga insikten man måste ta till sig är att det inte heller fanns något behov av att tysta ned något. Det sågs länge inte som viktigt; det var ju ”länge sedan”. Och skammen tillhörde alltför länge dem som utsatts för den.

Att ofrivilliga steriliseringar förekommit under flera decennier var nämligen allmänt känt för den som ville veta. Karl Grunewald skrev om saken i *Svensk Läkartidning* redan 1970 utan att det väckte debatt.¹⁷⁰ Det första exemplet på att det lyfts fram för en större grupp tycks vara reportaget i *Pockettidningen R* 1976. När Lennart Hebel berättar sin historia för journalisterna brister de enligt egen uppgift i gråt.

168 Se Bo Rothsteins Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik (SNS 1994), särskilt kapitlet ”Att lägga historien tillrätta.”

169 Tydén citerar också han Bo Rothsteins tanke om två olika tendenser i 1930-talets välfärdsstatsbygge: Myrdals sociala ”ingenjörskonst” och Gustav Möllers ”generella välfärdspolitik”-linje, där den senare skulle få det verkliga inflytandet över samhällsutvecklingen.

170 Karl Grunewald: Kritisk granskning av ansökningar om sterilisering av mentalt defekta. *Svensk Läkartidning* nr 44 1970.

Jan Guillou tog upp steriliseringarna i ett avsnitt av Rekordmagazinet 1987, då han beskrev det som "arisering".¹⁷¹ Men det är först under 1990-talet som övergreppen börjar diskuteras mer brett. Dels i en serie radiodokumentärer 1990 av Bosse Lindquist i radions P1, dels i en akademisk undersökning av Gunnar Broberg och Mattias Tydén, som gavs ut under titeln *Oönskade i folkhemmet* 1991. När man idag lyssnar på Lindquists radioreportage är det tydligt att de läkare han intervjuar själva inser att övergrepp begåtts – men att de ursäktar sig med att det var just "länge sedan" och att man tänkte annorlunda då. Lindquist omarbetade sedan sina reportage till boken *Förädlade svenskar* (1991). Gunnar Broberg och Nils Roll-Hansen återkom till ämnet i den engelskspråkiga, vetenskapliga antologin *Eugenics and the Welfare State* 1996.

Den stora debatten rullar igång i samband med Maciej Zarembas artikelserie i Dagens Nyheter våren 1997, texter som utgör underlaget till hans bok *De rena och de andra* (1999) och där han bland annat använder sig av uppgifter ur Maija Runcis då ännu outgivna avhandling *Steriliseringar i folkhemmet*. Zarembas genomslag kom bland annat av att han så tydligt fokuserade på en ansvarig part, den socialdemokrati som i hans artiklar genomgående förknippas med ansvaret för den förda politiken. Men den tendensen syns tydligt också i titlarna på till exempel Broberg & Tydéns och Runcis böcker.

Redan samma höst tillsattes också den utredning som refererats ovan och som lade fram sin rapport i SOU 2000:20. Den skulle även ge rekommendationer om ersättning till dem som drabbades. Ett schablon-skadestånd på 175 000 kronor slogs fast. Runt 2000 personer fick också denna ersättning, sammanlagt runt 300 miljoner kronor.¹⁷²

Frågan är om samma effekt, statlig utredning och kompensation – och kanske ett slags upprättelse – för de utsatta, hade kunnat uppnås utan ett sådant tydligt utkrävande av politiskt ansvar. Såvitt jag vet har inga liknande utredningar gjorts i de andra nordiska länderna.¹⁷³ Men resultatet av debatten blev att den sortens övergrepp tydligt kopplades till välfärdsstaten.

Den som läst såhär långt har förmodligen också sett att frågan är mer komplicerad än så; såväl rashygieniska program som steriliseringslagar dök upp under 1900-talets första decennier på flera håll i världen, i mycket olika politiska sammanhang – från demokratin USA, där rashygienen oftast fick en tydligt konservativ inramning, till de nordiska ländernas unga, liberala demokratier där den politiska uppslutningen kring en sådan politik var i det närmaste total – till Nazityskland där rasbiologin blev vetenskaplig statsideologi. Rashygien, tillämpad som steriliseringspolitik, är ett betydligt vidare fenomen än något som entydigt låter sig kopplas till välfärdsstatslösningar, och som Mattias Tydén argumenterar i sin avhandling är också välfärdspolitik vad som får steriliseringarna att minska i antal efter 1950-talets mitt. Men hela frågan om hur epoken ska tolkas och vems ansvaret är ligger kvar mitt på dagspolitikens gyttjigaste slagfält. Och att rasbiologin inte lagt sig ned och dött på detta slagfält ska vi se i sista kapitlet. Men först ska vi stanna upp hos några av huvudpersonerna i hela den här historien.

171 Avsnittet finns inte tillgängligt på SVT:s sajt men ska enligt uppgift ha sänts 17/3 1987.

172 SvD 6/7 2003.

173 En norsk utredning om övergrepp mot resande kom dock 2015, NOU 7:2015. Den verkar dock inte ha lett till samma debatt som i Sverige.

Texter som använts till detta avsnitt:

- Binet A, Simon Th. *Intelligensundersökningar*. Almqvist & Wiksell 1926.
- Maria Björkman: *Den anfrätta stammen*. Arkiv förlag 2011.
- Karin Bojs och Peter Sjölund: *Svenskarna och deras fäder*. Bonniers 2016.
- Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet*. Gidlunds 1991
- Gunnar Broberg och Nils Roll-Hansen (red) *Eugenics and the Welfare State – Norway, Sweden, Denmark and Finland* Michigan State University Press 1995
- Sebastian Casinge: *Den nationella minoriteten romer i Dalarna i fyra sekler* Region Dalarna 2021.
- Doetz, Harper & Petermann (red) *History of Human Genetics*. Springer Press 2017.
- Martin Eriksson: *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*. Lunds universitet 2015.
- Karl Grunewald: *Från Idiot till medborgare*. Gothia 2009
- Yvonne Hirdman: *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik*. Carlssons förlag 1989.
- Sofia Holmlund & Annika Sandén (red): *Usla, elända och arma. Samhällets utsatta under 700 år*. Natur & kultur 2013.
- Harry Laughlin: *Eugenical Sterilization in the United States*. Municipal Court of Chicago 1942.
- Bosse Lindquist: *Förädlade svenskar*. Alfabeta 1991.
- Alva och Gunnar Myrdal: *Kris i befolkningsfrågan*. Folkupplagan. Bonniers 1935.
- Bo Rothstein: *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik* SNS 1994
- Maija Runcis: *Steriliseringar i folkhemmet*. Ordfront 1998
- Jan Selling: *Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar*. Sekel förlag 2013.
- Kjell Sundstedt: *Till Gertrud. En berättelse om tvångsteriliseringar i Sverige*. Frank förlag 2009.
- Mattias Tydén: *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935-75*. Almqvist & Wiksell 2002
- Maciej Zaremba: *De rena och de andra*. Bokförlaget DN 1999.
- SOU 2000:20: *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975: slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning*.
- Arbetsmarknadsdepartementet DS 2014:8 *Den mörka och okända historien – vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet*.
-

Kapitel 5 Rasbiologin och personer med intellektuell funktionsnedsättning

Sammanfattning: *Personer med intellektuell funktionsnedsättning har alltid funnits. Men det är i samband med industrialismens framväxt och den allmänna folkskolans införande vid 1800-talets mitt som det står klart att en del faller utanför och har svårare att lära sig läsa, skriva och räkna.*

Det blir också klart att samhället har ett särskilt ansvar för denna grupp, och under 1800-talets slut inleds ett stort ideellt arbete för gruppens sak.

När den rasbiologiska skolan får genomslag inom vetenskap och politik vänder man på frågan: samhället ska nu skyddas från människor med utvecklingsstörning, deras anlag och deras upplösande inverkan på till exempel sexualmoral. Efter 1925 börjar man bygga sinnesslöanstalter, där de interneras, inte sällan under fängelseliknande former. Villkoret för att skrivas ut är många gånger sterilisering. Den största anstalten för sinnesslöa blev Vipeholm i Lund, där det under 1950-talet fanns så många som 1 000 intagna. Sjukhuset blev också hårt kritiserat för att man bedrev kariesförsök på de intagnas tänder utan att dessa ens visste att de deltog i experiment.

Läkarvetenskapen hade länge mycket trubbiga instrument till sitt förfogande för att mäta mognad eller funktionsnedsättning. Vid 1950-talets mitt ifrågasätts anstaltsvården alltmer, inte minst i pressen. Personer med intellektuell funktionsnedsättning får en egen intresseförening, FUB, och allt fler arbetar för att de ska integreras i samhället. Samtidigt verkar gruppen av de som kallades sinnesslöa ha minskat i antal på ett anmärkningsvärt vis.

Förhistorien – 1800-talet

Historien om den grupp människor som kallades ”utvecklingsstörda” är varken mer eller mindre än historien om det moderna samhället.¹⁷⁴ Eller med andra ord: hur den gruppen behandlas ger en tydlig bild av det omgivande samhällets värderingar.

1992 gav författaren PC Jersild och fotografen Björn Abelin ut en fotobok, I afton dans, om de kvällar för människor med intellektuell funktionsnedsättning som anordnades på Münchenbryggeriet. Det är en bitvis mycket gripande bok. Göran Greider tog fasta på ett civilisationsperspektiv när han recenserade den:

Handikappade har idag erövrat en sorts sociala rättigheter, som gör att de kan kräva ett fullvärdigt liv, och de flesta medborgare har, i sina hjärtan skrivit under på dessa rättigheter. (1986 stiftades till exempel speciella rättighetslagar för landets utvecklingsstörda.) Ibland brukar jag, nästan som i yrsel, tänka att vi nu, i ett sent stadium av välfärds-samhället, snuddar vid en helt annan historisk epok: Tiden före den stora inspärningen, som Michel Foucault har skrivit om i sin bok om vansinnet.¹⁷⁵

Greider gör nog rätt som drar in Michel Foucault i sammanhanget. Historien om gruppen med utvecklingsstörning i det moderna samhället är historien om ett utestängande, instängande och ett utsläppande, som sammanfaller med de rashygieniska idéernas införande och avklingande i Sverige.

---

174 Framställningen i detta avsnitt bygger i hög grad på Kerstin Färms avhandling och uppgifter från Karl Grunewalds böcker. Det finns källkritiska problem med att göra så, då Grunewald själv är en aktör under den period som skildras. Men litteraturen på området är tunn.

175 Bonniers Litterära Magasin nr 4 1992.

Det är också framför allt en historia om klassificeringar. Hur delar man in människor i denna grupp utifrån det faktum att de inte passar in i ramarna?

Som Karl Grunewald berättar i sin bok *Från idiot till medborgare* (2009) skrivs den första avhandlingen om utvecklingsstörning i Sverige av läkaren och folkbildaren Anton Nyström, Om cretinism och idioti 1868. Nyström menade att det var skillnad mellan olika sinnesslöa – de bildbara och de obildbara. Så kallade ”kretiner” var obildbara, ”idioter” mottagliga för viss skolning. Läkaren Ernst Salomon fyllde året efter på med en annan klassifikation där han skiljde på ”sinnessjuka” och de som senare skulle kallas ”utvecklingsstörda”: nu delades den senare gruppen in i ”Ofullkomne (idiotiske), sinneströga (mindre vetande), sinnesslöa (halvidioter) och fånar (helidioter).” Trots ett språkbruk som i våra öron låter hånfullt menade också Salomon att man skulle ordna utbildning åt alla som kunde tillgodogöra sig den.¹⁷⁶

Kategoriseringen av en grupp som föll utanför samhället har att göra med folkskolans införande 1842. Då alla skulle lära sig läsa, skriva och räkna visade det sig att vissa inte kunde det – i alla fall inte på samma villkor, vilket gjorde att gruppen sinnesslöa med stor säkerhet kom att omfatta även en del som hade vanlig dyslexi eller dyskalkyli.¹⁷⁷ Småningom under 1800-talet utvecklas en praxis där de sinnesslöa i allt högre grad tas om hand genom att olika mer eller mindre ideella föreningar får bidrag eller lokaler till sitt förfogande.

I Sverige, under inflytande främst från Frankrike, börjar ett omhändertagande av människor med intellektuell funktionsnedsättning från samhällets sida på 1860-talet: det är ett ansvar som hela tiden är ifrågasatt. Ska staten ha något med saken att göra eller ska det vara en fråga för välgörenhet? Enda möjligheten att tas om hand om föräldrarna inte klarade skötseln av det egna barnet var tidigare fattigstugan eller i värsta fall hospitalet (sinnessjukhuset): ett fåtal statliga sådana fanns i Sverige sedan 1700-talets mitt.

Det första hemmet för ”idioter” bildades på kristlig grund av Emanuela Carlbeck (1829–1901) i Göteborg 1866 och flyttade sedan till Mariestad, där det 1883 övertogs av det relativt nyinstiftade landstinget. Andra pionjärer på området var Ebba Ramsay (1828–1922) som grundade hemmet Minnet utanför Jönköping och startade den förening som skapade Eugeniahemmet i Stockholm. Hon startade också föreningen *Rädda Sveriges eländigaste barn*. Elisabeth Anrep-Nordin (1857–1947) startade det första hemmet för dövstumma barn i Skara, och tog småningom emot barn med andra multipla handikapp. Bengta Hansson (1851–1924) kom till skillnad från de andra kvinnorna från en arbetarfamilj, men var först anställd hos Emanuela Carlbeck och öppnade 1895 ett hem för vuxna, sinnesslöa kvinnor i Göteborg, som under namnet Betaniahemmet senare utvidgades till att hysa även män och barn. Thorborg Rappe (1832–1901) blev 1877 lärare vid Sinnesslöskolan i Stockholm och skrev den första läroboken för dem som skulle arbeta som sinnesslölärare, *Några råd och anvisningar vid sinnesslöa barns (idioters) vård, uppföstran och undervisning*, som utkom 1903, efter författarens död. Alla dessa pionjärer, utom Bengta Hansson, hade förankring i överklassen och i filantropiska kretsar. År 1868 hade också *Föreningen för sinnesslöa barns vård* bildats, till viss mån i protest mot att staten inte ville ta ansvar för gruppen utan hänvisade till privat välgörenhet.

Den rasbiologiska vändningen

Den tidiga vården av så kallade ”kretiner” så som den utformas av pionjärer som Jean Itard (1774–1838) och Édouard Séguin (1812–1880) i Frankrike och USA är förknippade med ett stort mått av optimism¹⁷⁸; man talar ibland om möjligheten av en bot och ser i alla händelser ingen gräns för hur långt man kan komma med rätt metoder. Det kan vid sekelskiftet 18/1900 se ut som om de sinnesslöa håller på att integreras i det moderna, svenska samhället, genom olika stiftelser och föreningar som börjar försvara deras intressen.

¹⁷⁶ Se Kerstin Färm s. 120-121.

¹⁷⁷ I Thomas Kangers bok *Idiotanstalten* (2021) berättas t.ex. om Johan Hansson, som stämplades som sinnesslös och spärrades in på Vipeholm för att han inte kunde räkna, fast han läste och skrev snabbt. Idag skulle han fått diagnosen dyskalkyli.

¹⁷⁸ Se Kerstin Färm s. 108 ff.

Samtidigt vet vi naturligtvis väldigt lite om hur illa människor for i skuggan i det dåvarande fattig-Sverige. Men en del av den tidigare optimismen har klingat av. Många av de barn man tog om hand är nu vuxna, utan att ha kunnat "anpassas".

Med rasbiologin och ett nytt fokus på ärftlighet i mendelsk mening tar saken en ny vändning. Problemet formuleras inte bara i Sverige nu som de sinnesslöas "vanartighet" och sexualitet. En sådan debatt förs sedan länge i USA.

Som ett utlåtande efter Alfred Petrén's första motion om en steriliseringslag 1922 skriver andra lagutskottet om de bildbara sinnesslöa: "De begagna gärna varje tillfälle till sexuellt umgänge, som bjuder sig, varför följderna av att leva i frihet utan noggrann tillsyn, såsom erfarenheten visar, ofta blir den, att de sätta det ena barnet efter det andra till världen."¹⁷⁹

Samtidigt slår tanken igenom att sinnesslöhet ligger bakom många sorters avvikelser, som alkoholism, prostitution och lösaktighet som sedan leder till alltför många barn, kriminalitet och asocialitet – och att detta i sin tur är ärftliga egenskaper. Det är i det här sammanhanget rasbiologer börjar tala om degeneration och kontraselektion och böcker som *Dugdales The Jukes* och *Goddards The Kalikaks* får stort genomslag. Som Karl Grunewald skriver växer tanken nu fram att det är samhället som måste skyddas mot de sinnesslöa, inte tvärtom. Framför allt måste man skyddas mot deras sexualitet och reproduktionsförmåga. Tidiga eugeniker som Galton sprider föreställningen att de sinnesslöa skaffar fler barn än friska. När man sedan börjar använda Binet-Simons intelligensstest mångdubblades också de som fick etiketten sinnesslöa – nu hade man ju ett exakt mått att gå efter?

I filmversionen av *Från idiot till medborgare* (2007) läser Karl Grunewald upp ett brev från en kvinna som födde ett barn med Downs syndrom 1926, några år in i den rasbiologiska eran. Så lyder hennes berättelse:

Två dagar efter Karins födelse fick vi veta att hon var sinnesslö. Det fanns en professor på sjukhuset som själv hade ett utvecklingsstört barn. Kanske var det därför som man så snabbt såg att hon var mongoloid. När vidare information om vad det innebar fick vi inte, bara rådet att lämna bort henne. Men att lämna bort henne, det kunde vi inte tänka oss. Så började vandringen från läkare till läkare. Det enda råd jag kan ge er, sa en berömd professor här i staden, är att slå er ihop med någon som har det på samma sätt och flytta ut på landet. Aldrig var det någon som sade att det var bra att vi hade Karin hemma. Det var bara bort, bort.

Vad som först växt fram var ett lapptäcke av privata och statliga/kommunala hem och anstalter. Dock borde de inspekteras av någon, och staten utsåg ett antal överinspektörer för sinnesslövården. En av de första var Alfred Petrén. Överinspektörerna höll efter moralen och ekonomin. Livet på de olika anstalter som anläggs utvecklar sig till ett tillstånd av förvaring och disciplinering. Inte rakt av, inte enhetligt, men skildringarna från olika sinnesslöanstalter som Vipeholm i Lund, Nannylund i Eksjö och Västra Mark i Örebro under åren 1920–1950 uppvisar rent fängelseliknande förhållanden. De sinnesslöa ska i första hand avskiljas och kontrolleras.

När de kom hit blev de fråntagna allt eget privat. Kläder, smycken, fotografier... allt togs ifrån dem. De fick inte ha något privat, av någon anledning jag inte känner till. Och så fick de ta på sig sjukhusets mundering. Sen blev de inlåsta. Alla dörrar var låsta. Hela området var omgärdat med ett högt staket, två meter, säkert. Och låsta grindar. Det var som att komma till ett fängelse, utan möjlighet till permission.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Citerat efter Karl Grunewald: *Från idiot till medborgare*, s. 64. Det är värt att lägga märke till att Alfred Petrén också är mycket bekymrad över de "sinnesslöas" inverkan på den "allmänna sexualmoralen". Man börjar diskutera internering av sinnesslöa kvinnor, som "i stor utsträckning utnyttjas i osedligt syfte och därigenom sänka den moraliska nivån hos sin omgivning". År 1920 tas de första besluten om att starta speciella skolhem för de mest "vanartiga" av de sinnesslöa, som alltså ska avlägsnas till särskilda hem.

¹⁸⁰ Astrid Bergqvist, vårdare 1952-1972 på Västra Marks sjukhus för kvinnliga "imbecilla" i filmen *Från idiot till medborgare*.

Nästan alla skildringar inifrån denna värld – och de är inte särskilt många före 1960-talet – andas kontroll, kontroll, kontroll. Att vara sinnesslö är att vara ett hot. Under 1920-talet tycks det som om man på sina håll åtminstone lyfte tanken på någon form av dödshjälp. Sådana tongångar anas hos Arthur Engberg i riksdagen 1921, ironiskt nog i en debatt där han argumenterar mot dödsstraffet:

*Jag antar, mina herrar, att vi en gång, kanske icke i så avlägsen framtid, inom samhället tvingas att taga under övervägande att släcka sådana liv, som bestå i ohjälpliga och vanskapade idioter och som från början äro dömda att vara samhället till en börda och alla andra och sig själva till förbannelse. En sådan utväg får naturligtvis tänkas hållas öppen.*¹⁸¹

Citatet är välkänt. Och flera som diskuterat Engbergs hållning konstaterar att det inte är just de orden som leder till protester bland de övriga riksdagsledamöterna, utan det faktum att Engberg vill avskaffa dödsstraffet som sådant.¹⁸² Hans hållning är där och då inte kontroversiell. Och tongångarna hörs inte bara hos honom. Så här uttalade sig överläkaren på Vipeholmsanstalten utanför Lund, Hugo Fröderberg (1897–1986):

*Därest ett euthanasiförfarande vore tillåtet, skulle det sannolikt kunna genomföras utan större motstånd från något håll. De äro dock så fåtaliga, att ett sådant sannolikt icke skulle spela någon praktisk roll i ett samhälle som redan är utrustat med anstalter för deras omhändertagande.*¹⁸³

I sin bok försöker Karl Grunewald beskriva den förändring av attityden mot de bildningsbara sinnesslöa som äger rum under 1920- och 30-tal:

*Tvångsisolering och tvångsterilisering kom att ske i en utsträckning som i dag ter sig som ren förföljelse. Från att ha varit en del av den folkliga kulturen i jordbrukssamhället blev de sinnesslöa nu diagnosticerade och stämplade som potentiellt farliga och asociala. Allmänhetens inställning ändrades, från medlidande och beklagande till rädsla och avståndstagande.*¹⁸⁴

Eller som Nils von Hofsten försvarade samma förskjutning i en artikel från 1933:

*Mot sinnesslöas fortplantning har internering en starkare påverkan, och det har ansetts att de sinnesslöas relativa antal har gått ned i vårt land under de senaste årtiondena tack vare ökad internering. Effekten är dock alldeles för liten redan av det skälet att en stor mängd sinnesslöa inte kan och inte behöver interneras.*¹⁸⁵

Det fanns dock röster som höjdes mot denna ”kriminalisering av efterblivenhet”, som den kvinnliga psykiatern Alfild Tamm:

*Vad ’vanarten’ beträffar befanns den vara ett ytterst suddigt begrepp, särskilt olämpligt att använda om barn. Den moraliska värdering som den innehåller, suggererar nämligen lätt att förbise orsakerna och att ge en behandling, som har för mycket av straffkaraktär och för litet av uppfostran.*¹⁸⁶

Sådana röster drunknade lätt i den förment vetenskapliga, rasbiologisk kören: utvecklingsstörning och sinnesslöhet var en sjukdom som skulle ringas in och kontrolleras och hindras från att sprida sig i nationens genpool.

181 Riksdagens protokoll AK 1921:39, 7 maj 1921.

182 Se t.ex. Inger Hedströms artikel i Dagens Nyheter 24/4 2017. Riksdagsdebatten 1921 ledde också till dödsstraffets avskaffande.

183 Grunewald 2009, s. 81.

184 Grunewald 2009, s. 83

185 Steriliseringsfrågan ur rasbiologisk synpunkt, i Svenska föreningen för psykologisk hälsovård nr 5 1933.

186 Grunewald 2009, s. 85.

Även sedan de rasbiologiska idéerna klingat av mot mitten av 1930-talet satt de kvar i organisationsformer och system. Man ska påminna sig att många – ingen kommer någonsin att kunna säga hur många – av dem som satt internerade på anstalter av det här slaget kunde ha dyslexi och/eller komma från fel klassbakgrund. Eller av vad vi idag kallar Aspergers syndrom eller ADHD. Man kunde också mogna sent eller ha bristsjukdomar.

Det ligger nära till hands att fundera över Foucaults idéer. I sin bok om *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (1961) menade han att utsöndrandet av de sinnessjuka ur det franska samhället på 1700-talet hade en förklaring i att ett stort antal asyler för pestsmittade stod tomma efter det att sjukdomen rasat ut – och att det fanns ett institutionellt krav på någon att internera. Det blev de psykiskt sjuka som tidigare, bortsett från de allra svåraste fallen, levde bland de friska. Det är en händelse som ser ut som en tanke att man i Sverige upprättar anstalter för sinnesslöa just i de militärkaserner som står tomma efter de drastiska nedskärningarna i 1925 års försvarsbeslut. Samtidigt är det som om disciplinen följde med själva lokalerna.

Vipeholm och anstaltsväsendet

En av de anstalter som skapades under 1930-talet och som på senare år granskats rejält i reportage och forskning var Vipeholm utanför Lund. Den var från början tänkt som just militärkasern. När den 1935 byggdes klart till anstalt hade den fortfarande drag av militär förebild, med järnvägsspår ända in på sjukhusområdet. Först var den bara öppen för män, senare även för kvinnor och barn. År 1945 hade antalet intagna stigit till 900 och 1957 till 1 000.

Vipeholm var också länge synonymt med just det närmast militära draget inom svensk anstaltsvård. Överläkaren Hugo Fröderberg delade in sina patienter i sju olika grupper, 0–6, där grupp 0 beskrevs på följande vis: ”Gruppen 0 omfattar sådana som överhuvudtaget inte visar några tecken till psykiskt liv, som eljest utmärker homo sapiens. De närmar sig rena monstra.”¹⁸⁷ På Vipeholm utformades också den särskilda ”sjukhusvästen”, som knöts på ryggen för att hålla armarna låsta, även kallad för ”snörkostym”.

Dödligheten var hög på Vipeholms sjukhus år 1941–1943 då sammanlagt 217 patienter dog. De döda begravdes länge i en gemensam grav på Norra kyrkogården i Lund. Där vilar 560 personer i – med Karl Grunewalds ord – ”Sveriges största massgrav i modern tid”.

Men vilket var då egentligen alternativet till den framväxande anstaltsvården? I arbetet med att kartlägga den höga dödligheten på Vipeholm har historikern Kristina Engwall gått igenom ett stort antal journaler. Här är ett av de exempel på en av de intagna som kom direkt från föräldrahemmet:

*Född idiot. Har aldrig gått i skola och har aldrig haft någon som helst sysselsättning. Aldrig kunnat gå, kan ej tala, frambringar ibland några oartikulerade ljud och läten, vilka dock endast äro uttryck för hans fysiska känslor, något psykiskt kännande tycks fullständigt saknas. Avföring och urin har alltid gått i kläderna och i sängs. Måste matas som ett spädbarn. [...] Ligger i någon sorts lådliknande säng på ett underlag, som trotsar all beskrivning. Vid närmare undersökning visar det sig bestå av gamla strumptrasor och säcklump. Hela underlaget inpyrt med urin och stinker vidrigt. Hela hemmet i det mest vanvårdade tillstånd. Smuts och trasor, överallt krälade det av ohyra i alla vrår.*¹⁸⁸

Enligt journalen bekrevs även mannens mor som ”psykiskt undermålig”. Han var när han 1939 togs in på Vipeholm 21 år gammal och hade säkerligen tillbringat större delen av sitt liv i den lådan. Han dog senare samma höst.

¹⁸⁷ Fröderbergs klassifikationssystem, som var hans egen skapelse, diskuteras av Grunewald liksom av Elin Bommenel och Thomas Kanger, som alla skrivit om Vipeholm. Det återkommer också i Randi Mossige-Norheims dokumentärserie i fem delar som sändes på Sveriges radio P1 2020-2021.

¹⁸⁸ Journalcitat i brev från Engwall till författaren

Livet för de intagna på Vipeholm kunde säkert vara mycket olika: tillhörde man de högre grupperna i Fröderbergs klassificering fanns alternativ till den rena förvaringen. Men det som har gjort Vipeholm till ett begrepp även i modern tid är de vetenskapliga försök som bedrevs på de intagna under 1940- och 1950-talet – liksom den höga dödligheten under andra världskriget. Det ska tilläggas att den typen av medicinska experiment på ovetande försökspersoner inte var något unikt för Vipeholm: i flera länder har sådant uppdagats och debatterats i efterhand, med ”The Tuskegee syphilis experiment” i USA från 1932 till 1972 som värsta skräckexempel.¹⁸⁹

Kariesförsöken

Från 1943 experimenterades med 660 av de 900 Vipeholmintagnas kost.¹⁹⁰ Först genom tillskott av vitaminer och kalcium, vilket resulterade i bättre hälsa, men inte med stora synbara förändringar på tandstatus. Sedan inleddes försök för att bevisa att det verkligen var sockerhalten i konfekt och mat som ledde till folksjukdomen karies, vilket man egentligen visste men saknade verkliga kliniska bevis för. Bara 1 promille av svenska värnpliktiga saknade vid denna tid kariesangrepp. En grupp intagna gavs speciellt utformad, kladdig kola. Den delen av försöket avbröts 1951, sedan bevisen låg klara: sockret var vad som orsakade karies i tänderna.

Det etiskt förkastliga kan tyckas uppenbart för eftervärlden: det handlar om människor som inte hade något val. För samtiden var det inte en faktor att väga in. Som historikern Elin Bommenel skriver i sin sammanfattning av avhandlingsarbetet kring sockerförsöket: ”Experimentet var bra för folkhälsan, men Vipeholmspatienterna fick betala priset.”¹⁹¹ Som framgår av Randi Mossige-Norheims radiodokumentär om Vipeholm¹⁹² ingick också yngre barn i den försöksgrupp som fick sina tänder förstörda. Den etiskt grundade kritiken har i efterhand varit hård och skjutit in sig på det faktum att försökspersonerna inte informerades om eller ens kunde förstå följderna, att de som intagna var inspärrade och fick sina tänder sönderfräta med svår smärta och hälsofaror som följd. När sockerdelen av försöken avslutades räknade den ansvarige tandläkaren ut att 3000 tänder behövde lagas och 2000 dras ut. Bommenel skriver: ”De längst stående patienterna som blev skrämde av borren fick leva med sina skador.”

Bommenel redovisar i sin avhandling hur forskargruppen bakom experimentet resonerade. De hade ett riksdagsuppdrag att utforska hur tandhälsan skulle höjas och behövde en större grupp människor som inte var rörlig och vars kost de kunde kontrollera. Valet föll på den stora sinnesslöanstalten. Några etiska överväganden tycks helt enkelt inte ha varit aktuella. Inte heller tycks man ha reflekterat över den dom i Nürnberg-rättegångarna från 1947, som alltså föll under de år experimentet pågick, som resulterade i den så kallade Nürnbergkonventionen som blev vägledande för vilken sorts medicinska experiment som fick företas på levande människor och vars första punkt lyder ”Individens frivilliga samtycke är absolut nödvändigt.”¹⁹³

Fröderberg och andra läkare som har sin dagliga gärning på anstalter som Vipeholm – Fröderberg kallar anstalten ”sin livsgärning” – talar om sina patienter på ett för oss märkligt distanserat vis. I Mossige-Norheims dokumentär, liksom i Bommenels avhandling, möter vi underliga påståenden ur citerade dokument där det talas om hur svårt sinnesslöa inte har någon tidsuppfattning och kanske inte ens upplever smärta som normala. Just det viset att betrakta försökspersonerna verkar också ha präglat de forskare som deltog i sockerexperimentet de första åren. Bommenel visar hur forskargruppen tidvis hamnar i konflikt med ledningen på Medicinalstyrelsen då man fattar beslut utan förankring uppåt, både ekonomiskt och metodiskt, vilket

189 400 svarta män undanhölls 1932-1972 behandling mot syfilis (och kunskap om sin sjukdoms natur) för att man skulle kunna klarlägga sjukdomens effekter under lång tid.

190 Se Elin Bommenel: Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943-1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa (Arkiv 2006). Bommenel skrev också en förstudie i tidskriften Scandia, citerad i not 151 ovan, då under namnet Elin Frykman.

191 Bommenel 2006 s. 353.

192 Särskilt avsnitt 2, Kariesexperimentet och barnen (22/10 2020).

193 Bommenel 2006 s. 199 ff

leder till slitningar.

Vändpunkter

En bit in på femtiotalet kommer så kritiken i såväl riksdag som press. Först handlar den om det faktum att stora konfektyrföretag som Mazetti varit med och sponsrat försöken och kanske hoppats på annat resultat än det den ledde till: att godis förstör tänderna. Den första kritikvågen i januari 1953 handlar om detta: kan det här verkligen vara objektiv forskning? Godisindustrin är också orolig över de rön som nu börjar läcka ut.

Men efter en tid skiftar kritiken fokus. I mars 1953 lämnas en motion in till andra kammaren som helt vill dra in anslagen till forskningen – eftersom den är oetisk och utförts på människor utan deras samtycke. Motionen har undertecknats av en tvärpolitisk grupp från folkpartiet, socialdemokraterna, högern och bondeförbundet.¹⁹⁴ Den femtonde april debatteras den i kammaren, med tidvis hårda ord, kritik som främst kommer från folkpartiet och socialdemokraterna. Folkpartisten Margit Vinges replik är en bra sammanfattning av den framförda kritiken:

Har man rätt att företaga experiment på människor som inte har möjligheter att själva bedöma karaktären av dessa experiment? [...] Riksdagen får inte utan vidare nonchalera denna principfråga. Vi måste höja ett varnande finger och säga ett 'här till men icke vidare'. Vi måste noggrant följa denna försöksverksamhet och se till att ingen i aldrig så vällovlig experimentlusta frestas gå så långt, att man träder de mänskliga rättigheterna för nära.¹⁹⁵

Den som ska svara på kritiken är den till synes helt oförberedde inrikesministern Gunnar Hedlund (Bf) som ger ett fullkomligt god dag yxskaft-svar och förlorar sig i betraktelser över sockers skadlighet.

Men debatten har nu kantrat från att handla om den nya insikten om att socker är farligt för tänderna till något helt annat, mörkare och mer svåravgränsat.

Den fråga som ännu väntar på sitt svar är den om de 560 döda i vad Karl Grunewald kallade "Sveriges största massgrav i modern tid". 1999 publicerade journalisten Thomas Kanger ett reportage i TV4:s Kalla Fakta, som han också följde upp i DN. Efter genomgång av patientjournalerna under 1940–43 konstaterade han att dödstalen stigit på ett vis som inte motsvarade utvecklingen på andra sjukhus och anstalter. Fler dog efter snabb viktnedgång. 1941 steg dödstalen från 23 till 66. 1942 steg de till 80 för att 1943 åter gå ned till 57. Därefter faller de till samma nivåer som före kriget.¹⁹⁶ Som Kanger konstaterar sammanfaller dödstalen och viktminskningen med de hårda ransoneringarna under kriget och sjunker när ransoneringen lättar igen. Men Kanger menade i sitt reportage att det verkade röra sig om medveten dödshjälp, eutanasi, av dem som Fröderberg klassat som 0 eller 1 i sitt sjugradiga system.

Kangers analys har tillbakavisats av Karl Grunewald, som själv diskuterat de abnorma dödstalen, liksom av Elin Bommenel. De menar att ökningen är anmärkningsvärd, men att det inte finns några belegg för någon särbehandling som skulle lett till fler dödsfall. Kanger återkommer till frågan i sin bok *Idiotanstalten* (2021) och menar att det i alla händelser är klarlagt att Fröderberg själv förstod hur ransoneringarna slog mot de svagaste patienterna. Den hårda debatten har lett till att det nu startats ett forskningsprojekt vid Lunds universitet, "Döden på Vipeholm" kring den möjliga förekomsten av eutanasi under krigsåren. Kanske får vi veta.

Vipeholm var inte en isolerad ö av skräckregemente i den tidens vårdsvrige. I Karl Grunewalds *Från idiot till medborgare* går förhållandena igenom på flera av de större anstalterna. Det är i långa stycken en natt-

194 Motion AK 1953:453

195 AK protokoll 1953:13 s. 89 ff

196 Thomas Kanger: *Idiotanstalten* (Kaunitz-Olsson 2021) s. 47 ff.

svart berättelse om spännbälten, inlåsning, medveten avskurenhet från anhöriga som uppmanas att inte komma på besök, brev från intagna som aldrig avsänds och långvarig understimulans som förvärrar de intagnas symtom. Bilden är i stort sett entydig: de allra svårast sinnesslöa hålls inte på anstalt för sin egen skull utan för att skydda "storsamhället".

Karl Grunewald besökte 1964 Vipeholm i sin roll som Medicinalstyrelsens överinspektör (alltså samma tjänst som en gång innehåfts av Alfred Petré) och konstaterade:

Vid inspektion på Vipeholm 1964 noterade jag att 100 patienter faktiskt aldrig kom ur sängarna. De hade förvridna, magra kroppar, var vresiga och autistiska. Hopkrupna låg de som skrynkliga äpplen under täckena. Det tillhörde min rutin att lyfta på täcket hos alla för att få någon slags kontakt och fånga atmosfären i deras liv. Någon skötare kunde varna i förväg: akta dig, han slår till.¹⁹⁷

En av de röster som protesterade mot Vipeholmsexperimenten 1953 var den relativt nybildade föreningen FUB, Föreningen för utvecklingsstörda barn. FUB hade vuxit fram ur en stockholmsbaserad förening för föräldrar till barn med olika slags utvecklingsstörningar, med den tidigare nämnda familjen Fredriksson bland pionjärerna. Karl Grunewald skriver:

Föräldrar till utvecklingsstörda barn hade en svår situation ännu på 50-talet. Man blev isolerad från släkt och vänner. I bästa fall kunde man få in sitt barn i en externatklass. Fru Fredriksson var en av pionjärerna i FUB. I familjens trappuppgång bodde en annan tandläkarfamilj, som även de hade ett utvecklingsstört barn. Först när familjerna träffades på ett föräldramöte förstod de att de var i samma situation och blev därefter bästa vänner.¹⁹⁸

Framväxten av sådana intresseorganisationer var också ett uttryck för den märkliga mentalitetsomsvängning som tar sin början under 1950-talet. Hur ska denna omsvängning egentligen förstås?

Det finns inga färdiga svar. Berodde det på en allt starkare demokratisk människosyn? Avsmaken inför det nazistiska folkmordet som avslöjades efter kriget? Helt enkelt tilltagande ekonomiska resurser i det moderna Sverige? Eller alltihop sammantaget? För 1950-talets människor vore TV-serier som "I en annan del av Köping" eller filmen "Catwalk", där personer med intellektuell funktionsnedsättning själva agerar och står i centrum, något helt oerhört.

Vipeholmsanstalten blev också, innan den stängdes 1982, ett centrum för den utveckling av gruppboende i mindre enheter som idag präglar omsorgen om de utvecklingsstörda. Utvecklingen har följt den linje som Karl Grunewald, som själv ledde mycket av arbetet, beskriver i titeln på sin bok om de utvecklingsstördas historia: *Från idiot till medborgare*.

Grunewalds teori

Ingen förnekar nog att människor med särskilda behov alltid kommer att finnas, vilket alltid kommer att ställa särskilda krav på deras anhöriga och på samhället som sådant. Men Grunewalds tes om att de sinnesslöa var en kategori som helt enkelt inte finns idag förtjänar en stunds eftertanke. Om han har rätt i sina beräkningar minskar antalet utvecklingsstörda/ sinnesslöa brant efter andra världskriget för att plana ut på en relativt låg nivå om cirka 40 000 individer.¹⁹⁹

Vi har att göra med samma svårigheter att ta fram rättvis statistik som i övrigt, men Grunewalds bild är klar. Han tror på sin förklaring att problemet var själva fattigdomen. Och som han själv menar: den kategori av patienter han mötte i sovsalarna på Vipeholm 1964 har minskat i antal till en mycket mindre grupp av

197 Grunewald 2009, s. 440

198 Ur Grunewald/Olsson: Utan talan 1997, s. 64

199 Grunewald 2009, s. 259.

människor. Vi lever inte i den framtid som avskaffat alla svåra sjukdomar och funktionsnedsättningar– men verkligheten har visat sig se ut på rakt motsatt vis från det skräckscenario Herman Lundborg manade fram i Degenerationsfaran för precis hundra år sedan:

Den falska humanitet, som nu för tiden besjalar mången, påskyndar otvivelaktigt den för utvecklingen så ogynnsamma process, som fått namn av kontraselektion (urval i dålig riktning). Godhjärtade män och kvinnor hjälpa icke sällan urskillningslöst fram fysiskt och psykiskt svagt utrustade personer, som sedan fortplanta sig och ge sina mindervärdiga anlag i arv åt nya släkten, vilka i sin tur falla samhället till last.

Texter som använts till detta avsnitt:

Björn Abelin (foto), PC Jersild (text): *I afton dans*. Bonniers 1992.

Elin Bommenel: *Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*. Arkiv 2006.

Michel Foucault: *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. Övers. av Carl G. Liungman. Bonniers 1973.

Kerstin Färm: *Socialt problem eller som andra och i gemenskap med andra?* Linköpings universitet 1999.

Karl Grunewald: *Från idiot till medborgare. De utvecklingsstördas historia*. Gothia 2009. Karl Grunewald & Thomas Olsson: *Utan talan. Historia i bild från omsorgerna om utvecklingsstörda*. Liber 1997.

Thomas Kanger: *Idiotanstalten*. Kaunitz-Olsson 2021.

Herman Lundborg: *Degenerationsfaran och riktlinjer för dess förebyggande*. Norstedts 1922.

Nils von Hofsten: *Steriliseringsfrågan ur rasbiologisk synpunkt*. Artikel i Svenska föreningen för psykologisk hälsovård nr 5 1933.

Film: *Från idiot till medborgare*. Regi Hanna Boglind. Produktionsbolaget Klarsyn 2007.

Radiodokumentären *Vipeholmsanstalten* av Randi Mossige-Norheim m fl, fem delar 2020–2021.

Kapitel 6 Mot samtiden

Sammanfattning: *Det sker ett par märkliga förändringar av det svenska samhällets människosyn, först runt 1910 när utvecklingsstörda och sinnesslöa börjar ses som hot som måste isoleras och steriliseras, sedan ett nytt skifte under femtiotalet, när de börjar ses som medborgare med rättigheter. Under femtiotalet faller också antalet ofrivilliga steriliseringar. Det rasbiologiska institutet under Gunnar Dahlberg har lämnat rasbegreppet bakom sig, men delar av den gamla styrelsen är fortfarande kvar och påverkar tidvis forskningen. 1958 blir institutet "institutionen för medicinsk genetik" en del av universitetet.*

De rasbiologiska perspektiven som nu tappat vetenskaplig trovärdighet gör sig ändå påmind i olika sammanhang – som hos "den siste rasbiologen", Bertil Lundman, vilken tilläts fortsätta undervisa vid Uppsala universitet in på sjuttiotalet. Han visar sig också vara relativt viktig för det internationella nätverket kring Pioneer Fund och tidskriften Mankind Quarterly, som är arvtagare till den amerikanska rasbiologin vid ERO. Deras forskning, som till exempel vill visa på intelligenskillnader mellan raser har också fått visst genomslag via böcker som Richard Herrnsteins och Charles Murrays The Bell Curve (1994).

Idag har en serie genombrott inom DNA-forskningen visat på det orimliga i rasbegreppet och skrivit om människans förhistoria – vilket inte hindrar att olika rasistiska rörelser försöker använda de moderna rönen för eget bruk. Slutligen måste vi fråga oss – var kommer våra egna värderingar ifrån – när vi med rätta känner avsmak inför de övergrepp en rasbiologisk människosyn gjorde sig skyldig till? Vet vi varför vi tycker som vi gör?

Hur ändrar ett helt samhälle sin människosyn?

När man sysselsatt sig med rasbiologin och rashygienen under en längre tid börjar perspektiven till sist förskjutas en aning och man ställer sig nya frågor. Så undrar jag inte längre lika mycket över hur man över huvud kunde omfatta den sorts idéer som rasbiologin representerar – jag undrar mer över hur de tog slut.

Idag har de flesta en rättsuppfattning som säger att människor med intellektuell funktionsnedsättning har samma rättigheter som andra medborgare. Under ett par decennier har det varit politiskt inopportunt att ifrågasätta de offentliga utgifterna för LSS, lagen om stöd och service till medborgare med bland annat "bestående begåvningsmässigt funktionshinder", som antogs 1993.²⁰⁰ Ändå står denna lag och rättsuppfattningen bakom den för raka motsatsen till de rashygieniska idéer som hade ett lika brett och självklart stöd under 1920- och 1930-talen.

Den intressanta frågan är naturligtvis vad som sedan dess i grunden förändrats i vår officiella människosyn. Man kan inte bara tala om tidens gång eller om framsteg. Det är inte någon självklarhet att individer och hela samhällen med tidens gång utvecklas mot större inlevelseförmåga och jämlikhet – hur behaglig en sådan tanke än skulle vara. Ändå är det vad som på den här punkten har hänt under de senaste femtio åren – även om långt ifrån alla fördomar mot människor med funktionsnedsättningar är borta. Vi tycker kanske att det är självklart att så bör vara. Men kan vi svara på frågan om varför vi egentligen tycker så? Nu? Vad har förändrats? Omfattar de flesta av oss idag en mer genomtänkt demokratisk människosyn – och hur skiljer den sig från 1920-talets?

En del vill säkert förklara utvecklingen mot större humanism och tolerans med efterkrigstidens större ekonomiska trygghet och överflöd. Det låter sig sägas – men analysen rymmer ett obehagligt motargument. Leder knappare tider automatiskt till en ny utstötning av människor? Sitter humanismen bara i plånboken

---

200   Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade.

och ingen annanstans? Rasismen tilltar alltid när arbetslösheten stiger, brukar det påpekas. Men motargumentet är lika självklart: alla arbetslösa blir inte rasister.

Man kan också undra varför sådana som Lundborg, Davenport och Ploetz tycks sticka upp sina huvuden ur gräsmattan så fort tiderna hårdnar. Naturligtvis finns det inga färdiga svar. Däremot kan man ställa sig frågan om hur genomtänkta och djupt förankrade dagens förhållningssätt och en demokratisk människosyn egentligen är i vår samtid och hur långt under ytan de rasbiologiska tankemönstren egentligen ligger. Svarar alla idag ja på Elisabet Sjövalles radikala fråga i riksdagen 1960: "Har inte en sinnesslö kvinna rätt till åtminstone ett barn, även om detta blir sinnesslött"?

Vad hände med rasbegreppet?

När UNESCO 1950 och 1951 samlade forskare i Paris för att i skuggan av andra världskriget diskutera rasbegreppet kunde man enas på två viktiga punkter. Det första var att det bara fanns en enda mänsklig ras, Homo sapiens. Det andra var att rasbegreppet i sig blivit meningslöst på grund av ett enkelt men redan då känt faktum: den genetiska variationen inom varje mänsklig etnisk grupp är större än mellan dessa grupper. Och man lade till, nästan som en eftertanke: "Det finns inga som helst vetenskapliga belägg för att det skulle ha existerat 'rena' raser."

Vi kan jämföra det med Hans F K Günthers definition av ras, så som han lade fram den i *Raßenkunde Europas* (1926): "Ras framträder hos en mänsklig grupp som skiljer sig från varje annan mänsklig grupp genom sin egen unika kombination av fysiska och mentala egenskaper, och vilken i sin tur endast reproducerar sådana som liknar dem själva."²⁰¹ Det var också den definition som kom att användas av den nazistiska rasvetenskapen.

Det är, kort sagt, nonsens.

Problemet blir inte bättre av att det inte finns någon riktigt bärig definition av vad man menar eller menat med ras. Dagens biologer talar om art, som är mindre komplicerat. Det vanligaste sättet att förklara begreppet pedagogiskt (det finns förstås sätt att komplicera det) är att en art är individer med samma genetiskt-historiska bakgrund som kan få fertil avkomma med andra av samma art. Hästar kan få avkomma med sin släkting åsnan, men dessa blir ofta sterila mulåsnor. De håller, rent evolutionärt, på att bli helt olika arter. Ras kommer idag mest upp när man talar om husdjursavel – och där har begreppen levt kvar sedan rasbiologins dagar (så talar man inom hundavel ännu om långskalliga och kortskalliga hundar). När det gäller människor borde ordet vara så belastat att det vore oanvändbart, vilket också UNESCO:s arbetsgrupp kom fram till, när man 1951 konstaterade att man försökt skapa något annat begrepp för att diskutera genetiska skillnader mellan människogrupper – men att man inte lyckats enas om något sådant neutralt begrepp. Det är ett misslyckande vi lever med än idag.

I sin essä *Människoraser, finns dom?* går genetikern Ulf Pettersson tålmodigt igenom vilken roll rasbegreppet spelat och varför det också idag är ovetenskapligt på samma vis som UNESCO:s expertpanel kom fram till.²⁰² Också han pekar på Linnés ontologiska misstag – att yttre egenskaper på något vis skulle motsvara inre – liksom på det faktum att människoarten är relativt ung. Någon verklig uppsplittring i olika arter eller raser har inte kunnat ske ännu. (Dagsnoteringen på Homo sapiens ålder är i skrivande stund runt 300 000 år.) Han diskuterar om Neanderthalarna skulle kunna vara en sådan avspjälkning på väg att bli en egen sort – men som vi vet idag (Petterssons essä är från 2009) kunde Homo sapiens och Homo neanderthalis få fertil avkomma; många i dagens Europa har DNA vi ärvt från dem, ca 2%. Som Pettersson skriver har vi 99%

201 "Eine Rasse stellt sich dar in einer Menschengruppe, die sich durch die ihr eignende Vereinigung körperlicher Merkmale uns seelischer Eigenschaften von jeder anderen Menschengruppe unterscheidet und immer wieder nur ihresgleichen zeugt." Hans F K Günther: *Raßenkunde Europas*, Lehmanns Verlag 1926, s. 8

202 I Müssener/Jegebäcks antologi *Rasen och vetenskapen* (Uppsala universitet 2009), s. 8 ff.

av arvsmassan gemensam med schimpansen, en av våra närmaste släktingar - den andra är dvärgschimpansen, bonobon - men där har vi ett gemensamt ursprung för så länge sedan som 5–7 miljoner år. Till detta kommer att det är troligt att vår människoart genomlevt flera (åtminstone två) så kallade flaskhalsar – där gruppen moderna människor varit på väg att dö ut och varit nere i ett litet antal överlevande, kanske några hundra, som sedan blivit allas våra förfäder och förmödrar. Människan som art är genetiskt sett ganska homogen, jämfört med andra arter, vilket stämmer bra med UNESCO:s slutsats. Samtidigt måste man kunna tala om variationer mellan grupper – så länge vi påminner oss om hur små dessa variationer är. Men det är just i den sortens jämförelser mellan grupper som den moderna rasismen åter försöker ta sig in i den seriösa vetenskapliga diskussionen igen, som genom en bakdörr, vilket vi ska återkomma till.

Vad hände med rasbiologiska institutet?

När Gunnar Dahlberg 1935 tog över som chef efter Herman Lundborg var det med det uttalade syftet att styra bort från den öppet rasistiska pseudoforskning som Lundborg låst institutet vid, och tydligare odla ett folkhälsoperspektiv. Dahlberg, som förvisso var medicinare men framför allt statistiker, ville använda sina metoder för att bland annat närma sig de två stora folksjukdomarna TBC och cancer. Man kan fråga sig varför institutet inte genast bytte namn, när Dahlberg själv var kritisk mot rasbegreppet. Men som vi redan sett var det inte fullt så enkelt. Han hade fått posten i öppen strid med delar av institutets styrelse, som velat tillsätta Torsten Sjögren, och där satt under större delen av hans tid representanter för det gamla nätverket inom Svenska sällskapet för rashygien, som Nilsson-Ehle och von Hofsten. 1936, ett år efter att Dahlberg tillträtt, utses också histologen Gösta Häggqvist från Karolinska institutet till styrelseledamot. Under andra världskriget gjorde varken denne eller Nilsson-Ehle någon hemlighet av sina nazistiska sympatier, något som aldrig tycks ha fått konsekvenser för deras karriärer. Medan socialdemokraten Dahlberg av dem ansågs vara ditsatt på politiska meriter – i strid med de vetenskapliga auktoriteternas önskan. Man kan förmoda att läget tidvis var spänt. Det är nog svårt att tänka sig att Dahlberg hade helt fria händer att styra Institutets arbete. Vilket förklarar en del egenheter: som den stora utgåvan av det andra bandet av Lundborgs undersökningar av samer 1941, vilka Dahlberg i förordet förklarar egentligen är meningslösa. Ändå ges de ut. Spänningarna inom institutets ledning skulle också kunna förklara turerna kring den så kallade ”tattarinventeringen” där man på Socialstyrelsen uppdrag, företar en mätning enligt de gamla biometrisk metod-er Dahlberg förkastat och där hans eget slutomdöme blir att det helt enkelt inte går att skilja gruppen från andra svenskar. Som vi också sett var von Hofsten, styrelsens dåvarande ordförande, hela tiden av en annan uppfattning och drev på för att undersökningen skulle bli av.

Dahlberg var som statistiker också inkopplad under den första delen av sockerförsöket på Vipeholm. Det var dock under den del av undersökningen 1943–44 som handlade om att förstärka de intagnas kost med vitaminer och mineraler, innan själva socker- och kola-delen inletts. Som Elin Bommenel skriver i sin avhandling²⁰³ lämnar Dahlberg projektet redan 1944, efter en ordentlig konflikt med ledningsgruppen.

I en intressant essä²⁰⁴ har lundahistorikern Martin Ericsson granskat vilken typ av forskning Institutet ägnade sig åt efter andra världskriget. Han sätter också fingret på själva problemet med att diskutera begreppet ras rent vetenskapligt. Det märkliga är att den rasbiologiska metodiken fortsatte att användas i en del undersökningar, också av Dahlberg. Ericsson drar också han slutsatsen att Dahlberg inte hade full kontroll över Institutets arbete; som vi sett ovan så var delar av dess styrelse tveksamma till att delta i den så kallade ”tattarinventeringen”, medan Nilsson-Ehle och von Hofsten drev på.

Ericsson diskuterar i sin essä också skillnaden mellan att studera begreppet ras och att tillämpa rasistiska perspektiv i sin forskning. Lundborgs undersökningar av samer utgick från en rasistisk förståelse av

203 Bommenel s. 88-90. Vad konflikten handlade om är litet oklart, men det kan ha varit ren akademisk prestige.

204 Martin Ericsson: What happened to ‘race’ in race biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960. Scandinavian Journal of History, vol 46 nr 1 2021.

människosläktet och var därmed tillämpad rasism. Men för att visa att rasbegreppet i sig var ovetenskapligt och saknade grund fordrades det också forskning – för att falsifiera själva begreppet, särskilt då det användes på ett problematiskt vis av andra forskare.

Ericsson är nu inte ute efter att måla institutets arbete i ljusa färger: så visar han hur Lars Beckman (1928–2005), doktorand vid institutet och senare etablerad genetiker, så sent som 1957 kan tala om den nordiska rasen – ett begrepp Dahlberg underkänt – och publicera listor över olika rastyper i populärvetenskapliga sammanhang. När Beckman två år senare disputerar tycks han ha ändrat åsikt i frågan och menar nu att någon sådan ras inte går att belägga. Men Beckman är intressant på flera vis – så är hans text i en populärvetenskaplig bok 1957, där Beckman upprättat raslistor lika frejdigt som någonsin Lundborg, ett sätt att uttrycka sig som sedan går igen i flera svenska läroböcker i geografi, där man kunde tala om människoraser långt in på sextiotalet.

Senare gick Beckman över till att forska på blodgruppers spridning i Norden för att försöka kartlägga olika invandringsvågor i förhistorien – ett perspektiv som pekar fram mot modern DNA-släktforskning.

Dahlberg blir svårt sjuk vid femtiotalets mitt och avlider 1956, då hans post som chef för institutet tas över av genetikern Jan Arvid Böök (1915–1995) som vikarierat under hans sjukdomstid. Tre år senare omvandlas det från statligt institut till universitetsinstitutionen för medicinsk genetik. Men Lundborgs typ av rasbiologi fortsatte att göra sig påmind i andra sammanhang.

Hereditofobi – Ärftlighetsskräck

En av rasbiologins uttalade uppgifter var också att folkbilda, som genom den stora Folktypsutställningen 1919. Människor skulle läras upp om hur ärftlighet fungerade och därigenom medvetet undvika att föra skadliga anlag vidare. Som Maria Björkman berättar lyckades detta på också på andra vis än man kanske tänkt sig – en växande del av de ansökningar om frivillig sterilisering och abort som under femtiotalet och framåt skickas in till Medicinalstyrelsen och hamnar på von Hofstens skrivbord är från människor som med rätta eller orätta oroar sig för att föra ärftliga sjukdomar vidare. Björkman refererar i sin essä flera fall där människor med ärftliga sjukdomar eller som har barn vilka fötts med någon skada hör av sig till von Hofsten för rådgivning. I flera fall menar han att det rör sig om ogrundad oro – en ny sorts ärftlighetsskräck.

Också Jan Arvid Böök, Dahlbergs efterträdare, ger konsultationer och råd till människor som oroar sig för vilka anlag de kan bära. I flera fall har de skäl för sin oro – det kan vara människor som i slkten har ärftliga former av epilepsi eller blödarsjuka. Böök, som tidigt i sin karriär varit mer positivt inställd till ofrivilliga steriliseringar som politisk metod, tycks under femtiotalet ha landat i en helt annan hållning. Han skriver i ett brev från 1958 som Björkman citerar att eugeniska teorier ”inte [bör] ställa sig i vägen för ett äktenskap. Detta är något samhället inte ska lägga sig i. Frågan om att skaffa barn eller ej måste lösas på frivillig väg, genom utbildning och rådgivning av specialister.”²⁰⁵

Någonting har hänt här, vid femtiotalets mitt, något viktigt som går att förstå på flera vis. Det kan vara den omförhandling av medborgarbegreppet som vi tidigare nämnt, där individens rättigheter – och skyldigheter – blivit tydligare. Men som de idéhistoriker vilka på sistone intresserat sig för ”den biologiska medborgaren” menar har också ansvaret för den egna hälsan nu internaliserats. Sjukdomen är inte längre samhällets utan din. Samtidigt handlar alltmer av de medborgerliga rättigheterna om rätten till jämlik vård²⁰⁶. Ett nytt sätt att tänka på individen och dess hälsa tar form, det som idag kallas biopolitik eller biomakt.

205 Ur Björkmans essä. Min översättning från engelska.

206 Se t.ex. Roger Cooters artikel om den nya ordet ”biocitizenship” i Lancet 15/11 2008.

Biomakt – individens eller ”samhällets”?

Den ökade respekt för individens rättigheter som tycks slå igenom under 1950-talet får också sådana följder som vi sett ovan: att den enskilda människan eller familjen i allt högre grad lämnas att ta ansvar för beslut om vem som ska födas eller ej - sådant som tidigare ansågs ligga på det allmännas område. Därav begrepp som ärftlighetsskräck och behovet av genetisk rådgivning. Den rådgivningen tar sig formen av alltmer av kunskap som individen själv ska hantera och väga samman när man beslutar sig för att föda barn eller ej. Från 1950-talet finns till exempel möjligheten att studera växande foster med ultraljud. Småningom tillkommer alltmer sofistikerade redskap för att ta reda på medfödda sjukdomar, kromosomavvikelser eller missbildningar som ännu ofödda kan bära på, fram till dagens relativt enkla KUB- och NIPT-test.

Aborträttens historia löper länge parallellt med den rashygien och steriliseringar, och blir stegvis alltmer tillgänglig fram till den nuvarande abortlagens införande 1974, året innan steriliseringslagarna slutgiltigt avskaffas. Fram till dess är det ännu inte kvinnans beslut, utan också i viss mån ”samhällets”.²⁰⁷

På vilket sätt hänger förändrade attityder samman med större kunskap och mer avancerad teknik? Samtidigt som den enskilda människans okränkbara värde blivit en alltmer central del av den svenska statens regelsystem, har indignationen inför övergrepp och kränkningar på grund av social eller etnisk bakgrund eller funktionsnedsättning blivit något nästan alla idag ser som föraktligt och förkastligt. De som tycker annorlunda uttrycker det ännu oftast mellan skål och vägg. När Sveriges regering 1985 inrättade ett särskilt medicinsk-etiskt råd var det just med det uttalade syftet att ”bevaka tendenser inom medicinsk forskning och behandling som kan påverka respekten för människovärdet”. Vi känner alla till sådana frågor, som med jämna mellanrum letar sig in till centrum av debatten: dödshjälp, fosterdiagnostik, kloning, användning av så kallade stamceller i forskningen. Inte minst på den sistnämnda punkten hade Sverige länge mycket liberala regler jämfört med andra länder.²⁰⁸

Det leder mycket långt att fördjupa sig i alla led i en sådan diskussion. Men vi kanske kan sammanfatta det som att den medicinska tekniken och kunskapen gett oss mycket stora möjligheter att idag påverka vilka individer, med vilka hälsa, som föds – samtidigt som respekten för den enskilda människans värde blivit centralt inom lagstiftningen.

Det får synliga konsekvenser. Äldre mödrar har större sannolikhet att få barn med den kromosomavvikelse som kallas Downs syndrom – efter fyrtioårsåldern har den ökat från ca 1 till 2%. Eftersom fler väntar med att skaffa barn borde det idag rent statistiskt födas fler med Downs syndrom: man kunde förvänta sig ungefär 300 barn per år. Men siffran ligger sedan början av 2000-talet på en tredjedel av det (2017 var det 90 svenska barn.) I Danmark, som haft en mer aktiv statlig informationspolitik på det området och där befolkningen är drygt hälften av den svenska, var siffran 2019 nere i 19 barn.²⁰⁹ Det är inte längre lagarna som säger vem ska födas. Staten ger oss redskap att själva besluta. Men efter vilka normer?

Det är sådana förändringar som samlas i begrepp som ”den biologiska medborgaren”, eller vad filosofen Michel Foucault kort och gott kallar ”biomakt”, ett begrepp han ägnade sig åt under de sista åren före sin död 1984.²¹⁰ Vi förväntas fatta beslut som rör vår kropp, hälsa och fortplantning utifrån eget ansvar. Naturligtvis ägnar sig stat och lagstiftning åt att sätta gränser: tänk på informationstexten på cigarettpaket.

207 För en genomgripande framställning av abortens svenska historia, se Lena Lennerheds Historier om ett brott. Atlas 2008.

208 Se t.ex. Mattias Tydén's artikel Staten och våra gener i Torbjörn Lundquist (red): Den kreativa staten. Institutet för framtidsstudier 2006

209 Aftonbladet 2/1 2021: Därför föds färre barn med Downs syndrom i Sverige.

210 Foucault använde begreppen biopower/biopouvoir.

Men ur Foucaults perspektiv är den typ av rashygien som förespråkades av eugenikerna vid 1900-talets början sammanlänkad med dagens tekniker för att forma våra kroppar, bestämma vem som lever längre och vem som föds. Den tanke man eventuellt uppreser sig mot är att detta på sätt och vis är i linje med den ärftlighetsmedvetne medborgare som 1919 års Folktypsutställning ville utbilda till att ta eget ansvar.

Hela frågan om vem den biologiske medborgaren är och vilka krav det ställer på oss själva blev också fullt synligt under covidpandemin 2020–2022. Ska staten låsa in oss eller ej? Ska vi själva ta ansvar för att vaccineras? Sådana medicinetiska frågor tar oavlatligt allt större plats i samhällsdebatten, en utveckling som kommer att fortsätta, och motsättningarna i sådana frågor kommer sannolikt att skärpas.

Idag instämmer de flesta i Jan Arvid Bööks uttalande från 1958: "Frågan om att skaffa barn eller ej måste lösas på frivillig väg, genom utbildning och rådgivning av specialister." Men den besvärliga följdfrågan är då vad som är frivilligt – och vad som är internaliserad makt av det slag Foucault menade att vi skulle vara vaksamma mot: vilka av mina normer och värderingar är mina egna och när börjar mer eller mindre osynliga maktsystem att påverka vad jag anser är riktigt? Går det ens att veta? Den frågan går inte heller att besvara. Bara något att vara vaksam över. En sådan vaksamhet skärps ju kunnigare man gör sig om eugenikens irrvägar under 1900-talet.

Bertil Lundman – bro mellan gammal och ny rasbiologi

Långt in på 1970-talet kunde Bertil Lundman (1899–1993) dra ganska stora skaror till sina offentliga föreläsningar i rasbiologi i Uppsala. För många var det en sorts freak show, att gå och se "den siste rasbiologen". Många Uppsalabor har en Lundman-historia att berätta, om hur han dök på folk på gatan för att säga något bisarrt om deras huvudform. En del tror sig då ha sett Herman Lundborg i aktion, fast denne gick bort 1943. Lundman levde ända till 1993 och var på sätt och vis en brygga mellan Lundborgs äldre typ av rasism med vetenskapliga anspråk och vår egen samtids, så som vi möter i tidskrifter som *Mankind Quarterly*, där han medverkade vid flera tillfällen.

Som Maria Björkman visar i sin artikel om Lundman, *Rasforskaren som fortsatte*, var han inte bara den driftkucku som sjuttioalets Uppsala-studenter trodde, utan i viss mån betydelsefull för den internationella eugeniska rörelse som just då gjorde sitt bästa för att samla sina krafter.²¹¹

Lundman, som studerat botanik, meteorologi och teologi vid Uppsala universitet, tog också kurser i antropologi vid Rasbiologiska institutet på Lundborgs tid. När Lundman började skriva uppsatser om vad han såg som olika folkgrupper i Dalarna fick han också låna utrustning från Institutet, som hår- och ögonfärgskartor. Under trettioalet publicerade han ett stort antal uppsatser i olika hembygdsföreningars årsböcker om rasskillnader i Dalarna: enligt egen uppgift mätte han vid samma tid runt 11 000 individer. Men när han ville samla sina rön i en doktorsavhandling i ämnet Fysisk antropologi var det Dahlberg som blivit chef för Institutet och Lundman insåg att hans metodik inte längre sågs som vetenskap där. I stället sökte han sig till anatomiprofessorn Gaston Backman i Lund, som 1935 gett ut *Människoraserna och moderna rasproblem* där han ännu utgick från klassiska skullmätningar för att skilja mellan raser.²¹² När Lundman 1945 lägger fram sin avhandling sker det ändå i Uppsala. Vid det laget hade han flera gånger publicerat sina rön i den nazityska tidskriften *Zeitschrift für Raßenkunde*.²¹³

Avhandlingen bär titeln *Dala-allmogens antropologi* och bygger på hans efterforskningar i Dalarna; han menar sig statistiskt kunna slå fast olika raser bland de dalabor som han mätt och fotograferat. Märkligt nog tycks Lundman ha haft sin handledare Backman som opponent och disputationen blev välbesökt.

211 I Medicinska moraler och skandaler, red. Motzi Eklöf, (Carlssons 2019).

212 Albert Bonniers förlag 1935

213 T.ex. med den långa artikeln Ein orientaliformes Raßenelement in der schwedischen Bevölkerung, Zeitschrift für Raßenkunde nr 2 1935.

Sedan gällde det vilket betyg avhandlingen skulle få – därmed avgjordes om Lundman skulle få docenttitel och alltså kunna undervisa på universitetsnivå. I betygsnämnden sitter två namn vi känner igen: Nils von Hofsten och Gunnar Dahlberg. Den senare är mycket kritisk. Han underkänner både statistikanvändningen i avhandlingen och själva rasbegreppet. Men på Lundmans sida ingriper den välrenommerade växtgenetikern Einar du Rietz (1895–1967) som strider hårt för hans sak och får stöd av Backman. Det är ganska lätt att se konturerna av en vetenskaplig strid mellan gammal, rasbiologiskt orienterad genetik och en ny - mellan mainline och reform eugenics. I det här fallet segrar den gamla skolan, trots Dahlbergs protester. Lundman får sitt högre betyg och sin docentur och kan börja undervisa i ämnet fysisk antropologi. Vilket han gör utan att väcka mycket uppmärksamhet förrän 1959, då DN:s ledarsida bestämmer sig för att påminna om att man i Uppsala kan ta universitetspoäng på kurslitteratur där det uttryckligen står att svarta är ”jordens mest utpräglade driftsmänniskor, en ras av stora och ouppfostrade barn”, samer är ”glada, fridsamma och skötsamma, men energi och viljestyrka säges de i regel sakna”... och så vidare.²¹⁴ Ledaren, förmodligen skriven av Herbert Tingsten själv, refererar ur Lundmans egna skrifter och annan kurslitteratur och mynnar ut i slutklämmen: ”Detta ondsinta dravel utläres alltså som vetenskap vid det enda universitet där ämnet ’fysisk antropologi’ finnes.”

Statens institut för rasbiologi hade vridits ur händerna på mainline eugenics redan 1935 och året innan Tingstens ledare gick i tryck har det slutgiltigt lagts ned. De två senaste cheferna, Dahlgren och Böök, hade bäge avvisat tanken på människoraser. Ändå hittar den gamla skolans rasbiologi fortfarande möjligheter att klä sig i vetenskaplig skrud vid Uppsala universitet. DN:s angrepp leder till en tids upprörd debatt och Lundman får ändra litet i kurslitteraturen. Sedan sänker sig lugnet igen. Det är svårt att inte dra slutsatsen att någon i universitetsledningen höll sin hand över den märkliga enmansinstitutionen i fysisk antropologi. Tio år senare besöker studenter hans föreläsningar som ren underhållning. Det hela alltså utagerat?

Men som Björkman visar ingår Lundman i ett större internationellt sammanhang som det fortfarande är värt att hålla ögonen på.

Pioneer Fund och Mankind Quarterly

Det är vid trettioalets mitt som stödet för mainline eugenics börjar falna även i USA. Höjdpunkten för inflytandet från institutioner som ERO, under ledning av Charles Davenport och Harry Laughlin, var då de lyckades trumfa igenom de rasbiologiskt grundade immigrationslagarna 1924 och ett flertal steriliseringslagar på delstatsnivå. Tio år senare har nazismens maktövertagande i Tyskland börjat påverka synen på rasbiologin även i USA. Att Davenport hade täta kontakter med nazityska rasbiologer försvagade också institutets ställning. 1935 började Carnegie-fonden dra tillbaka sitt stöd för ERO, som stängs 1939. Men 1937 grundar textilmiljonären Wickliffe Draper (1891–1972) The Pioneer Fund, med det dubbla syftet att ge studiestipendier till vita studenter som kunde visa ett släktskap med tidiga brittiska kolonister (därav namnet) – och att finansiera den rasbiologiska forskning som nu fick det ekonomiskt svårare. Harry Laughlin finner också en ny position som ordförande för fonden, en post han har fram till sin död 1943. Ett av de första projekt The Pioneer Fund bekostade var distributionen i USA av den nazityska propagandafilmen *Erbkrank* (1937) som propagerade för dödshjälp till fysiskt och kognitivt handikappade barn.

Men det är mot slutet av femtiotalet som The Pioneer Fund börjar intensifiera sin verksamhet. Som Björkman påpekar hör det samman med genomslaget för UNESCO:s *Statement on Race*, som slår fast att det saknas vetenskapliga belägg för att dela upp mänskligheten i olika raser. 1959 grundas den vetenskapliga organisationen *International Association for the Advancement of Ethnology and Eugenics* (IAAEE) med stöd av Pioneer Fund, som 1960 börjar publicera tidskriften *Mankind Quarterly*, vilken fortfarande ges ut. Tidskriften är idag den ledande för en rasism med vetenskapliga pretentioner. En av de första redaktionsmedlemmarna var Otmar Freiherr von Verschuer (1896–1969), föreståndare för Lundborg-institutets motsvarighet i Berlin, Kaiser Wilhelm-Institutet för Antropologi, en av de starkaste förespråkarna för nazisternas

214 Dagens Nyheter, 29 november 1959.

steriliseringprogram på trettioalet och dr Mengeles lärare. von Verschuer hade tidigare medverkat i samma tyska tidskrift som Lundman, *Zeitschrift für Rassenkunde* (ung. Tidskrift för raskunskap).

1961 kontaktas så IAAEE av en ”docent i fysisk antropologi vid Uppsala Universitet”, Bertil Lundman, som föreslår att man ska ge ut en engelskspråkig lärobok i raskunskap. Han är mycket välkommen i gemenskapen: man förstår att man kan ha nytta av en fysisk antropolog som inte är tysk och dessutom försedd med kvalitetsstämpel från Uppsala Universitet. Lundman väljs snart in i IAAEE:s styrelse. Han medverkar som Björkman skriver flitigt med artiklar i *Mankind Quarterly* och antologier publicerade i IAAEE:s namn. Björkman har gått igenom Lundmans efterlämnade korrespondens och menar att det klart framgår att man ansåg sig ha stor nytta av Lundmans expertis - så ville man använda hans akademiska legitimitet för att försöka riva upp de nya delstatslagar i USA som efter Högsta domstolens utslag i *Brown v. Board of Education* 1954 förbjöd rassegregation i skolorna. Man försöker vid flera tillfällen locka över Lundman till USA med löften om finansiering av rasstudier och rent av en gästprofessur. Men ingenting sådant verkar enligt Björkman ha blivit av; en teori är att han inte ville äventyra den lilla men dock plattform han hade vid Uppsala universitet.

Lundman fortsätter att publicera sina rasteoretiska skrifter på svenska och den sista volymen, *Jordens folkstammar*, kommer så sent som 1988. När han dör 1993 lämnar han efter sig tillräckligt stora belopp för att det ska kunna instiftas ett forskningsstipendium i hans namn. Och The Pioneer Fund och *Mankind Quarterly* fortsätter att spela en större roll än man kan tro.

The Bell Curve

Under 1970-talet brakade debatten om den så kallade ”sociobiologin” loss, särskilt efter den brittiske biologen E.O. Wilsons bok *Sociobiology* (1975). Kritikerna hävdade att den evolutionära skola som kom att uppkallas efter boken var alltför deterministisk: mycket kom att handla om hur vi förklarar egenskaper som altruism, osjälviskhet och omvårdnad av barn och sjuka. Tanken var inte kontroversiell om man tillämpade den på evolutionen i naturen i övrigt - men nu valde Wilson att tillämpa den på människan. Varför gör vi som vi gör? löd frågan, och svaret, som kritiserades för att vara reduktionistiskt, var att evolutionen vill det. Wilson fick också kritik för att ha bortsett från den mänskliga kulturen som egen faktor. Sociobiologin misstänkliggjordes, inte alltid rättvist, för att ha lika stora anspråk som en gång eugeniken, att inom ramen för evolutionsforskning svälja en rad andra humanvetenskaper, som historia och psykologi – eftersom ”alla mänskliga aktiviteter ytterst går att förklara med det naturliga urvalet”.

Mycket av debatten kom sedan att kretsa kring etologen Richard Dawkins bok *Den själviska genen* som först gavs ut 1976. Evolutionsbiologen Stephen Jay Gould och Dawkins hamnade i ett långt populärvetenskapligt gräl som förde dem över stora områden och långt från eugeniken, men Gould skrev under resans gång också boken *Den felmätta människan*²¹⁵ (1981) som fortfarande är intressant i sin beskrivning av hur biologi och genetik en gång körde in i rasbiologins återvändsgränd, då man hade för stora anspråk på den egna teorins förklaringsvärde och inte klart förmådde urskilja vad som var vetenskap och vad som var politiskt grundade fördomar. Dawkins lust att uttrycka sig drastiskt och tvärsäkert kunde ibland få honom att låta som om han propagerade för en återgång till eugenikens perspektiv. Så kläckte han för några år ur sig en tweet med formuleringen ”Det är en sak att fördöma eugenik med ideologiska, politiska eller moraliska argument. Det är en annan sak att dra slutsatsen att den skulle fungera i praktiken. Det är ju klart att den skulle.”²¹⁶ Hans tweet utlöste ännu en lång och het debatt om eugenikens återkomst, och Dawkins menade att han blivit feltolkad. Men problemet är att han inte riktigt tycks urskilja hur laddad gränsen mellan evolutionsbiologi och politik fortsatt är. Det ontologiska misstaget ligger hela tiden redo att plockas upp igen.

215 The mismeasurement of Man; svensk utgåva 1983 på Alba förlag i översättning av Lars Werdelin.

216 @RichardDawkins 16/2 2020.

Den gränsen överskreds utan tvekan när den kontroversiella demografiska studien *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life* gavs ut 1994 av psykologen Richard Herrnstein (1930–1994) och statsvetaren Charles Murray (f. 1943), den senare knuten till den ultrakonservativa amerikanska tänktanken American Enterprise.²¹⁷

The Bell Curve fick ett stort genomslag i den internationella debatten. Den är på åttahundra sidor som redovisar forskningsrön, sida upp och sida ned, med en del trovärdiga källor som USA:s motsvarighet till Statistiska Centralbyrån och stora mängder av refererade forskningsrapporter. Dess slutsatser var "obekväma" – men det kan ju seriös forskning vara? – som när bokens slutsatser pekade på ett starkt samband mellan "intelligens", mätt med den klassiska Binet-Stanford-metoden, och var man hamnar på samhällsstegen. Författarna lade fram rön på rön om att kriminella och låginkomsttagare som grupper präglades av "låg IQ", att det fanns en skillnad mellan olika etniska grupper i USA i hur de presterade i sådana tester – och att de med "låg IQ" som regel fick fler barn än de med högre resultat.

Längre fram i boken följer så de politiska rekommendationerna – som denna, vilken blev mycket citerad:

*Den vetenskapligt exakta beskrivningen av USA:s befolkningspolitik är att den bidrar till att det föds fler barn av fattiga kvinnor, som till en oproportionerligt stor del placerar sig i den nedre delen av intelligensskalan. Vi kräver att dessa principer, som erbjuder bidrag i form av pengar och understöd till kvinnor med låga inkomster som skaffar barn, upphävs nu.*²¹⁸

Vi kan sammanfatta några av bokens tankar så: fattiga vita har lägre IQ än rika vita. Fattiga skaffar fler barn, alltså sjunker intelligensen i samhället. Den stora gruppen svarta amerikaner har lägre IQ än den stora gruppen vita och är alltså genomsnittligt fattigare. Och flera av de grupper som har lägre IQ tillhör också de etniska grupper (utom ostasiater) vilka vill invandra till USA.

Varenda tanke är välbekant – från Galton, Spencer, Lundborg, Laughlin... och så vidare. Det Herrnstein och Murray varnar för är helt enkelt den gamla välbekanta degenerationsfaran.

De talar inte så mycket om ärftliga sjukdomar eller rasblandning utan förhåller sig främst till begreppet intelligens. Den Bell Curve de målar upp är identisk med Galtons egen, med den skillnaden att Galton talar om genetiskt värde och de om IQ – som ur deras perspektiv beror mer på arv än miljö. Väl medvetna om att de kommer att anklagas för rasism pekar de på att de placerar vita (caucasians) som tvåa på skalan – efter asiater, som de menar har högst medianvärden på Binet-Stanfordskalan. Sedan följer "latinos" och "blacks".

Återigen – om nu vetenskapen pekar i den riktningen? Herrnstein och Murray presenterar ju inte så mycket egen forskning utan sammanställer stora mängder rön från olika håll?

Men vilka rön? Framtagna hur? I en lång och uppmärksammat artikel i *New York Review of Books* gjorde journalisten Charles Lane en genomgång av fotnoter och litteraturlista i *The Bell Curve*, med anmärkningsvärda resultat. Som Lane skriver:

Den märkligaste källan är säkerligen Mankind Quarterly (...) Fem artiklar ur tidskriften citeras i bokens bibliografi[...] Men inflytandet från forskare kopplade till Mankind Quarterly är betydligt större än så. Så många som sjutton av de forskare som nämns i litteraturförteckningen är skribenter i Mankind Quarterly. Tio av dem är före

217 Herrnstein dog strax innan boken gavs ut. Han var innan dess mest känd som lärjunge till den behaviouristiske psykologen BF Skinner.

218 Författarens översättning. Originalen lyder: "The technically precise description of America's fertility policy is that it subsidizes births among poor women, who are also disproportionately at the low end of the intelligence distribution. We urge generally that these policies, represented by the extensive network of cash and services for low-income women who have babies, be ended." *The Bell Curve*, s. 548.

Lane går vidare och listar de citerade forskare som fått substantiellt stöd från The Pioneer Fund, och de är inte få. En trovärdig källa till påståendet om amerikanska svartas lägre median-IQ är Arthur Jensen (1923–2012) från University of California, Berkeley – och den forskning som citeras hade erhållit en dryg miljon dollar från Pioneer Fund. Men *Bell Curves* mest citerade källa till påståenden om svartas lägre intelligens är före detta professorn från University of Ulster, Richard Lynn (f 1930). Han är inte okänd i de här sammanhangen, och har hävdad att graden av intelligens hos svarta amerikaner går att läsa av direkt via hur ljus huden man har.²²⁰ Lynn är nuvarande redaktör för *Mankind Quarterly*, men har stängts av från universitetet och fråntagits sin professorstitel. Det är hans indelning av intelligens efter etniskt ursprung Herrnstein och Murray använder: asiater, européer, latinos, svarta.

Borde inte familjelikheter i åsikter, perspektiv och slutsatser med klassisk rasbiologi ha gjort fler kritiker än Charles Lane på sin vakt? Debatten vaknade visserligen genast och kritiken mot boken blev hård – men kopplingen till de gamla rasbiologiska nätverken stod knappast klar för särskilt många.²²¹ Förmodligen är eugenikens och rashygienens historia helt enkelt inte tillräckligt känd i sina detaljer, samtidigt som dess argument och tankefigurer hela tiden tycks ligga en centimeter under debattens yta. Märk väl att den kritik som riktats mot *Bell Curve* inte i första hand handlar om att ifrågasätta det ärftliga elementet i det svåröverskådliga knippe av verktyg och begåvningar vi kallar intelligens – som någon uttryckt det är det svårt att alls tänka utan gener – utan hur man valt sin empiri för att bevisa den tes man vill ha bevisad, ur källor som är akademiskt diskrediterade. Forskningen kring vad intelligens är och hur sammansatt begrepp det rör sig om har vuxit betydligt i omfång sedan *Bell Curve* först publicerades 1994 - Vilket inte hindrat Charles Murray att återkomma med samma argument i sin senaste bok *Facing reality: Two truths about race in America* (2021). Den verklighet man enligt honom måste våga se i ansiktet är att människor är olika begåvade på grund av sin ras.

Det är dock hela tiden något märkligt i hur Murrays raskategorier är konstruerade. Enligt honom framträder skillnaderna av sig självt ur det statistiska materialet, grupperat efter ursprung, och låter sig förklaras med arvsanlag. Men vad menar Murray och andra som använder samma kriterier med till exempel svarta? Richard Lynn har argumenterat för att IQ genomgående är lägre bland afrikaner än bland kaukasier vilket skulle förklaras av genetiskt arv. Medan modern DNA-forskning pekar på att den allra största spännvidden mellan olika folkgrupper, genetiskt, står att finna just på den afrikanska kontinenten söder om Sahara. Det är inte gåtfullt. Alla rön pekar på att det är från Afrika vår art kommer och att vi lämnat kontinenten i flera utvandringståg. Att de som stannade kvar var betydligt fler och att det urvalet resulterat i större variation syns tydligt vid genetiska jämförelser.

På 1500-talet inleds så den transkontinentala slavhandeln, miljoner människor i västra Afrika kidnappas och skeppas över Atlanten under trehundra år eller så; i USA köps och säljs dessa tillfångatagna människor över hela östkusten, blandas och sprids – och vi vet inte minst via DNA-släktforskning hur vanligt det var med sexuella övergrepp mot kvinnliga slavar och att många svarta därmed också har vita förfäder. Sedan skulle då dessa amerikaner, sammanslagna till grupp utifrån sin pigmentering, uppvisa en gemensam och genetisk betingad lägre genomsnittlig intelligens som skulle förklara varför så många unga svarta män i USA hamnar i fängelse och att svarta generellt har lägre inkomst? Något säger mig att en akademiskt tränad statsvetare som Charles Murray själv ser det hålet rakt genom sitt eget resonemang. Men när han fått den sortens kritik pekar han alltid på forskningen. Och den han använt är till stora delar bekostad av The Pioneer Fund.

219 Författarens översättning. Original i New York Review of Books 1/12 1994: The tainted Sources of 'The Bell Curve'.

220 Skin Color and Intelligence in African Americans. Population & Environment 23/2002. Se även <https://link.springer.com/article/10.1023/A:1014572602343>

221 Se t. ex. Jacoby, Russel & Glaubergerman: The Bell Curve debate: history, documents, opinions. Times Books 1995.

Hur lätt idéer som Murrays får fäste i den allmänna debatten också i Sverige påminner om hur viktigt det är att hänga med i den snabba utvecklingen inom dagens DNA-forskning. Som både underminerar rasbegreppet som sådant – och samtidigt låter sig missbrukas ideologiskt om kunskaperna inte är tillräckligt spridda.

”Viking-genen”

I sin bok *Min europeiska familj – de första 54 000 åren* går vetenskapsjournalisten Karin Bojs igenom vad modern DNA-forskning och aktuell arkeologi har att berätta om hur Europa en gång befolkades.²²² Hon tar också upp de reaktioner hon fick när hon berättade att hon tillhörde mitokondrie-haplogruppen U.²²³ (Mitokondrier brukar kallas cellernas ”kraftverk” och är speciella då vi alltid ärver deras genuppsättning på moderssidan, därför kan vi använda dem för att spåra våra förmödrar.) Bojs gjorde ett test som visade att hon kunde räkna sina förmödrar till grenen U5 – som går tillbaka på istidsjägare och samlare som kom tidigt till vår världsdel. Hennes släktingar kunde då fälla kommentarer som ”jag har alltid gillat att vandra” eller som den jaktförtjuste anförvanten sade: ”det fattar man väl att vi brås på jägare”.

Det där är ett av de vanligaste tankefelen många människor gör när de får höra litet om sin genetiska bakgrund: man försöker genast hitta några egenskaper man skulle ärvt. När man sedan ber dem tänka på att de ju har en morfar och en mormor och en farfar och en farmor, som i sin tur har åtta farfarsfäder, farfarsmödrar osv, vilka i sin tur har sexton förfäder och förmödrar brukar blicken slockna litet. Alla som sett ett släktträd vet hur mixade vi är, och det är själva poängen med sexuell reproduktion, att gener blandas. Men många har fortfarande tanken i huvudet att ens genetiska bakgrund också över mycket långa tidsspann skulle ha någon sorts förklaringsvärde till den egna personens egenskaper.

Själv visade jag mig tillhöra Y-haplogruppen I-M253 på den manliga sidan, eller rättare sagt en undergrupp, och H10e på mitokondriesidan.²²⁴ Det är inget konstigt med det – det är ett genetiskt arv jag delar med en förödande stor del av Sveriges befolkning, kanske rentav det vanligaste. Det är bara det att olika DNA-släktforskarföretag i marknadsföringssyfte gett I-M253 ett betydligt mer suggestivt namn: ”viking-genen”. Google ”the Viking Gene” får ni se vilka hisnande slutsatser folk kan dra av det enkla faktum att de på faderssidan delar en mycket vanlig y-kromosom som är spridd över hela Norden och på de brittiska öarna. Men att alltför många tar sådant på allvar visas av ett antal undersökningar av hur en del användare tolkar resultaten de får av de nya, lättillgängliga DNA-testerna, som i denna av arkeologen Anna Källén och idéhistorikern Daniel Strand:

Så använde en del människor med erfarenhet av våld och övergrepp sina ’vikingener’ som en förklaring, då de såg vikingar som krigare och bärsärkar. En man i USA sade att det ’gjort det lättare för mig att förstå varför det kan finnas en genetisk grund för det våld och explosiva humör jag sett prov på i min familj.’²²⁵

Märk väl: de data som kommer från sådana undersökningar kan vara helt korrekta (även om kvaliteten skiftar mellan olika släktforskningsföretag). Det är förförståelsen av denna nya flodvåg av data som kan tyckas påverkad av föråldrade rasbiologiska idéer, som på ett märkligt sätt dröjt sig kvar i det allmänna medvetandet.

Genombrotten inom DNA-forskningen har kommit i en strid ström på senare år, till viss del på grund av allt kraftigare datorkapacitet, från den första kartläggningen av ett mänskligt genom (samtliga gener i en

222 Albert Bonniers förlag 2015.

223 En haplogrupp är helt enkelt en undergrupp på DNA-trädet, där en liten mutation, förändring, skapat en ”förgrening”. Genom att räkna ut när dessa skett kan man följa dem ”bakåt” i tiden och se hur de är släkt med varandra.

224 Y-kromosomen ärvs alltid från far till son.

225 Från en artikel av professor Anna Källén, Stockholms universitet och Daniel Strand, Uppsala universitet på sajten ”The Conversation”. <https://theconversation.com/viking-dna-and-the-pitfalls-of-genetic-ancestry-tests-155809>. Min översättning från engelska.

individs DNA) 2003. Svante Pääbos arbete vid Max Planck-institutet för evolutionär antropologi i Leipzig har levererat genombrott på genombrott, inte minst då det gällde att läsa av neanderthalmänniskans genkod ur benmaterial. Liksom då den mendelska förståelsen av ärftlighet slog igenom vid förra sekelskiftet skapar det både mycket stora möjligheter vad gäller allt från vård av svåra sjukdomar till förståelse av människans (och andra arters) historia. Här ska vi bara snudda vid det som har med den rasbiologiska förhistorien att göra. För som jag skrev ovan verkar det finnas idépaket färdiga som plockas fram vid sådana här genombrott – även om idéerna i dem är föråldrade och har mycket litet med den nya kunskapen om människans genetiska historia att göra.

Så har de olika släktforskningsföretagen fått mycket kritik för hur de paketerar sina rön. Går jag in på min egen sida hos släktforskarföretaget Family Tree DNA får jag veta följande om vad de kallar "my origins", mitt "ursprung": 71% skandinav, 11 % från Irland, 7% västslaviskt och 3% östslaviskt. På kartan är detta uppritat som små öar:

Bildtext: Författarens "ursprung" framkommen av en analys av DNA

Bildkälla: Family Tree DNA, Författaren privat.

Jag kan förstå utmaningen i att presentera en analys av mitt DNA på ett pedagogiskt vis så att det blir möjligt att använda för just släktforskning. Men en karta av det här slaget kan leda tankarna så fel: till att det skulle finnas olika öar av olika ursprung. Andra företag gör sig skyldiga till än värre övertramp, när de säger att de kan beskriva min etnicitet, som om den vore bunden till mitt genom. Här reser sig idéfantomer ur det förflutna, likt Hamlets faders vålnad. Vet man sedan någonting om Sveriges förhistoria, långt innan vi blev en nation, inser man också hur stora kontakterna varit mellan dessa olika delar av världen långt ned i bronsåldern och tidigare – där fanns aldrig några öar, som på kartan. För den som vill fördjupa sig i denna nya bild av vår förhistoria finns ett antal utmärkta populärvetenskapliga böcker, som den ovan nämnda av Karin Bojs. Men börjar man leta på webben efter mer info om sitt eget genom riskerar man också snart att hamna på rent rasistiska sidor.

Extremister har inte varit sena att plocka upp delar av forskningen som de kan använda i sina systembyggen: så blev det för några år sedan populärt i högerextrema kretsar att lägga ut bilder av sig själv där man drack mjölk – eftersom just laktosintolerans är vanligt i många delar av världen utom där européer är en stor grupp.²²⁶ Att nordbor ofta tål mjölk bra som vuxna beror på att vi anpassat oss till ett klimat där mejeriprodukter var ett nödvändigt tillskott av näringsämnen som annars saknades. Men för den så kallade alt-right-rörelsen blev tolerans för laktos ett bevis på att man tillhörde den nordiska ras som rasbiologer som Eugen Fischer och Fritz Lenz en gång satt högst upp på evolutionsskalan. Ett annat populärt rasistiskt knep man ibland stöter på är att kalla Y-haplogruppen R1a för arisk– i ett annat försök att kontaminera moderna rön med gammal pseudovetenskap.²²⁷

Det intressanta är att DNA-släktforskningen annars smulat sönder så många av de rasistiska idéerna om ursprung. Det är något som helt enkelt aldrig existerat, historiskt sett. På Family Tree DNA-sidan kan jag också se hur min y-kromosom bokstavligen vandrat, ändå tillbaka till den äldsta individ man lyckats DNA-bestämma (genom att räkna baklänges genom olika mutationer som resulterat i nya haplogrupper) – någonstans i Afrika, som kallas ”Y-kromosom-Adam”. En liknande kartsniss går att göra tillbaka till ”Mitokondrie-Eva” – också hon i Afrika (de levde dock inte samtidigt, om någon nu trodde det). Hur länge sedan denna äldsta individ levde förskjuts hela tiden. Men från dessa båda tänkta och provisoriska startpunkter utgår ett fint nät av fotspår över precis hela planeten – och man kan se hur dessa linjer vänder, korsas, skär varandra, fortsätter hela den mänskliga berättelsen. Just möjligheten att med allt fler belegg följa de olika spåren gör också att själva tanken på ett ”urhem” – ett ord man ständigt möter i de gamla rasbiologiska skrifterna – eller ens ett ”ursprung” för någon särskild folkgrupp löser upp sig som den rök de från början var. Som Karin Bojs brukar uttrycka saken är historien möten och överlagringar.

”Ras” eller ”population”?

Innebär då det att vi inte alls kan tala om skillnader mellan folkgrupper utan att trampa ned i gammal rasbiologi?

Redan 1972 publicerade Harvard-genetikern Richard Lewontin (1929–2021) en essä som fick stort genomslag, *The Apportionment of Human Diversity*.²²⁸ Förenklat kan man säga att han där menade sig leda i bevis vad UNESCO-gruppen redan sagt: den genetiska mångfalden inom en grupp, särskilt då de grupper som av tradition setts som egna raser, är större än mellan dem. Tesen stod inte oemotsagd, men Lewontin upprepade den två år senare i artikeln *Rasmässig variation hos människan*.²²⁹ Ur statistisk synvinkel, menade han, faller rasbegreppet ihop om man börjar lägga samman de olika verktyg som finns för att avgränsa sådana grupper – utseende, blodgrupper, olika genetiska markörer osv. Mönstret blir helt enkelt spräckligt och översködligt. Lewontins analys kan nog sägas ha varit gällande under flera decennier.

När sedan den stora revolutionen – för en sådan kan man tala om – kom inom DNA-analysen efter sekelskiftet vaknade gamla tankemönster till liv igen och användes för att motsäga Lewontin. I samma nummer av tidskriften *Fronesis* som återpublicerar Lewontins klassiska artiklar på svenska går idéhistorikern Daniel Strand igenom debatten kring den nyare DNA-forskningen och rasbegreppet.²³⁰ När kartläggningen av det mänskliga genomet stod klart i en första vända 2003 hävdade också forskningsledare som Craig Venter att detta borde vara dödsstöten för all rasism, då man kommit fram till att skillnaderna mellan olika mänskliga individer från mycket olika håll var ännu mindre än man trott – närmare en promille av hela DNA-spiralen. Likheter var så oändligt stora, menade man, och åter hade en sorts samförstånd upprättats.

226 <https://www.lu.se/artikel/alt-rightrorelsen-anvander-mjolk-att-framja-vit-makt>

227 Se t.ex. Bojs s. 419.

228 *Evolutionary Biology*, vol. 6, 1972

229 På svenska i tidskriften *Fronesis* nr. 67-68 (2020)

230 Daniel Strand: 0,01 %. Genetik, ras och åtskillnadens metodologi. *Fronesis* s. 67-68 2020.

Det började spricka när den då rätt väletablerade vetenskapsjournalisten Nicholas Wade 2014 gav ut debattboken *A Troublesome Inheritance: Genes, Race and Human History* där han på största allvar hävdade att de senaste rönen skulle ge fog för att dela in mänskligheten i tre raser – vita, svarta, östasiater – och inte nog med det: att dessa rasskillnader skulle förklara hur framgångsrika olika samhällen var. Kulturella särdrag bygger enligt Wade på ”genetiskt format socialt beteende”. Det tog, som man säger, hus i helvete. Inte mindre än 140 framstående genetiker och andra DNA-forskare, bland dem Svante Pääbo, skrev under ett protestbrev som publicerades i *New York Times Book Review* där de menade att Wade fultolkat deras rön å det grövsta och att hans slutsatser ”helt saknade stöd i forskningen”.²³¹ Wade svarade, närmast hänfullt, att forskarna var pressade att säga vad de sade av politiska skäl. Men kritiken mot Wades bok blev än hårdare då en annan forskare, Marcus Feldman, i en separat artikel påpekade att Wade i de avsnitt som handlade om afrikaners lägre kognitiva förmåga lutade sig mot rön av ingen mindre är mr Richard Lynn, den avsatte professorn och redaktören för *Mankind Quarterly*. Ur vetenskaplig synvinkel hade Wade inte mycket trovärdighet kvar. Det hindrar inte att hans argument ännu citeras både i seriösa tidskrifter och på rena rasistsajter.

Sedan blir det ännu svårare. Daniel Strand är mycket kritisk mot en av de forskare som undertecknat protestbrevet i New York Times, David Reich, som några år senare gav ut en egen bok i ämnet, *Who we are and how we got here* där han berättar hur modern DNA-forskning nu kartlagt folkvandringar över hela planeten i förhistorisk tid. Strand menar att Reich är inkonsekvent, då han i boken avvisar tanken på ”urfolk” och framhåller hur alla mänskliga samhällen och folkgrupper genetiskt mötts, överlagrats och gått över i varandra – och samtidigt vill studera skillnader mellan grupper. Å ena sidan finns inga rena raser, å den andra vill han diskutera skillnader i folkgruppers egenart. Man kan tycka att Strand här hårdrar sin kritik – det handlar för Reichs del om att hitta begrepp för skillnader som inte är rasistiska och inte sorterar in människor i hierarkier. Reich har bemött sådan kritik genom att understryka hur modern DNA-forskning verkligen gjort rasbegreppet meningslöst – men menar att forskning för att vara meningsfull måste arbeta jämförande.

Kanske är det, som Strand antyder i sin artikel, ett rent språkligt problem. Forskare som Reich är fullt medvetna om rasismens historia och vad den ställt till med – men trevar samtidigt efter ett begrepp att använda för att diskutera skillnader som inte öppnar dörren till rasbiologins mörker. UNESCO:s expertkommitté misslyckades 1951 med att enas om ett sådant nytt ord. Folkgrupp? Population? Befolkningssegment?

Ingen förnekar att skillnader finns. Ur ett evolutionärt perspektiv är det bra med mångfald och spridning av olika egenskaper, då man ju aldrig vet vilka som behövs när miljön runt oss förändras. Men de opinionsbildare som vill väcka rasbiologins lyktgubbar till liv fördjupar sig gärna i just sådana medicinska skillnader, av ideologiska skäl – som laktos(in)toleransen vi nämnde ovan. Ett annat exempel är att svarta amerikaner oftare drabbas av sicklecellanemi, en sorts leukemi (som kan ge ett visst skydd mot malaria), eller prostatacancer än vita amerikaner. Det är sjukdomar som man kan få oberoende av bakgrund, men frekvensen är högre. Det var inte ett uttryck för ”vetenskaplig rasism” när president Obama föreslog en satsning på vård av sjukdomar som drabbar just etniska minoriteter då dessa hamnat i skuggan. (Snarast handlade det om att ifrågasätta en vit norm inom sjukvården.) I Norden har vi den så kallade ”vikingasjukan”, som finns även i min familj, där handens fingerleder drar ihop sig. Men som Lewontin påpekade redan 1972 kan man sortera människor längs olika ledder, efter vilken medicinsk eller genetisk egenhet de har gemensamt, och därigenom skapa tillfälliga mängder och delgrupper – men tar man sedan ett steg tillbaka blir helhetsmönstret hela tiden spräckligt och osammanhängande.

Det är frestande att här åter påminna om det som vi ovan kallat det ontologiska misstaget. Så fort man hittat skillnader människor emellan vill man alltför ofta börja ordna dem i hierarkier, som uttryck för en bättre eller sämre uppsättning egenskaper – så som redan Linné gjorde. Men att min mor fick operera handen gjorde henne inte till bärsärk som ville hissa segel till Särkland. Varför ligger just det ontologiska misstaget hela tiden så nära till hands? Orsakerna är just historiska. Idéer lever längre än människor.

231 8/8 2014.

Det sociologiska rasbegreppet

I den politiska samtidsdebatten går det ibland höra vissa säga något i stil med varför vill representanter för *Black Lives Matter* tala om ras hela tiden? Det var ju rasism de var emot? Ska vi inte bara släppa hela begreppet och gå vidare? I centrum för sådana diskussioner hamnar ofta begrepp som rasifiering och färgblindhet.

Det här är frågor som varit närvarande under hela den postkoloniala eran, med rötter ned i 17- och 1800-talets kamp mot slaveriet. En av de bästa texterna i ämnet är förmodligen WEB Du Bois (1868–1963) essä *Souls of Black Folk* (1903) där han myntar uttrycket ”Double Consciousness”, dubbelt medvetande. Som svart amerikan fostrades Du Bois till medborgare i ett land där jämlikheten stod inskriven i grundlagen, där landet självt presenterade sig som ett experiment i demokrati – samtidigt som ett stort antal lagar, förordningar och blint våld användes för att göra honom och andra svarta till andra klassens medborgare. Blundade man med ena ögat såg man ett land, blundade man med det andra framträdde ett helt annat landskap. Du Bois poäng var att bägge perspektiven var sanna. Men de gick inte att förena. De flesta orkade inte betrakta världen med bägge ögonen öppna.

Indelandet av människor i raser, i ett hierarkiskt över- och underordnande, har präglat hela den moderna epoken – samma tidevarv som sett demokratin, byggd på en radikal jämlikhetstanke, explodera som samhällsförändrande kraft. Det dubbla medvetandet kommer vi inte ifrån. Men också sedan själva rasbegreppet och rasismen som vetenskap plockats ned i sina beståndsdelar, så som jag menar att den nya DNA-forskningen är på väg att slutgiltigt göra, återstår fortfarande rasismens hierarkier som avtryck i historien – i lagar, i språkliga uttryck, i litteratur och vidskepelse, på arbetsmarknaden och i erotiska föreställningar. Vad ska vi göra åt det? Sudda ut allting och börja om, som vissa tycks tro är möjligt? Vi vet ju att det inte går. Det enda sättet att gå vidare är att försöka orka hålla bägge ögonen öppna.

Även sedan rasbegreppet avskaffats vetenskapligt finns dess avtryck kvar – inte som naturvetenskapligt begrepp, men som sociologiskt. Det är den förväxlingen som skapar så stora missförstånd och polariserar diskussionen: den som menar att rasbegreppet fortsatt spelar stor roll i samhället, det svenska eller det amerikanska, gör det oftast inte för att man vill dela in människor på det viset. Utan därför att det redan skett och att det är något vi måste förhålla oss till om vi vill göra något åt saken. I USA, där denna debatt rasat sedan inbördeskrigets slut, har det hela tiden handlat om att peka på att samhället bygger på medborgarskap, inte etnisk gruppstillhörighet – och samtidigt peka på hur uppdelningen efter ras skadat medborgarskapstanken i grunden, skador som måste repareras. Det är vad DuBois dubbla medvetande handlar om.

Studiet av ras har idag flyttat in hos samhällsvetenskaperna; det är inte samma sak som att man vill hålla liv i begreppet, vilket samhällsforskare inom sådana ämnen inte sällan anklagas för att göra - utan för att det är en faktor med förklaringsvärde i studiet av samhället. Men det missförstånd, medvetet eller omedvetet, som skapar så mycket oreda i samhällsdebatten, handlar om att man blandar ihop det naturvetenskapliga rasbegreppet, som vetenskapen i stort sett lämnat bakom sig, med det sociologiska. De är inte samma sak, även om det senare går att förstå som ett avtryck av det första. Det är här vi hamnar i en viktig diskussion där missförstånden hamnar på hög. De som vill att statistik också i Sverige ska kunna föras utifrån etnisk bakgrund är ute efter att synliggöra om människor särbehandlas på grund av bakgrund eller ej. Kritiken mot ett sådant synsätt är att det skulle leda till att människor kategoriserades efter ras. Här uppstår nästan alltid en låsning. Hur ska man få syn på den skada rasbiologi och rasism åstadkommit utan att väcka upp dess sätt att dela in människor? Kan man hålla bägge perspektiven i huvudet på en gång?

Polariseringen har nått den punkt där man inte längre ens kan vara överens om vad det är för rasbegrepp man bråkar om – ett naturvetenskapligt eller ett historiskt? I den klassiska retoriken var det en viktig punkt i framställningen, *refutatio*, att visa att man förstått motståndarens argument men hade skäl att avvisa det. Kunde debattörer av olika ull hålla isär de båda sidorna av begreppet skulle vi kanske rentav kunna bli begripliga.

Hur förändras våra värderingar?

När man ger sig in i den del av historien som leder fram till folkmord och övergrepp, som rasbiologins historia gör, når man en punkt där man riskerar att bli förlamad av vrede och motvilja. Jag känner väl igen det.

Konstnären Katarina Pirak Sikku har i sin konst länge syftat till att ”ta tillbaka” de bilder av samer som finns i rasbiologiska Institutets arkiv. Så har hon i sin textilkonst på sistone arbetat med att sy in de arkivalbum där Lundborgs foton av avklädda och klädda samer återfinns med ett speciellt blått kläde, den finaste sorten som används till den traditionella kolten. När hon intervjuades i radio om sitt projekt sade hon något mycket tankvärt:

Jag känner idag mindre ilska mot Institutet, det är inte samma vrede som jag känner, utan för mig börjar liksom de här personerna som är i albumen... de har kanske mer blivit mitt fokus än rasbiologerna och vad de gjorde. Under tiden har mitt fokus förändrats. Det är så lätt att bli arg på förövaren. Och i den ilskan glömmar man bort sig själv, tänker jag. Och därför var det så väldigt viktigt att göra det här verket och klä in albumen för att visa den omsorgen, och säga åt det här materialet att jag har sett er, jag känner er historia, jag vet vad som hände.²³²

När den första vreden och sorgen lagt sig blir man mer intresserad av de människor som rasbiologin ansåg inte skulle ha funnits. Som Carrie Buck eller familjen Johansson från Glömminge.

Sedan vaknar frågan: hur kunde man tänka på det viset? Det är här det blir svårt. Vi ser på den tidens atörer genom våra egna värderingar – och det måste vi göra, som samhällsvarelser, det finns ingen undanflykt från att själv ta ställning. Samtidigt ger det oss få nycklar till varför de handlade som de gjorde. Den svåraste följdfrågan blir naturligtvis: varför tänker då jag själv som jag gör? Var kommer mina värderingar ifrån, som jag helst vill se som självklara?

Varför var steriliseringspolitiken länge inte kontroversiell? En sådan fråga delar egentligen upp sig i två: den om vetenskapens utveckling. Och den om samhällsmoralens.

Det finns två tydliga vändpunkter som vi skissat ovan. Först den som infaller åren före första världskriget, som syns så tydligt hos centralgestalter som Petré och Lundborg men också får betydelse för vården av sinnesslöa och mentalvården över huvud. Från ett 1800-tals-tänkande som måste beskrivas som patriarkalt ansvarstagande – åtminstone då det gäller det framväxande omhändertagandet av människor med intellektuell funktionsnedsättning – sker en kantring, till en punkt där samma människor ses som ett hot mot själva samhällsordningen. Som i sin tur nu blivit biologisk till sin natur. Man kan förklara denna tankevända med genombrottet för mendelismen, nya men ofullständiga kunskaper om genetik och ärftlighet som smälter samman med Darwins evolutionära perspektiv. Och politiker och andra beslutsfattare lyssnar.

Sedan sker en lika tydlig omsvängning under perioden 1950–55. Det är svårt att inte se det som att en ny människosyn bryter igenom, eller förstärks – och man måste åter fråga sig varför. Långsamt får de som nyss var ett problem, som skulle sorteras bort ur samhällskroppen, en ny ställning som medborgare med rättigheter. Och nu börjar samtiden betrakta den praktik som nyss sågs som rationell, med tilltagande indignation och avsky, reaktioner vi idag finner berättigade.

Vetenskapens förändring är lättare att förstå än den av samhällets självsyn. I sin klassiska bok om vetenskapliga kriser, *Structure of scientific revolutions* (1962) skrev Thomas Kuhn fram en modell för hur vetenskapliga tankesystem ersätter varandra. Det är Kuhn som myntar begreppet paradigm för ett grundläggande ramverk inom en vetenskap som det är svårt att tänka utanför. Inom den förståelse man har av världen kan man, inom paradigmet, utveckla teorier för att analysera sammanhang. Tills det blir alltför

232 ”Godmorgon världen” 20/2 2022

många detaljer och rön som inte går att förena med teorin och den börjar skaka sönder. Man brukar använda kvantmekanikens genombrott vid sekelskiftet 18/1900 som exempel på hur sådant går till, men det passar ännu bättre på den kopernikanska revolutionen, där man för att förstå hur planeterna rör sig över himlen – de verkade ju röra sig baklänges ibland! – måste släppa tanken på att jorden är världens centrum och inse att den kretsar kring solen. Då blir våra iakttagelser begripliga igen. Paradigmet brister och ersätts efter en tid av ett nytt.

Man kan testa Kuhns modell på rasbiologin. Denna omfattade inte all ny genetik som växte fram i spåren på Darwin och Mendel; mycket viktig forskning sker utanför den rasbiologiska skolan. Men den blir under en tid en mycket inflytelserik vetenskapsriktning. Den hävdar att vetenskapens rön säger något nytt om människorna, som får drastiska följder för samhällets sätt att fungera och beskriver hur det måste vara organiserat om vi ska kunna möta den moderna världens nya hot. Den verkar bekräfta en konservativ världsbild som skapar ordning. Det rasbiologiska nätverket är också en skolorbildning som förstår att utnyttja befintlig vetenskaplig makt och auktoritet för att skapa allt större inflytande (så är växtgenetikern Herman Nilsson-Ehle är länge, i kraft av sin framgångsrika forskning om vete, garanten för den svenska rasbiologins vetenskaplighet). Den hotbild som Svenska sällskapet för rashygien lägger fram inför den bildade opinionen, av hur samhället står inför avgörande utmaningar som bara vetenskapen kan lösa, är också ett sätt för nätverket att skapa karriärer. Det går bra för alla dem som 1909 är med om att instifta sällskapet på Hotel Kronprinsen i Stockholm. Och politikerna lyssnar länge till denna vetenskapliga auktoritet: detta är ju fakta, höjda över ideologierna. Det är ett sätt att begripa det uppenbara tvärpolitiska stödet för såväl grundandet av institutet som, småningom, steriliseringslagarna. Där man finner exempel i utlandet, såväl i USA som i de nordiska grannländerna, som bekräftar att man är på rätt väg. Sedan kommer bristningarna i paradigmet och en ny generation av genetiker ifrågasätter den gamla skolan.

Så kan det fungera inom forskningens värld – men här handlar det också om människor. När man gör den här sortens örnflygningar över ett skeende kan det se lätt ut att sammanfatta. På nära håll blir det alltid svårare. Vad händer med människorna därnere? Varför blir Maj-Britt Johansson alltmer aggressiv där på Nannylund i Eksjö, så att hon till sist skickas till St Gertrud i Västervik där hon vårdas sönder? När blir då anomalierna, för att låna Kuhns begrepp, för många också inom samhällsmoralen, att världen börjar knaka i fogarna?

Det nazistiska maktövertagandet är en sådan punkt. Det är då rasbiologin tappar inflytande både i Sverige och USA. Men det är först med framväxten av en ny världsordning efter andra världskriget som ett antal demokratiska kärnvärderingar under en tid blir till axiom. 1948 skriver FN under *Deklarationen om de mänskliga rättigheterna* i Paris – och de världssamfundets gemensamma värderingar som där tar form präglas av såväl tilltagande avkolonisering som insikten om Förintelsens omfattning.²³³ Nürnberggrättegångarna hade satt gränser för vad ett land ansågs kunna tillåtas göra inom ramen för sin egen lagstiftning (Förintelselägren var lagliga) – och Nürnbergkonventionen slår fast att medicinska experiment inte fick utföras på människor mot deras vilja eller om de inte förstod vad som skedde (en diskussion som helt tycks gå forskargruppen på Vipeholm förbi). 1950 och 51 samlar UNESCO forskare, såväl sociologer som genetiker och medicinare, till sina två viktiga möten i Paris där rasbegreppet metodiskt plockas isär – eftersom man nu har sett vad det kan användas till.

Man kan häpna både över vad som var möjligt att uträtta och vad man då trodde sig kunna åstadkomma, där i gläntan mellan andra världskriget och kalla kriget. Men det är en radikalt demokratisk människosyn som resoneras fram, och sedan under flera decennier inte ifrågasätts, inte offentligt – och som spelar en mycket stor roll för människorättsrörelser som Amnesty och Helsingforskommittén, för medborgarrättsrörelsen i USA och kampen mot apartheid i Sydafrika. Den bildar också grundval för internationella rättsliga institutioner som krigsförbrytartribunalerna i Haag och Rwanda.

233 Se t.ex. Johannes Morsink, *The Universal Declaration of Human Rights and the Holocaust* (Georgetown University Press 2019.)

Som det står i Deklarationens första paragraf: *"Alla människor är födda fria och lika i värde och rättigheter. De har utrustats med förnuft och samvete och bör handla gentemot varandra i en anda av gemenskap."* Alla människor? Just diskussionen om okränkbara – absoluta – mänskliga rättigheter hamnar alltid i ett korsdrag av cyniska ifrågasättanden. Absoluta? De kränks ju överallt? Vad är verkligt med dem?

Jag tror att vi har svårt att förstå det radikala som händer i Paris 1948. Referaten av diskussionerna är fantastisk läsning – till och med de mest idealistiska delegaterna, som ordföranden Eleanor Roosevelt själv, verkar ibland baxna över att detta faktiskt går att föra i hamn: att skriva fram mänsklighetens gemensamma dagsljusvärderingar. Utgångspunkten är, i världskrigsskuggan, en gemensam grundtanke om mänsklig värdighet. Som den katolske filosofen Jacques Maritain, vilken själv deltog i arbetet, sammanfattade saken: "Vi är överens så länge du inte frågar oss varför."

Det har tidvis rätt missförstånd om vilken sorts dokument deklarationen är, rent filosofiskt. Det är till att börja med inte naturrättsligt grundat – och det var för att undvika sådana feltolkningar som alla teologiska anspelningar ströks. Det enklaste är att säga att det är ett performativt dokument – det slår fast, när det signeras, vilka som är de mänskliga rättigheterna – som en sammanfattning av den mänskliga erfarenheten, på olika kontinenter, av vad som är rätt och okränkbart. När det var dags för omröstning i FN:s generalförsamling i december 1948 var det bara Sovjetblocket, Apartheid-Sydafrika och Saudiarabien som lade ned sina röster. Det är tänkvärt att två av de tre maktsfärer som satte sig på tvären i dag är borta.

Deklarationen var inte heller ett rättsligt bindande dokument. Däremot skulle det ses som en riktlinje både för enskilda nationer och individer liksom för de verkligt bindande dokument som följde, som Konventionen om medborgerliga och politiska rättigheter och Konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter vilka antogs 1976 men som varken Kina eller Saudiarabien ratificerat. Organisationer som Amnesty fick sin politiska genomslagskraft från att deklarationen varit en absolut norm. Så har den också betraktats inom svensk politisk kultur – ett rättesnöre man inte skulle gå utanför.

Det är ur det perspektiv som *Deklarationen om de mänskliga rättigheterna* slår fast, som behandlingen av de inspärrade och steriliserade framträder som en förbrytelse. Det är genom dess glasögon vi ser på 1900-tal-ets folkmord, liksom på de krigsförbrytelser som i skrivande stund begås. Det är ur det perspektivet som sorterandet av människor i hierarkier, i bättre och sämre kategorier, framstår som det radikalt onda. Inte bara ur ett teoretiskt perspektiv: vi vet vad dessa idéer och praktiker resulterar i. Demokratins självsyn och värderingar är dyrköpta erfarenheter.

Vi måste alltså veta varför vi själva intar den ståndpunkt vi gör. Den var inte gratis. Det räcker inte att känna avsky för och fördöma den praktik och behandling av människor som vi sett på dessa sidor. Jag blir personligen provocerad av dem som kan tänka sig att moralisera över historiens aktörer utan att själva tycka sig behöva kunna göra reda för varför människoförakt är föraktligt. Vi måste kunna ta ansvar för och formulera den människosyn vi menar oss stå för, annars riskerar den att glida oss ur händerna. Kan vi inte sätta ord på varför vi känner avsky inför rasbiologins praktik har vi inte lärt oss någonting.

Texter som använts till detta avsnitt:

WEB duBois: *Souls of Black Folk*. Yale University Press 2018.

Karin Bojs: *Min europeiska familj de senaste 54 000 åren*. Bonniers 2015.

Maria Björkman: *The Emergence of Genetic Counseling in Sweden: Examples from Eugenics and Medical Genetics*. Science in Context 28:3, 2015.

Motzi Eklöf (red): *Medicinska moraler och skandaler*. Carlssons 2019.

Martin Ericsson: *What happened to 'race' in race biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960*. Scandinavian Journal of History, vol 46 nr 1 2021.

Mary Ann Glendon: *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. Random House 2001.

Stephen Jay Gould: *Den felmätta människan*. Övers Lars Werdelin. Alba 1983.

Hans F K Günther *Raßenkunde Europas*. Lehmanns Verlag 1926.

Richard Herrnstein & Charles J Murray: *The bell curve: intelligence and class structure in American life*. Free press 1994

Thomas Kuhn: *The structure of scientific revolutions*. Chicago University press 2012.

Charles Lane: *The tainted Sources of 'The Bell Curve'*. New York Review of Books nr 1/12 1994.

Richard Lewontin: *Rasmässig variation hos människan*. Fronesis nr 66-67, 2020.

Richard Lynn: *Skin Color and Intelligence in African Americans*. Population & Environment nr 23/2002.

Johannes Morsink: *The Universal Declaration of Human Rights and the Holocaust* Georgetown University Press 2019.

Charles Murray: *Facing reality: Two truths about race in America*. Encounter books 2021.

Müssener/Jegebäck (red): *Rasen och vetenskapen*. Uppsala universitet 2009.

David Reich: *Who we are and how we got here*. Oxford university press 2018.

Daniel Strand: *0,01 procent. Genetik, ras och åtskillnadens metodologi*. Fronesis nr 66-67, 2020.

Nicholas Wade: *A Troublesome Inheritance: Genes, Race and Human History*. Penguin books 2014.

Litteratur

Böcker och avhandlingar:

Björn Abelin (foto), PC Jersild (text): *I afton dans*. Bonniers 1992.

Erwin Baur, Eugen Fischer & Fritz Lenz: *Ärftlighet och rashygien*. Övers. Robert Larsson. Norstedts 1925.

Binet A & Simon Th. *Intelligensundersökningar*. Almqvist & Wiksell 1926.

Edwin Black: *War against the weak. Four walls, eight windows* 2003.

Maria Björkman: *Den anfrätta stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963*. Avhandling i idéhistoria, Arkiv förlag 2011.

Håkan Blomkvist: *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*. Carlssons 2006.

WEB duBois: *Souls of Black Folk*. 1903; klassikerutgåva Yale University Press 2018.

Karin Bojs: *Min europeiska familj de senaste 54 000 åren*. Bonniers 2015.

Karin Bojs och Peter Sjölund: *Svenskarna och deras fäder*. Bonniers 2016.

Elin Bommenel: *Sockerförsöket: kariesexperimenten 1943–1960 på Vipeholms sjukhus för sinnesslöa*. Avhandling I historia, Arkiv 2006.

Gunnar Broberg: *Statlig rasforskning*. Lunds universitet 1995.

- *Homo Sapiens L*. Avhandling i idéhistoria, Almqvist & Wiksell 1975.
- *Mannen som ordnade naturen: en biografi över Carl von Linné*. Natur och Kultur 2019.

Gunnar Broberg och Mattias Tydén: *Oönskade i folkhemmet*. Gidlunds 1991.

Broberg, Johannisson, Tydén (red): *Fem uppsatser om steriliseringen i Sverige*. Lunds universitet 2000.

Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansen (red) *Eugenics and the Welfare State – Norway, Sweden, Denmark and Finland* Michigan State University Press 1995.

Sebastian Casinge: *Den nationella minoriteten romer i Dalarna i fyra sekler*. Region Dalarna 2021.

Gunnar Dahlberg: *Arv och ras. Kooperativa förbundet* 1940.

David Brion Davis: *Inhuman Bondage: the Rise and Fall of Slavery in the New World*. Oxford university press 2006.

Doetz, Harper & Petermann (red) *History of Human Genetics*. Springer Press 2017.

Motzi Eklöf (red): *Medicinska moraler och skandaler*. Carlssons 2019.

Kristina Engwall: *“Asociala och imbecilla”: kvinnorna på Västra Mark 1931-1967*, Örebro Studies in History 2000.

Martin Ericsson: *Exkludering, assimilering eller utrotning? “Tattarfrågan” i svensk politik 1880–1955*. Avhandling I historia, Lunds universitet 2015.

Elis Essen-Möller: *Sterilisationsfrågan. Några social-medicinska och etiska synpunkter*. Norstedts förlag 1921.

Michel Foucault: *Vansinnets historia under den klassiska epoken*. övers. av Carl G. Liungman Bonniers 1973.

Henry Friedlander: *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung*. Berlin Verlag 2002.

Kerstin Färm: *Socialt problem eller som andra och i gemenskap med andra: föreställningar om människor med utvecklingsstörning*. Avhandling, Linköpings universitet 1999.

Mary Ann Glendon: *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. Random House 2001.

Stephen Jay Gould: Den felmätta människan. Övers Lars Werdelin. Alba 1983.

Karl Grunewald: Från idiot till medborgare. De utvecklingsstördas historia. Gothia 2009.

Karl Grunewald & Thomas Olsson: Utan talan. Historia i bild från omsorgerna om utvecklingsstörda. Liber 1997.

Hans F K Günther Raßenkunde Europas. Lehmann Verlag 1926.

Yvonne Hirdman: Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik. Carlssons förlag 1989.

Maja Hagerman: Käraste Herman. Rasbiologen Herman Lundborgs gåta. Norstedts 2015.

Nils von Hofsten: Modern ärftlighetslära. Norstedts 1920.

Thomas Hammar: Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932. Avhandling i historia, Caslon press tryckeri 1964.

Mike Hawkins: Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945. Cambridge university press 1997.

Richard Herrnstein & Charles J Murray: The bell curve: intelligence and class structure in American life. Free Press 1994.

Stefan Jonsson: Tre revolutioner. En kort historia om folket: 1789, 1889, 1989. Norstedts 2005.

Thomas Kanger: Idiotanstalten. Kaunitz-Olsson 2021.

Daniel Kevles: In the Name of Eugenics: Genetics and the Uses of Human Heredity University of California Press 1985.

Stefan Kühl: The Nazi Connection. Oxford University Press 1994.

For the betterment of the Race. The Rise and Fall of the international movement for Eugenics and Racial Hygiene. Palgrave/Macmillan 2013.

Thomas Kuhn The structure of scientific revolutions. 50-års-jubileumsutgåva, Chicago University press 2012.

Harry Laughlin: Eugenical Sterilization in the United States. Municipal Court of Chicago 1942.

Patrik Lindenfors: Det kulturella djuret. Om människans evolution och tänkandets utveckling. Ordfront 2019.

Bosse Lindqvist: Förädlade svenskar Alfabeta 1997.

Olof Ljungström: Oscariansk antropologi: exotism, förhistoria och rasforskning som vetenskaplig människosyn, Uppsala universitet 2002.

Herman Lundborg: Degenerationsfaran och riktlinjer för dess förebyggande. Norstedts förlag 1922.

- Svensk raskunskap. Almqvist & Wiksell 1927.
- The Race Biology of the Swedish Lapps I-II Almqvist & Wiksell 1932 resp. 1941.
- Västerlandet i fara: befolkningsfrågor i biologisk och rashygenisk belysning. Ernst V. Hanssons förlag, 1934.

Lennart Lundmark: Stulet Land. Svensk makt på samisk mark. Ordfront 2011.

Johannes Morsink: The Universal Declaration of Human Rights and the Holocaust. Georgetown University Press 2019.

Charles Murray: Facing reality: Two truths about race in America. Encounter books 2021.

Müssener/Jegeback (red): Rasen och vetenskapen. Uppsala universitet 2009.

Alva och Gunnar Myrdal: Kris i befolkningsfrågan. Folkupplagan. Bonniers 1935.

Nancy Ordoover: American Eugenics. University of Minnesota Press 2003.

Martin S. Pernick: The Black Stork: Eugenics and the Death of "Defective" Babies in American Medicine and Motion Pictures since 1915. Oxford University Press 1996.

David Reich Who we are and how we got here. Oxford university press 2018.

William Zebina Ripley: The Races of Europe – A Sociological Study. Appleton & co, New York, 1899.

Bo Rothstein: Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik. SNS 1994.

Maija Runcis: Steriliseringar i folkhemmet. Avhandling i historia, Ordfront 1998.

Timothy Ryback: Hitler's library – the books that shaped his Life. Bodley Head 2009.

Jan Selling: Svensk antiziganism. Fördomens kontinuitet och förändringens förutsättningar. Sekel förlag 2013.

Kjell Sundstedt: Till Gertrud. En berättelse om tvångssteriliseringar i Sverige. Frank förlag 2009.

Mattias Tydén: Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–75. Avhandling i historia, Almqvist & Wiksell 2002.

Allan Vougt: Rasbiologi och socialism. Frihets förlag 1925.

Nicholas Wade: A Troublesome Inheritance: Genes, Race and Human History. Penguin books 2014.

Maciej Zaremba: De rena och de andra. Bokförlaget DN 1999.

Artiklar och essäer:

Alfred Petrén: Minnen från Ulleråkers sjukhus. Särtryck ur tidskriften Humanitet 1932–34.

Maria Björkman: Rasforskaren som fortsatte. I Motzi Eklöf (red) Medicinska moraler och skandaler. Carlssons 2019.

- The Emergence of Genetic Counseling in Sweden: Examples from Eugenics and Medical Genetics. I Science in Context 28:3 2015.

Gunnar Broberg: Statens institut för rasbiologi – tillkomstaren I Broberg/Eriksson/Johannison (red) Kunskapens trädgårdar. Atlantis 1988.

Martin Ericsson: What happened to 'race' in race biology? The Swedish State Institute for Race Biology, 1936–1960. I Scandinavian Journal of History, vol. 46 2021.

Nils von Hofsten: Steriliseringsfrågan ur rasbiologisk synpunkt. I Svenska föreningen för psykologisk hälsovård nr 5 1933.

Charles Lane: The tainted Sources of 'The Bell Curve' I New York Review of Books nr 1/12 1994.

Richard Lewontin: Rasmässig variation hos människan. I Fronesis nr 66-67 2020.

Richard Lynn: Skin Color and Intelligence in African Americans. I Population & Environment nr 23/2002.

Ulf Pettersson: Människoraser, finns dom? I Müssener & Jegebäck (red) Rasen och vetenskapen. Uppsala universitet 2009.

Frank W Stahnisch: The Early Eugenics Movement and Emerging Professional Psychiatry: Conceptual Transfers and Personal Relationships between Germany and North America, 1880s to 1930s. I Canadian Bulletin of Medical History 30 2014.

Daniel Strand: 0,01 procent. Genetik, ras och åtskillnadens metodologi. I Fronesis nr 66-67 2020.

Paul Weindling: International Eugenics: Swedish Sterilization in Context. I Scandinavian Journal of History, vol. 24 1999.

Offentliga utredningar:

SOU 2000:20: Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning. Arbetsmarknadsdepartementet DS 2014:8 Den mörka och okända historien – vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet.

Radio och film:

Film: Från idiot till medborgare. Regi Hanna Boglind. Produktionsbolaget Klarsyn 2007.

Randi Mossige-Norheim m fl: Vipeholmsanstalten, fem delar, SR 2020–2021.